

Жаҳон АДАБИЁТИ

Арабистон-форсия, каттагонид-публикациялар журнал

1997 йил июндан чиқа бошлаган № 9 (184) 2012 йил, сентябрь

Муассислар:
ЎЗБЕКИСТОН МАТБУОТ
ВА АХБОРОТ АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН
ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

РЕСПУБЛИКА
МАЎНАВИЯТ
ВА МАЎРИФАТ КЕНГАШИ

Жамоатчилик кенгаши:

Бобур АЛИМОВ
Эркин ВОҲИДОВ
Абдулла ОРИПОВ
Иброҳим ҒАФУРОВ
Низом КОМИЛОВ
Муҳаммад АЛИ
Муҳаммадҷон ХОЛБЕКОВ
Муҳаббат ШАРАФУТДИНОВА
Хуришид ДЎСТМУҲАММАД
Зухриддин ИСОМИДДИНОВ
Муҳаммадҷон ҚУРОНОВ

Бош муҳаррир:

Шухрат РИЗАЕВ

Таҳрир ҳайъати:

Мирнўлат МИРЗО
(бош муҳаррир ўринбосари)
Усмон ҚУЧҚОР
(масъул котиб)
Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ
Амир ФАЙЗУЛЛА
Назира ЖЎРАЕВА
Юлдуз ҲОШИМОВА
Алимурод ТОЖИЕВ

ТОШКЕНТ
СЕНТЯБРЬ

МУНДАРИЖА

НАВОИЙ САБОҚЛАРИ Не наво соз айлагай... (Қодиржон Эргашев).....3	Перси Биши ШЕЛЛИ. Шеърлар. (Рус тилидан Ҳумоюн тарж.)..... 127
НАСР Ёвдат ИЛЁСОВ. Олачипор ажал. Роман. (Рус тилидан Шомухиддин Мансуров тарж.).....45	ДРАМАТУРГИЯ Уильям ШЕКСПИР. Бехуда шов-шув. Драма. (Рус тилидан Мирзакалон Исмои-лий тарж.)..... 131
Дино БУЦЦАТИ. Катталаштирилган сурат. Қисса. (Рус тилидан Назира Жўраева тарж.).....89	АДАБИЁТШУНОСЛИК. ФАЛСАФА Қиёмиддин НАЗАРОВ. Муаллимлар муаллими. 154
Абдуқаюм ЙЎЛДОШЕВ. Пуанкаре. Ҳикоя.15	Абдулла ШЕР. Абадият ва умр. 158
ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ Ҳинд мумтоз шеърятидан на- муналар (Инглиз ва рус тилларидан Ўктамой Холдорова тарж.).....7	Маҳатма ГАНДИ. Давлат тили. (Ҳинд тилидан Замира Шодиева тарж.).....165
Янги ҳинд шеъряти (Ҳинд тилидан Амир Файзулла тарж.).....81	ЖАҲОН МАДАНИЯТИ ВА САНЪАТИ Глобус177 Унутилмас сиймолар182 Тарихда бу кун204 Таквим206

Навбатчи муҳаррир Ю. ҲОШИМОВА
Техник муҳаррир З.ФОЗИЛОВА
Мусаҳҳих Д.АЛИЕВА
Компьютерда саҳифаловчи Н.ДАВЛАТОВА

Жаҳон адабиёти, 9, 2012

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №184
Уч босма тобоқ ҳажмгача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.
“Жаҳон адабиёти” журналида эълон қилинган асарларни кўчириб босиш- да ва қайта нашр этишда таҳририятнинг ёзма розилиги олиниши шарт.

Таҳририят манзили:

100129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 244-41-60; 244-41-61;
244-41-62.

Сайт: www.jahonadabiyoti.uz
E-mail: jahonadabiyoti@list.ru

Босишга руҳсат этилди _____ 2012 й. Бичими 70x108 1/16. Офсет қоғози.
Офсет босма. Шартли босма тобоқ 18,2. Нашриёт босма табағи 20,0.
Жами 1220 нусха. _____ рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.
“Жаҳон адабиёти” журнали компютерерида терилиб, Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг..... да чоп этилди.
100128, Тошкент, Шайхонтоҳур кўчаси, 86.

© Жаҳон адабиёти, 2012 й.

НЕ НАВО СОЗ АЙЛАГАЙ

*Не наво соз айлагай булбул гулистондин жудо,
Айламас тўти такаллум шаккарстондин жудо.*

*Ул қуёш ҳажринда қўрқармен фалакни ўртағай,
Ҳар шарореким бўлур бу ўтлуғ афгондин жудо.*

*Дема ҳижронимда чекмайсен фиғону нола кўп,
Жисм айларму фиғон бўлган нафас, жондин жудо.*

*Ҳажр ўлумдин талх эмиш, мундин сўнг, эй гардун мени
Айлағил жондин жудо, қилгунча жонондин жудо.*

*Бўлса юз минг жоним ол, эй ҳажр, лекин қилмағил
Ёрни мендин жудо ёхуд мени ондин жудо.*

*Васл аро парвона ўртанди ҳамоно билдиким,
Қилғудекдур субҳ ани шамъи шабистондин жудо.*

*Бир иёсиз ит бўлуб эрди Навоий ёрсиз,
Бўлмасун, ё Рабки, ҳаргиз банда султондин жудо.*

* * *

*Соловей, лишенный розы, умолкает, не поет;
Попугай, лишенный лакомств, красноречье где найдет?*

*Я твоей любви лишился. Словно пламя – каждый вздох,
Я вздыхаю, опасаясь, чтоб не вспыхнул небосвод.*

*И за то, что я не плачу, ты не упрекай меня:
Кто давно от скорби умер, разве может плакать тот?*

*День и ночь молю Аллаха – умертви, но не карай!
Лучше потерять мне душу, чем терпеть разлуки гнет.*

*Вкруг свечи твоей улыбки ночью вился мотылек,
Он свечи своей лишился в час, когда заря встает.*

*Навои с тобой в разлуке птицей безголосой был,
Не лишай раба отныне царственных своих щедрот!*

Таржимон: Николай УШАКОВ

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

3

ҒАЗАЛ ШАРҲИ

*Не наво соз айлағай булбул гулистондин жудо,
Айламас тўти такаллум шаккарстондин жудо.*

Алишер Навоийнинг юқоридаги матлаъ билан бошланувчи ғазали мумтоз лирик шеъриятнинг энг гўзал намуналаридан биридир. “Ғаройиб ус-сиғар” девони таркибига кирган мазкур шеърда улуғ шоир ғазалиётига хос хусусиятлар, муаллифнинг юксак бадиий маҳорати ва тахайюл қудрати ўз аксини топган. Бунда ғазал, энг аввало, ўзининг муסיқийлиги ва равонлиги билан ажралиб туришини қайд этиш лозим.

Ғазал радифидан кўриниб турибдики, у жудолик, ҳажр билан боғлиқ кечинмалар тасвирига бағишланган. Бу мумтоз шеъриятимизда катта ўрин тутувчи мавзу-мотивлардан ҳисобланади. Муаллифнинг маҳорати шундаки, у булбул, тўти, шам, парвона сингари анъанавий образлар воситасида ўзига хос, оригинал тасвирлар яратади, айрилиқдан азоб чекаётган ошиқ қалби изтиробларини чуқур ва ишонарли тарзда очиб беради.

Шеърда жудолик, ҳажр мотивлари ўзининг кенг бадиий талқинини топган ва фақат ёридан жудо бўлган, айрилиқ азобини тортаётган ошиқнинг эмас, балки диёридан, ватанидан айро тушган лирик қаҳрамоннинг кечинмалари ҳам ифодаланган. Бу ҳол, хусусан, биринчи байтда яққол кўзга ташланади:

*Не наво соз айлағай булбул гулистондин жудо,
Айламас тўти такаллум шаккарстондин жудо.*

Кейинги байтларда талқин аниқлашади ва биз уларда, асосан, ёр ҳажрида азоб чекаётган ошиқ ҳолатининг муболағали тасвирини кўрамиз. Ҳижронда қолган лирик қаҳрамон шундай ўтли афғон чекадики, унинг бир учқуни фалакни куйдириб юбориши мумкин:

*Ул қуёш ҳажрида қўрқармен фалакни ўртағай,
Ҳар шарореким бўлур бу ўтлуғ афғондин жудо.*

Айрилиқ ҳар қанча оғир бўлса ҳам ошиқ кўп нола қила олмайди, чунки унинг жисми нафас ва жондан жудо бўлган:

*Дема ҳижронимда чекмайсен фиғону нола кўп,
Жисм айларму фиғон бўлган нафас, жондин жудо.*

Ҳижрон ошиқ учун ўлимдан ҳам ёмон, шу сабабли у “мени жонимдан жудо қил, лекин ёримдан айирма” дея гардунга хитоб қилади. Ғазалнинг тўртинчи ва бешинчи байтларида ана шундай маъно-мазмун ўз ифодасини топган:

*Ҳажр ўлумдин талх эмиш, мундин сўнг, эй гардун, мени
Айлағил жондин жудо, қилғунча жонондин жудо.
Бўлса юз минг жоним ол, эй ҳажр, лекин қилмағил
Ёрни мендин жудо ёхуд мени ондин жудо.*

Навбатдаги байтни ҳеч иккиланмай Алишер Навоий қаламига мансуб шоҳбайтлардан бири дейиш мумкин. У бир томондан шоирнинг беқиёс маҳоратини, иккинчи томондан унинг новаторлигини ўзида яққол намоиш этади.

*Васл аро парвона ўртанди ҳамоно билдиким,
Қилғудекдур субҳ ани шамъи шабистондин жудо.*

Парвона мумтоз шеърятимизда ишқ ўтида куйиб ҳалок бўлувчи фидойи ошиқ тимсоли. Навоий байтида бу анъанавий образ ҳам, унинг фидойилиги ҳам ўзига хос, янгича бадиий талқинини топган: парвона васл пайтида куйиб ҳалок бўлди, чунки у тонг отгандан сўнг шам жамолидан жудо бўлишини билди. Яъни у ҳажрдан, ёридан жудо бўлишдан ўлимни афзал кўрди.

Ғазал куйидаги мақтаъ билан якун топади:

*Бир иёсиз ит бўлуб эрди Навоий ёрсиз,
Бўлмасун, ё Рабки, ҳаргиз банда султондин жудо.*

Алишер Навоийнинг лирик мероси таркибидаги бир қатор бетакрор ғазаллар сирасида юқоридаги шеър ҳам рус тилига ўгирилган ва русийзабон ўқувчилар диққатига ҳавола этилган. (Алишер Навои. Избранные стихотворения. Книга 1. Т., 1983) Уни Н.Ушаков таржима қилган. Ғазал матлаъси таржимон томонидан куйидагича ўгирилган:

*Соловей лишённый розы, умолкает, не поёт,
Попугай лишённый лакомств, красноречье где найдёт?*

Навоий байтидаги гулистон русчага атиргул (роза) тарзида таржима қилинган. Натижада байт фақат гулидан айрилган булбул, яъни ёридан жудо бўлган ошиқ ҳолати тасвиридан иборат бўлиб қолган. Аслида эса булбул фақат гулидан эмас, гулистонидан ҳам жудо бўлган. Гулистонидан айрилган булбул эса ватанидан жудо бўлган кишининг ҳам тимсолидир. Лекин байтнинг бу маъноси таржимада ўз аксини топмаган.

Навбатдаги байт таржимасида ҳам таржимоннинг аслиятга бир мунча эркин ёндашганини кўрамиз. Навоий байтида ошиқнинг ўтлиғ фиғонидан чиққан битта учкун (шарора) фалакни куйдириши мумкинлиги, ошиқ шундан кўрқиши ҳақида гап борса, таржимада ошиқ унинг оҳи оламни куйдиришидан кўрқади. Лекин бу ўринда таржимон, ҳар ҳолда, ҳижрон азобини бошидан кечираётган қаҳрамон ҳолатининг муболағали тасвирини сақлаб қолишга муваффақ бўлган:

*Я твоей любви лишился – словно пламя каждый вздох,
Я вздыхаю опасаясь, чтоб не вспыхнул небосвод.*

Навоий ғазалининг учинчи байти ёрга мурожаат шаклида битилган. Унда ошиқ севгилисига қарата “сен менга нега ҳажримда кўп фиғон ва нола чекмаяпсан, демагин. Ахир жон ва нафасдан жудо бўлган жисм нола қила оладими?” – дейди. Таржимада аслиятдаги шакл (мурожаат шакли) ва мазмун-маъно, умуман олганда, сақланган:

*И за то, что я не плачу ты не упрекай меня:
Кто давно от скорби умер, разве может плакать тот?*

Бироқ, Навоийнинг нафис, ўзига хос бадиият билан йўғрилган мисраларининг оддий, жўн сўзлар билан таржима қилиниши (масалан, “бўлган нафас, жондин жудо”ни қуруққина “умер” деб ўгирилиши) сабабли байтнинг гўзаллиги ва жозибасига путур етган.

Айрим ҳолларда таржимон аслиятдан узоқлашиб кетади ёки ундаги

маъно-мазмунни нотўғри талқин қилади. Ғазалнинг сўнги байтларида шундай ҳолни кузатиш мумкин. Олтинчи байтда (биз у ҳақда тўхталиб ўтган эдик) “Парвона васл вақтида куйди, чунки у тонг отганда шамъ жамолидан жудо бўлишини билган эди” деган маъно ифодаланади. Таржимада эса “парвона тунда сенинг табассуминг шамъ атрофида айланди. Тонг отганда эса ўз шамъидан жудо бўлди” деган маъно чиқади:

*Вокруг свечи твоей улыбки ночью вился мотылек,
Он свечи своей пишился в час, когда заря встаёт.*

Мақтада шоир ўзининг ҳижрондаги ҳолатини “эгасиз ит” тимсоли орқали тасвирлайди ва Яратгандан “бандани султондан жудо” қилмасликни сўрайди. Таржимон буни қуйидагича ўгиради:

*Навои с тобой в разлуке птицей безголосой был,
Не лишай раба отныне царственных своих щедрот!*

Бунда таржимоннинг аслиятдан узоқлашиб кетгани, хусусан, иккинчи мисрада шоирнинг бандани султондан жудо қилмаслик ҳақида Яратганга қилган илтижоси ёр (султон)га, уни ўзининг шоҳона ҳиммати ва илтифотидан жудо қилмасликни сўраб қилган илтижосига айланиб қолганлигини кўрамыз.

Таржимон ғазални қисқартириб, бир байтини (бешинчи байтни) ташлаган ҳолда ўгирган. Навоий ғазалларининг рус тилига қилинган таржималарида бундай қисқартиришлар тез-тез учраб турадиган салбий бир ҳолатдир, зеро бунда ғазалнинг композицион яхлитлигига ҳам, мазмунига ҳам путур етади.

Умуман олганда, ушбу ғазал таржимаси муваффақиятли чиққан дейиш қийин. Афсуски, бундай фикрни Навоий асарларининг (хусусан, ғазалларининг) кўплаб таржималарига нисбатан ҳам айтиш мумкин. Улуғ шоир ва мутафаккирнинг мўъжизакор қаламига мансуб шеърларни улардаги нозик маънолар ва юксак бадииятни сақлаган ҳолда таржима қилиш ва ўқувчиларга етказиш таржимонларимиз олдида турган энг муҳим ва долзарб вазифалардандир.

*Қодиржон ЭРГАШЕВ,
филология фанлари номзоди*

ҲИНД МУМТОЗ ШЕЪРИЯТИ

Ҳинд адабиёти жуда қадимий ва ёзма ёдгорликларга бой бўлиб, унинг тарихи эрамиздан олдинги тўртинчи минг йилликлардан бошланади.

Ҳиндистоннинг жаҳонга машҳур шоирлари кўп. Шулардан бири – банораслик Кабирдир (1440-1518). Бу буюк шоир бхакти оқимининг йирик намояндаси бўлиб, унинг ижоди ва шахси бутун ҳинд адабиётида энг тараққийпарвар, инсонпарвар, энг демократик йўналиш сифатида ўрганилади. Кабир шеърларидаги ҳинду ва мусулмонларнинг, христиан ва синхларнинг ва бошқа дин вакилларининг ўзаро тенглик ғояси унинг бу жамиятда ўчмас из қолдиришига сабабчи бўлган. Унинг шеърлари кўп йиллар оғиздан оғизга кўчиб юрган ва кейинчалик синхларнинг муқаддас китоби “Адигрантх”га киритилиб, шу кунгача етиб келган.

Сурдас (1478-1581) ҳам ўрта аср бхакти оқими шоирларидан биридир. У ўз ижоди билан браж тилини адабий жараёнга олиб кириб, юксак даражада ривожланган шеърият тилига айлантирган. Сурдас ўз асарларида асосан Кришнани, унинг ҳаётига оид турли воқеа-ҳодисаларни тараннум этган. Баъзи маълумотларга қараганда, Сурдас Аграда туғилган; у туғма кўр бўлиб, асли исми Сураж Чанддир. Унинг овози жуда ширали бўлган ва у айрилиқ ҳақидаги қўшиқларни қишлоқма-қишлоқ айтиб юриб кун кўрган.

Кейинчалик “Ашмачхал” (саккиз шоир иттифоқи) ташкил этилиб, ташкилот Сурдас раҳбарлигида қирқ йил фаолият кўрсатади. Сурдас саводсиз ва кўр бўлгани сабаб шогирдлари “Сурсагар” (Сурдас шеърият уммони) номли тўппам орқали, устозларига эҳтиром сифатида, уни ёзма адабиётга олиб кирганлар. Асар ҳажми тўрт ярим минг мисрадан иборатдир.

Ўрта асрнинг таниқли бхакти шоирларидан бири Тулсидас бўлиб, у 1532-1623 йилларда яшаб ижод қилган. У туғилиб, биринчи айтган сўзи “Рам” бўлгани учун уни Рамбола деб аташган экан.

Тулсидас ижодига мансуб ўн иккита асар бизгача етиб келган. У Рамни ниҳоятда севганидан “Рамаяна” асарини ёддан билар эди. Кейинчалик бу асарни янада гўзалроқ ва бхакти ғоялари билан суғорилган ҳолда қайта яратган ва унга таяниб “Рамачаритаманаса” асарини ёзган.

Муҳаммад Иқбол (1877-1938) файласуф, шоир ва атоқли сиёсатчидир. У форс ва урду тилларида бирдай ижод этди. Иқбол машҳур ҳинд, покистон ва бошқа дунё халқлари шоирлари, олимлари асарларини зўр иштиёқ билан ўқиб чиқди.

Ўзи ҳам бу икки тилда ўндан ортиқ шеърий китоблар чиқарди. Илк асари “Асрори Худо” номи билан форс тилида босилди. Англияда ҳуқуқ ва фалсафа фанлари бўйича таълим олди. Кўп ўтмай унинг асарлари эл ичида эътироф этилиб, “шоири Машриқ”, яъни шарқ шоири дея эъзозланди. У форс тилида кўплаб гўзал ва бетакрор ғазаллар ёзиб, жаҳон халқлари адабиётида муносиб ўрин эгаллади.

Бундан ташқари, қуйида сиз номаълум ҳинд шоирлари ижодидан ҳам намуналар ўқийсиз. Гарчи бу шеърлар узоқ ўтган замонларда ёзилиб, муаллифлари маълум бўлмаса-да, лекин кўнгилларга яқин, теран, муаззам туйғулари билан бизга танишдир. Улар сизни ҳам ўз дунёси сари етаклаб, қалбингизни ажиб ҳисларга ошно этади, деб ўйлаймиз.

ҲИНД МУМТОЗ ШЕЪРИЯТИДАН НАМУНАЛАР

Кабир

(1440-1518)

БУ ДАРЁДАН ЎТГАНДАН КЕЙИН

Бу дарёдан ўтгандан кейин
Қай манзилга борасан, нетиб?
Унда жой йўқ юрмоққа тайин,
Сайёҳлар йўқ, йўқ боши-кети.

Унда на сув, на қайик, арқон,
Йўқ ер-осмон, қирғоқ ва макон.
Унутилган бандадирсан, хор,
Изланишинг фойдасиз, бекор!

Бир лаҳзада тўхтар умр ҳам,
Бу танада қолмайди изинг.
Англагайсан буни, эй одам,
Ғарқ бўласан ичингга ўзинг.

Кабир дер: бу ҳаётинг сўроқ,
Тазаррую тавба на даркор?..
Бўлган бўлсанг аввали қандоқ,
Шундайликча қоласан, шункор.

ГУЛЛАРНИНГ БОҒИГА БОРМАГИН СИРА

Гулларнинг боғига бормагин сира,
Гулларда йўқ сендай мушк ила атир.
Гулларнинг боғида, айт, сенга не бор?
Гуллар сенинг инжа вужудингдадир,
Гулларнинг боғига бормагин зинҳор.

Нилуфар ғунчасин ичинда бу чоқ
Ўзлигинг топ, тенгсиз гўзалликка бок.

Сурдас (1478-1581)

УЙҒОН, ВРАЖ ШАҲЗОДАСИ

Эй Кришна, уйғон, бу саҳар
Сени кутлар боғу гул, пари...
Учиб кетди тилсиз арилар,
Очил, эгик сув нилуфари.

Қағиллайди қарға-қузғунлар,
Бутазорда қушлар чириллар.
Молхонада сигирлар маърар,
Оч ит ғингшир, тинмай ириллар.

Ой қуёшдан олдин сўнаркан,
Қўшиқ айтар эр-аёл шодон.
Тонг ёришиб қолди, Кришна,
Тонг, нилуфар гулидек уйғон!

НОНУШТА

Сен учун, эй ўғлим, қумғонда сув бор,
Юзинг юв, шошмоққа ҳожат йўқ бу он.
Тўкинлик пайти бу, нонуштанг тайёр,
Истаганинг меванг, сарёғ, асал, нон.

Сурдас дер: оталар қувончга тўлар,
Ҳар тонг боласини тўқ кўрса агар.

Тулсидас (1532-1623)

БУ ТАНА ИЧИНДА

Бу тана ичинда
Нафас олар сирли моҳият,
Бу тана ичинда
Уриб турар Ведас¹ юраги.
Бу тана ичинда
Нур сочади бутун коинот.
Авлиёлар башорат қилар,

¹ В е д а с – Қадимги ҳинд шоири.

Охират дер зоҳиду обид,
Ҳар ниқобда Уни излайди.
Бариси йўк бўдилар, бебурд.

Билим кўзин кўр этган тўти –
Башоратчи, донолик қилар:
Ул мукқаддас ёзув сирларин
Ҳам илоҳий сўзларни билар.

Мунофиқнинг ҳажи, рўзаси
Интилишу илтижолари,
Билсам, фириб экан барчаси,
Қилган илму амали, бари!..

Вужуд, қалбни англаган зотлар
Ўз манзилин топмади, билсанг,
Камолатга эришди, Тулси,
Эркинг топгунг, агар тушунсанг.

Амал қилган удумга устоз,
Аксин кўрар кўзгуда, холос.

КЎРИНМАС НИГОҲ

Кўзларимда чакмоқ чакди, эй дўстим
Ва ойнинг нури ҳам таралди ёрқин.
Бир кўзга кўринмас қиёфа кўрдим,
Ҳақ учун уйғонди чанқоқлик, балким.

Чалинмаган куйлар янграр кулоқда,
Чакмоқ чакқанидай ёғду куйилар.
Ёйила бошлайди қора булутлар,
Хаёлда саждагоҳ кўзга кўринар.

Ер ости йўли, ой ғуруб ортида
Тулси, ибодат қил, тирик пайтингда.

Муҳаммад Иқбол

(1877 - 1938)

СОҒИНЧ

Бу ҳориган давранинг мен ҳам ҳорғин созиман,
Дил ғамли, лек беғамлар суҳбатида ҳозирман.

Излайман қутулмоқни курашу тўполондан,
Нечундир сокинликни кўмсаб яшайман жондан.

Истагим осудалик, уфқдан чорлар бир сас,
Кичик бир кулбам бўлса тоғ бағрида, менга бас.

Хавотирсиз, озодман, қайғурмасман беҳуда,
Автоларсиз яшарман эҳтимол бу дунёда.

Чуғурлаган ул қушлар илҳом берар созимга,
Кўкламги турфа саслар жўр бўлар овозимга.

Шу боғдан эсан еллар кўкларга мактуб элтар,
Шу гул мени ҳам сийлаб бу дам бир қадах тутар.

Кўлларим ёстик бўлар ва тўшагим майсалар,
Хаёлга ғарқман... Ана, ул парилар най чалар...

Яшил дарахтлар турар саф тортиб икки томон,
Баҳорнинг тантанаси замин узра намоён.

Тоғларнинг салобати, кўриниши дил тортар,
Қирғоқда тўлқинларнинг шовқин, шиддати ортар.

Илиқ ер кучоғида шод тебранар ўт-ўлан,
Ирмоқ билан сўйлашиб, недир дейди буталар.

Такрор гул новдалари юмшанар балки сувдан,
Қай гўзаллик боқади ўзига бу кўзгудан.

Қачон чорлайди қуёш бутанинг келинчагин,
Гулнинг ҳар бир қобиғи пушти зармас шунчаки.

Тунги сайёҳлар ортга чекинар толғин, чарчок,
Қоронғида липиллар умиди синган чирок.

Яшинқайтаргич бошлар уларни кулбам томон,
Шамол ҳам булутларни ҳайдаб келар шу замон.

Эрта тонг каккуси у – эрталабки насиба,
Балки сирдошим бўлар, ҳаётимга жозиба.

Шудринг келиб гулларнинг ювар чанг-ғуборини,
Ким ювар, оҳ, қалбимнинг тўзонли оҳ-зорини.

Бу жимликда фарёдим ўрлаб, фалакни тутган,
Ул юлдуз – қарвонларга нолишим бориб етган.

Кошки бўлса ҳолимни англаб бир меҳрибон,
Ғафлатдан уйғотарди ғофилларни бу замон.

НОМАЪЛУМ ШОИРЛАР ИЖОДИДАН

Ямоқ узра соламан ямоқ,
Мана шу мен ўрганган санъат;
Бир майизни қирқ бўлиб емоқ
Талаб қилмас унча маҳорат;
Тақдирим шу, шудир ҳасби ҳол –
Ахир мен бир аёлман, аёл.

* * *

Бўлолмадим бою бадавлат,
Бўлолмадим фозил, олим ҳам.
Қилганим йўқ ҳаққа ибодат,
Замон мени йўқотмиш, билсам.

* * *

Юзинг ойдир,
Қўлинг нилуфар,
Сўзинг сойдир,
Ўзинг қаламқош,
Юрагинг-чи,
Қаттиқ харсангтош.

* * *

Пичоқ билан мени тилдилар.
Тошбўрон қилдилар,
Янчилиб кетдим.

Гулханда ёқдилар,
Сувга отдилар –
Эҳтиросим сўнсин, дея боқдилар.

Ўлаётган пайтда
Жонон белидаги қўнғироқчалар
Жарангласа гар –
Яна тирилгум қайта.

* * *

Толеимни ёзмокқа келдим:
Ҳар сатримни ёзишдан олдин
Покланай, деб қўлимни ювдим,
Сўнг юракка дардим ёздим жим...

Қутулмади қўллар заҳматдан,
Юпқалашди қоғоздек қўлим.
Ёза олмай қолдим даҳшатдан –
Бунга имкон бермади ўлим.

* * *

Кексалик дегани бир йўлбарс эрур,
Ҳеч кимса енгишга эмасдир қодир.
Бамисоли душман, этаркан ҳужум,
Хасталик танамиз маҳв этар охир.

Умр оқар сувдир, азиз ҳар нафас,
Афсус, умр ўтгани сезилмай қолар...
Не тонгки, одамзод эзгуликданмас,
Ёмонликдан кўпроқ лаззат, завқ олар.

* * *

Йўл бўйида ўсган серсоя дарахт
Инсонни сояга чорлар ҳар асно.
Уйга етиб олган йўловчи, бироқ
Ғамхўр дарахт ҳақда ўйламас асло.

* * *

Топинади
Ўтга бараҳман,
Подшосига муте оломон,
Ўз эрига солиҳа хотин,
Меҳмон учун жон берар мезбон.

* * *

Бош узра осилган қора булутлар,
Дунёга бепарво, рақс тушар товус.
Бу гўзал табиат, боқ, сени қутлар,
Йўловчи, қай тараф шошяпсан ҳануз?

Айт ахир, кўнглингни нелар овулар,
Наҳот истаганинг бунда йўқ, афсус...

* * *

Ялтираган зариф дурларни
Қолдирасан денгиз остида.
Денгиз ўтин баланд кўтариб,
Чиқарасан тўлқин устига.
Ноҳақсан, эй уммон, дур, бу дур!
Майса хашаклигича қолур.

* * *

Севги, сеvги дерлар, у занжир эмас,
У қодир эгамнинг балоси ҳаммас.
Ўзи келиб ўзи кетар, индамас,
Нелигин ўзи ҳам аслида билмас.

Ким айтар: тинчгина юрган юввош фил
Тўс-тўполон қилар ақлин йўқотиб.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Ё захарли ўтдан еб кўйганми, бил,
Ёки бир эҳтирос кўзин қилган кўр.

* * *

Севгилим кетди, оҳ, кетди юрагим,
Кетди кўздан уйку, эс-хуш, нетмадинг?
Ориятсиз ҳаёт, менга жаҳл қилиб,
Уларга қўшилиб нега кетмадинг?

* * *

Қоронғу ўрмонда нигоҳлар чалғир,
Тўкилган зар япроқ, уйилган ғужум.
Йўлбарс боласига ўхшар бу уюр,
Қўрқинч кўройдинда аланглайсан жим...

Юракда ваҳима, соғинч туйғусин
Бостиришга етмас кучинг бу лаҳза.
Ўғринча сен ёққа термулган бетин
У одам, наҳотки, шунчалар ёқса?

* * *

Сокинликнинг ичида фалак
Илохий сув бўлиб туйилар.
Чўққидаги сокин окқан пок –
Сузаётган оқ булутлар пар.
Кўкдан келар турна фарёди,
Тун кўкида юлдуз – нилуфар.

* * *

Ўзбошимча бунча шоирлар,
Дерлар: аҳли аёллар заиф.
Бир қош қоқиб манаман деган
Шердилларни қилгуси майиб.

* * *

Бахтлидир ишқи рад этилганлар ҳам,
Бахтлидир изтироб тортган у одам.
Ўрмондан келмоқда товус товуши
Ёсмингул ифори саболарда жам;
Ям-яшил майсалар бирла ковушиб,
Кўкдан тушган ёмғир нечун чекар ғам?..

*Инглиз ва рус тилларидан
Ўктамой ХОЛДОРОВА таржималари*

Абдуқаям ЙЎЛДОШЕВ

ПУАНКАРЕ

Ҳикоя

I

“Вақт таъсирини ўтказмайдиган нарсанинг ўзи қолмапти. Ҳатто асл мол ҳам унинг қошида ожиз экан”.

Бундан ўттиз беш йил бурун Масковда мана шу портфелни нақ бир юз йигирма рублга олаётганимда сотувчи “Тоза чарм. Сизга юз йил хизмат қилиб беради. Ҳатто бир асрдан кейин ҳам

янгидай туради!” деб роса оғиз кўпиртирган, ёнимда турган ўзим қатори аҳли урфоннинг айримлари эса кўрсаткич бармоқларини чаккаларига тираб, айлантиришдан ўзларини тийишолмаган, баайни айтмоқчи бўлгандиларки, тентаклик ҳам эви билан-да, сичқон сиғмас инига, ғалвир боғлар думига, деганлари асли шу; аммо на илож, зоримиз бор, зўримиз йўқ, илло наинки лириклар, балки биздек жиддий риёзиётчилар сафида ҳам ақли қосирлар учраб туриши эҳтимоллик назариясига мос ва хос...

Дарвоқе, олдиндан айтиб қўя қолай, келажак уларнинг адашмаганлигини кўрсатди. Аммо ўшанда... ўшанда кўнглим портфелга сушт кетганди. Гўё шунини олсам, ичига қўлёмаларимни солсам, габаритлари улканроқ тумор янглиғ маҳкам бағримга босиб юрсам бас, барча ишларим ўз-ўзидан юришиб кетадигандек. Тўғри, Тиркаш жўрам ниҳоят кўп йиллик орзусига етиб, урғочи бўрини қопқонга туширган, у жон алпозда ҳалиги жойини ғажиб ташламасидан бурун тинчитишга улгурган, хуллас, ўткир пичоқда кесиб

Жюль Анри ПУАНКАРЕ (1854-1912) – машҳур математик, физик, астроном ва файласуф. Париж Фанлар академияси раҳбари, дунёнинг ўттиздан ортиқ академиялари аъзоси.

Пуанкаре дунёнинг энг улғу математикларидан ҳисобланади. У беш юздан ортиқ мақола ва китоблар муаллифи. “Пуанкаре ўз ҳиссасини қўшмаган, бойитмаган математиканинг бирон соҳаси қолмаган”, деган эътироф аллақачон аксиомага айланиб улгурган. Олим топология йўналишининг асосчиси, дифференциал тенгламалар ҳамда автоморф функциялар бўйича мутлақо янги назариялар яратган, фазо механикасининг фавқулодда аҳамиятга молик усулларини амалиётга тадбиқ этган, нисбийлик назариясининг математик асосларини ишлаб чиққан ва ҳоказо ва ҳоказо...

Ваҳоланки, бўлма хасталлигини бошидан ўтказган Анрининг болалиги оғир кечган. Уни кўпчилик ҳардамхаёл, фаромушхотир болакай сифатида танишарди. Устига-устак, оёқлари вақтинча ишламай қолди, тил ҳам фалажланди. Буни қарангки, оғир азоблар болакайда товешларни рангли қабул қилишдек айрича салоҳиятини юзага келтирди. Бу иқтидор олимга бир умр ҳамроҳ бўлди.

Уйдаги пухта тайёргарлик туфайли Анри саккиз ярим ёшида лицейнинг иккинчи босқичига қабул қилинади. 1871 йили бакалавр унвонига эга бўлиш учун имтиҳон топширганида Пуанкаре бор-йўғи “қониқарли” баҳо олади (у ҳардамхаёллиги боис бошқа саволга жавоб берганди).

Тез орада Анрининг математик иқтидори ўзини кўрсата бошлайди. 1873 йили у Париждаги Политехника мактабига ўқишга қиради. Кейинги йили эса дифференциал геометрия бўйича илк

олинган ўша жойини тош устида, кунчувоқда эринмай туз сешиб, куритиб-қовжиратгач, эски латтага ўраб-чирмаб, менга олиб келиб берган, кўлтиғимда тумор қилиб тақиб юришим кераклигини қайта-қайта маслаҳат берганди. Нима эмиш, урғочи бўрининг бутун кудрати жамланган ўша жойини қўйнида олиб юрган одам ҳам бало-қазолардан асраларкан, ҳам ишлари жуда қисқа фурсатда (“Секундда! Гаранция!” деди жўрам ишонч билан) жўнашиб кетаркан. “Овулимиздан чиқадиган биринчи каттакон ўзинг бўладиганга ўхшайсан, жўра, яна Масковга бораман деяпсан, бу лекин сенга ёмонм керак бўлади-да!” деб молини тарғиб-ташвиқ қилишни болади Тиркаш. Албатта, боғчадан бошлаб даҳрийлик эътиқоди қон-қонига сингдирилган авлод вакили сифатида бунақанги ирим-сиримларга ишонмадим; нима, мендай олий маълумотли, бўйнига илоннинг тилидай бўйинбоғ тақиб олган бўлғуси олим қўйнига урғочи бўрининг жинсий органини солиб юрсинми? Ўрисчасига айтганда, где это видано... Аммо дўлвор жўрамни хафа қилиб қўймай деган мақсадда бу ажабтовур “совға”ни рад этишим сабабини ётиғи билан, илмийроқ асосда тушунтиришга уриндимки, хўп, ана, ўзинг уч юз чақиримлик йўлдан келдинг шу матоҳни кўтариб, хўш, бундай ўйлаб кўр-чи, нима бўлди, қайси ишинг бирдан, секундда, гаранцияси билан жўнашиб кетди? Чақирилмаган қўноғимни чуқур мантиқли гапим билан боладим-ов, деб турсам, Тиркаш куйдирган калладай тиржайди: “Сени топдим-ку, жўра, ишимнинг бундан ортиқ жўнашгани бўлама?”. Бунга нима дейсиз? Йўқ, алдаб-сулдаб, “кейин бориб оламан” қабилдаги яхши гаплар билан жўрамни ўша очилмаган тугунчадаги шармсиз бойлиги билан қўшиб ортга қайтариб юбордим.

Сўнгроқ, не ҳодисотлару истилоҳлар, не эврилишлару синоатлар ҳосиласи ўларок онг-шуур бирлан тафаккурда, қалб бирлан рухониятда бемисл ўзгаришлар юз берганида, айниқса, қисматнинг омадсизлик ҳамда бебахтлик аталмиш икки баҳайбат тоши орасида шафқатсизларча эзилиб-янчилиб, зулумот бағрида “дод” дейишга ҳам нафасим чикмай қолган онларда ўзимга ўзим пушмон аралаш ўкинчли иддаолар қилдимки, эй, гумроҳ банда, ўшанда ўша матоҳни чўнтагинга солиб кетаверсанг ёинки бўйинингга осиб олсанг бир жойинг кемтилиб қолармиди? Нима, у сендан ош-нон сўрармиди? Илло, моҳиятига қаралса, ҳар қандай эътиқод иззатга лойиқ эмасми? Ана, Тиркаш жўрам бўрининг ўша нарсасига ишониб кам бўлмади-ку! Кимсан, тоғбеги! Лорсиллаган, ҳар билаги келисопдай, икки юзи ширмой нондай кип-қизил, шу ҳолига бир гапириб ўн куладиган ҳазилкаш хотини, тўртта девдай-девдай ўғли бор. Кўпқари чопади, солим

илмий ишини эълон қилади.

1879 йили Пуанкаре ҳимоя қилган докторлик иши кўплаб мутахассисларнинг эътиборини тортади. 1881 йили у Париж университетида ишга таклиф этилади. Университет Пуанкаре учун ҳақиқий кашфиётлар даргоҳига айланади.

1885 йили Швеция қироли Оскар II эълон қилган математик танловда Пуанкаре ғолиб чиқади. Ҳакамлар унинг тадқиқотлари фазо механикасида янги даврни бошлаб берганини бир овоздан эълон қилишади.

1889 йили Пуанкаренинг машҳур 10 жилдлик “Математик физика курси” чоп этилади. Кейинги икки йилда эса фазо механикаси бўйича уч жилдлик асар...

Эришилган оламшумул ютуқларга қарамасдан, Пуанкаре камтарин, самимий, очиққўнғил ва тортинчоқ инсон бўлиб қолаверди. Унинг камсуқумлиги шу даражада бўлганки, нисбийлик назариясининг тап-тайёр математик асосини қўшқўллаб Эйнштейнга топширган-қўйган... Олим мамлакатнинг буюклиги унинг фарзандларининг ахлоқий фазилатларида, адабиёт ва санъатдаги ютуқларида, илм-фандаги кашфиётларида намоён бўлади, деб ҳисобларди.

Францияда Пуанкаре номидаги назарий физика институти ишлаб турибди.

олади, кади-кади қимиз ичади, бир ўтиришда яримта кўйнинг этини еб, мойли кўлларини амиркон этигининг қўнжига артадию, мўйловини бура-аб кетаверади. Умрида бир марта дўхтирга бормаган, бир марта парҳез деган нарсанинг ёнидан ўтмаган! (Ўзининг айтишича, “Кампирминан тиззани тиззага текизиб гурунглашиб ўтиришдан ортиқ хўзир борма бу дунёда?”) Одам қуригандай келиб-келиб хотини билан гаров ўйнаб, кенжасининг тўйига Тошкентдан қирқта санъаткор опкелган, ҳаммасини тоққа отда опчиққан, орқаси шилинганидан столда ўтиролмайдиконглаб ўйнайверган кўшиқчи-раққосларнинг устидан даста-даста пул сочган, тўйдан кейин эса – баҳс шартига кўра – устма-уст қирқ кун мағлуб хотинини тўй суратга олинган видеони томоша қилишга мажбур этган, ўзи бўлса ўтирган чорпояда мийиғида илжайган кўйи мўйловини сила-аб... Бир бандага бундан ортиқ яна не керак, ахир, яна не керак?..

Айтгандай, гап портфелдан бошланганди-я, мен бўлсам қаёқларга улоқиб кетдим. Бироқ бунга ажабланмасаям бўлади – математик қонуният бу. Ҳаётнинг ўзи сонлардан иборатлиги қанчалик рост бўлса, ёш билан тил эшилишининг бир-бирига тўғри мутаносиблиги шунчалик ҳақиқат. Зеро, мен ҳалига довр кам гапирадиган мўйсафидни кўрмадим...

Мана ўша портфель. Юз йил эмиш! Бир асрнинг учдан бирини ўтаб-ўтамай юзимга ўхшаб бужмайиб, қаримсиқ бўлиб қолди; бир хил жойларининг териси кўчган, кал бошимни эслатади. Мол ҳам эгасига ўхшаркан-да. Буям камдай, бўш қопга ўхшаб сира тик турмайди, ичига у-бу солсам сал қаддини ғоз тутгандай бўлади, аммо бу алдамчи таассурот, сал ўтмай яна қийшайиб қолади. Қулф деган жонивор ишдан чиққанига-ку, неча замонлар бўлган: мен ёпиб чарчайман, у бўлса “ширқ” этиб очилиб кетишдан эринмайди. Шунга портфелни қўлтиқлаб ё бўлмаса бағримга маҳкам босиб юришга мажбурман. Камбағалнинг бойлиги ёнида бўлгани маъкул. Йўқса, ҳов бир галгидай мошин-пошин туртиб кетса, қоғозларимнинг бари сочилиб кетиш мумкин. Ўшанда бирдан ердан чиққандай бошимда пайдо бўлиб қолиб, текин томошани ҳузур қилиб кўраётган, айримлари телефонига суратга ҳам олаётган лак-лак одамга шунча тавалло қилиб ялиндим, Худонинг зорини қилдим, ҳой, мусулмонлар, ўрнимдан туролмаяпман, эмаклашнинг ҳам эвини қилолмаяпман, сизлар, соғ бандалар манави ер билан битта бўлиб сочилиб ётган қоғозларимни теришга ёрдам беринглар, ёрдам беринглар, илтимос, ўтинаман, ёлвораман... Аммо қани таваллойимни бир қас эшитса! Билъакс, “Мияси чайқалган-да, ҳар нарсани валдираяпти... Йўқ, ўзини артистликка солаяпти... Бу энди шопирни соғиб ичади” қабилидаги тахминлар қулоғимга чалинди, холос. Қолбуки, мен артист эмасдим, миям чайқалмаганди, эсанкираб қолган шўрлик шопирни соғиб ичиш ниятим ҳам йўқ эди. Мен кўлёмаларимни йўқотиб кўйиш ваҳимасидан шу кўйга тушгандим. Гарчанд ўшал бахтсиз ҳодиса туфайли қаторасига тўрт йил ҳасса таяниб юришга ўтган бўлсам-да, мени чап оёғимдаги болдир суюгининг тўрт энликка қисқаргани эмас, ногаҳоний зарба боис қўлимдан отилиб кетган портфелимдан сочилган битикларимнинг изсиз йўқолгани кўпроқ изтиробга солди. Кимга керак эди улар? Ҳар саҳифадаги нари борса саккизта формула билан тўртта график кимниям қизиқтирарди? Бу ахир... бу ахир, агар муқоёса жоиз эса, кўринмас одамнинг иш дафтарини ўғирлаб қочган, сўнг узун тунлари саҳифалардаги ўзининг мутлақо

тиши ўтмайдиган қайдларга анграйиб қараб ўтирадиган саводсиз, жоҳил кимсанинг мантиқдан буткул холи қилиғини эслатмаяптими сизга?

Йўқ, йўқ, Уэллсни тинч қўяйлик. Илло, мендай ер юзида судралиб юришга маҳкум этилган ожиз бир банда ким-у, битикларига “Фикрловчилар учун” деган ҳикматли эскартмани қистириб қўядиган ул улуғ зот ким?.. Гап портфель ҳақидаими, демак, яна унга қайтамиз. Фақат ўшандан буён қўлёзмаларимни портфелимда тахлам-тахлам қилиб бойлаб юришимни қистириб ўтиб кетсам бўлар: чойдан оғзи куйган қатикни ҳам пуфлаб ичади.

Замон ўзгариб, турли оҳанжама атамалар урфга кириб қолди. Шундоқ лаҳжада лутф этадиган бўлсам, ушбу портфелим қайсидир маънода каминанинг имижини яратди: талабалар, ҳамкасбларим мени ундан айро ҳолда тасаввур этмай қўйишди. Балки шу сабабдир, портфелимнинг аста-секин, мен билан бирга қариб бораётганини ҳам табиий жараён сифатида қабул қилишди чоғи. Чин сўзим, агар портфелимга муштдеккина бош битганида эди, у ҳам меники сингари қалтираб турадиган бўлиб қоларди; озгинагина забон бўлганида эди, у ҳам меникига ўхшаб тутилиб-тутилиб қоладиган одат чиқарарди.

Биз афсоналар ва ўтрикларнинг юмшоққина, иссиққина кучоғида яшаймиз. Биз ўзимиз шунга ишаймиз, бошқаси керак эмас, бошқаси бизга ёқмайди, нотавон кўнглимизга ўтиришмайди. Биз ўзимиз тўқиб чиқарган ривоятларга-да ишониб кун кечирамиз, зарурат туғилиб қолганда уйдирмаларимизни ялов қилиб кўтарамиз, “Ягона ҳақиқат!”, ҳимоя қиламиз, улар учун жангга кирамиз, жон олиб-жон берамиз, қаҳрамонлик кўрсатамиз. Мисоли ўрмонга адашиб кириб қолган отга беадад ҳайрат ва кўрқув билан термулиб қолган, сўнг, от қариб вафот этгач, уни илоҳ даражасига кўтарган, суякларига сиғина бошлаган гўл аборигенлар мисоли ҳаётимиздаги тимсол ва тушунчаларимизни аввал ўзимиз бўй-бастимизга мослаб яратиш оламиз-да, сўнг уларнинг ожиз бандиларига эвриламиз.

Шаксиз, бу гап биринчи бўлиб кимдан чиққанини энди аниқлаб бўлмайди. Аммо институтда каминанинг хўп ғаройиботларга бой қисмати борасида ажабтовур талқинлар бор эдики, улар бора-бора, эҳтимолки ўзимнинг унсиз маъқулловиму ҳайбарақаллачилигим орқали исбот ҳам талаб қилиб ўтирмайдиган оддий маъқулот, яъниким аксиома сифатида тилга олинадиган бўлиб қолди. Сиз биринчи курсда таълим олаётган исталган талаба ёинки толибадан «а» плус «в»нинг квадрати нечага тенг?» деб сўраб кўринг, ҳар учтадан иккитаси гўлдираб қолишига ёки нари борса «а» квадрат плус «б» квадрат» деб без бўлиб тураверишига мен кафил. Аммо энди ўта жўн, мактабнинг еттинчи синф ўқувчиси ҳам биладиган квадрат тенгламани ечолмаган думбулга бир оғизгина: «Сизларга олий математикадан сабоқ берадиган Фалончи Пистончиевич ҳақида нима биласиз?» деб кўринг-чи, ҳали саволингиз тугамасидан жавобини ёқангиздан олиб енгингизга ёпиштиришига яна ўзим балоғардон. Нима эмиш, шўрлик, – ҳа-ҳа, аксарияти худди шундай дейди, ҳар қалай, ҳамма олтмиш ёшга борган, пенсия остонасида турган муаллимнинг бошини орқаворатдан, маънан силаб қўйиш уларга тасвираб бўлмас ҳузур бағишласа керак, бунинг устига, яшириб нима қиламан, инсон кўпинча бошқа бировга нисбатан соғлом, ёш ва бахтлироқ эканини ҳис

қилган онлари юрак-юрагида озгина бўлса ҳам худбиниона ҳаловат ҳис этади, шу боисдан беихтиёр кулоғи томон чўзилиб кетаётган оғзини йиғиштиролмай армонда қолади – хуллас, ўша шўрлик бундан анча йиллар муқаддам номзодлик ишини юз фоиз тайёрлаб қўйиб, энди ҳимоя қиламан деб турганида унинг дўсти, тасаввур қиласизми, энг яқин дўсти ягона нухсадаги илмий ишни таг-туби билан ўғирлаб кетади ва, табиийки, тайёр ишни осонлик билан ҳимоя қилади-қўяди. Бу қадар разилликдан ларзага тушган Фалончи Пистончиевич роса изтироб чекади, натижада бир кечада жингалак сочи аввал қордай оқаради, кейин бош тепасидан тўкила бошлайди. Энг яқин дўстидан бу қадар хиёнатни кутмаган-да, бечора. Бу ахир ҳатто орқадан келиб хоинлик қилиш ҳам эмас, балки қучоқлаб туриб оч биқинга ғарчиллатиб ўткир пичоқни санчиш билан баробар... Тўхтанг, тўхтанг, бу ҳали ҳаммаси эмас. Руҳий азоб ўзининг ёвуз ишини қилмай қўймайди: шундан кейин шўрлик домланинг боши тебранадиган бўлиб қолади, тил ҳам андак заха ейди: айниқса ҳаяжонланиб кетган чоғлари домла дудукланадиган бўлиб қолади. Йўқ, маъруза пайти бу унчалик сезилмайди, домланинг довдирга ўхшаб ўзи савол бериб, ўзи жавоб қайтараверишини айтмасак, тузук, чидаса бўлади...

Мана шунақанги ғозсиз, лекин бора-бора ҳаттоки ҳамкасбларим ҳам ишониб қолган олди-қочди гаплар. Менга ер остидан ачиниб қарайвериб, қанча ёш мутахассисларнинг кўзлари ғилай бўлиб кетди. Ваҳоланки...

Тап-тайёр қўлёмани ўғирлаб кетган эмиш! Яна ким, энг яқин дўстим!.. Лақмалик ҳам эви билан-да.

Тўғри, мен илмий иш қилиб юрган пайтларим ҳали компьютер деган мўъжиза йўқ эди. Аммо компьютердан минг чандон кучлироқ, тезроқ, сифатлироқ ишлайдиган миям бор эди, миям! Наҳотки шу миямга олтмиш бет машинка матни билан бир юз йигирма тўққизта формулаю, ўттиз саккизта диаграмма-графикни жойлаб қўёлмасдим! Ўша пайтлари... ярим кечаси уйғотиб сўранг эди, қўлёманинг исталган саҳифасидаги исталган сатр бошидан ёддан ўқиб кетардим то тўхтатмагунларича. Формула-графиклар-ку, инчунун. У пайтлари мен учун дунё фақат менинг формулаларим ва диаграммаларим билан тирикдай, ранглидай эди. Акс ҳолда охир замон бўлиши керак эди, фақат оқ ва қора ранглардан иборат ғариб курраи заминда қиёмат-қойим кўпиши керак эди... Булар бўлса мени оғзидаги тайёр ошини ўғирлатиб ўтирган ландавур-латтачайнарға, паришонхотир лақмага чиқаришяпти. Ана шундан кейингина ларзага тушганмишман! Сочларим оқариб кетганмиш! Бошим лиқиллаб, дудукланадиган бўлиб қолганмишман! Тўқи-я, тўқи... Ўзингиз ўйланг, инсоф билан айтинг, ишониб бўладими шунақа гапларга? Буларнинг бари... буларнинг бари ўша ҳаётни билмайдиган телба ёзғувчиларнинг тузсиз фантазияси маҳсули. Ишонаверинг, худди шундай. Аниқ ёдимда, ўша машъум воқеадан бир йилча бурун бизни факультетдан мажбурлаб театрга олиб боришди. Томоша кўрдик. Воқеани қаранг: бир архитекторнингми, инженернингми чизмаларини ўртоғи ўғирлаб кетаркану, ўзиники қилиб оларкан. Энди бу архитекторми-инженер “оҳ” дейди сахнанинг ёғоч полини ғижирлатиб у ёққа юради, «воҳ» дейди бу ёққа юради. Охири чидай олмаган бўлғуси олимлар ўзаро шивирлашишга тушдик: “Калласи борми бунинг? Шунгайм ота гўри қозихонами? Қайта чиз-қўй-да. Шуюм муаммоми, галварс...” Аммо биз бўлғуси олимлар тушунган оддий

ҳақиқатни шўринг курғур ёзувчи тушунмаган экан денг, қахрамонларини нақ бир ярим соат оворайи сарсон қилди. Ора-сира ўтли монологлару ҳайқириқлар ҳам янграб қолади денг, баайни тўртта ватман қоғозидаги чизманинг эмас, бутун бошли мамлакатнинг тақдири хал бўлаётгандек.

Хуллас, ҳавога совурилган вақтимизга ачина-ачина театрни тарк этарканмиз, бир дўстим – бу ўша, кейинчалик мени укубатларнинг тубсиз жарига ирғитган, устимга чиқиб топтаган, хор қилган, зор қилган разил кас эди! – айтиб қолдики, буниси ҳали ҳолва, ўттизинчи йиллари чиққан шунақанги пьесада бир ёт унсур бўлган киз заводни қулфлаб, калитини ҳалиги жойига, хуллас, одамнинг ақли бовар қилмас жойга яшириб қўяди. Натижада завод ишдан тўхтади... Буни шууримизга сиғдиролмай, онгтонг қолганимизни кўрган дўстимиз дарров айбни ўзидан соқит қилишга шошди: менга ишонмасаларинг, Қаҳҳор деган ёзувчининг эсдаликларини ўқинглар... Ҳа, шунақанги доғули эди у, йиқиладиган жойига олдиндан кўрпа тўшаб қўярди, ишигаям, сўзигаям ҳамиша бировларни қалқон қиларди, ўзи қўй оғзидан чўп олмаган, бузоқнинг ҳақи бор деб сигирнинг сутини ичмайдиган фақир ва ҳаттоки жабрдийда мисоли панада қолиб кетаверарди...

Ваҳоланки, айнан ўша кас мени расвойи раддибало қилди! Ҳа, у ўғирлади, фақат қўлёзмамни эмас, у менинг келажагимни ўғирлади, у менинг орзуларимни ўғирлади, у менинг одамлик сиёғимни ўғирлади, у менинг “мен”лигимни ўғирлади, ўзимдан ўзимни ўғирлади! У бир лаҳзада мени, осмонда, булутлар бағрида учиб юрган жўрасини шартта гирибонидан тутди ва пўрсиллаб ёрилиб ётган қаттиқ заминга шунақанги гурсиллатиб урдики, суяк-суякларимга қадар майдаланиб-парчаланиб, миямнинг қатиғи отилиб кетди, бу зарбанинг асорати ҳали-ҳануз ҳаётимни заҳарлаб келади: баайни “чўрт” этиб синган суягимнинг ёрқаси асаб толаларимни аёвсиз тилаётгандек чидаб бўлмас азобда қоламан; не макон, не замонда умргузаронлик қилаётганимни англаб-англамай, атрофга нолон боқаман; милён тонналик улкан тош устимда, мен эса торгина ёриққа тикилиб қолган одамдай нафасим қайтади, оғзимни каппа-каппа очаман, аммо бу наф бермайди, гурсиллаб ураётган юрак кўкрак қафасимни ёриб чиқиб кетгудай катталашаверади-катталашаверади, мана, мана, ҳозир, оний сониядан сўнг ҳаво тўлғазилаётган шардай пақиллаб ёрилади...

II

Кимгадир ёқар лола...

Кўнгилга буюриб бўлармиди. Ҳатто гап аниқ фанлар хусусида кетганида ҳам.

Институтни битириш арафасида, мен кутилмаганда Пуанкаре гипотезасининг шайдосига айландим. Гипотезани жўнроқ тилда ифодалашга уриниб кўраман. Жисмларнинг ҳандасавий хусусиятларини ўрганувчи топология деган фан бор. Пуанкаре гипотезаси эса айнан шу фаннинг марказий муаммоси. Яна бир муҳим ҳолат: тадқиқ этилаётган жисмлар оддий эмас, балки сиқилганида, буралганида, чўзилганида ўзгармайдиган жисмлардир. Бирон нимани тушундингизми? Йўқми? Унда янада соддароқ йўсинда изоҳ бериб ўтай. Агар уч ўлчамли сирт қайсидир жиҳати билан икки ўлчамли сферага ўхшаш бўлса, демак уни

мана шу сферага текислаш мумкин. Дунё пайдо бўлишидаги мураккаб жараёнларни ўрганишда ҳамда оламлар шакли ҳақидаги саволларга жавоб беришда ўта муҳим аҳамиятга эгаллиги сабабли бу гипотезани баъзан “Коинот формуласи” ҳам дейишади. Энди тушундингизми? Яна йўқми? Ундай бўлса сиз оддий финжоннинг тешиккулчага айланишини, аслини олганда эса бу иккаласининг чўзилувчан хандаса назариясига кўра бир нарса эканини тасаввур этоласизми? Бўлди, бас, шу жараённи сал-пал бўлса-да тасаввур этаркансиз, демак гипотезанинг мазмун-моҳиятини бемалол англаб оласиз. Вақти келиб, албатта. Аслини олганда-ку, мутахассис учун 1904 йили фаранг математики Анри Пуанкаре томонидан илгари сурилган гипотезанинг моҳиятига тушуниш унчалик қийин эмас. Аммо уни исботлаш, ечиш... Ахир тоғнинг тоғ эканлигини кўрасиз, унинг бағрида милёнлаб тонна руда борлигини билиб ҳам турасиз, аммо бу кўриш-билиш сизга шартта бориб тоғ бағридан бир қоп олтин ёмбисини кўтариб олиб чиқиб кетиш имконини яратмайди-ку. Математика сизга “Сим-сим, очил!” эмас... Гипотеза соддаликнинг буюк тимсоли эди гўё. У мана шу жозибаси билан ҳам ўзига мафтун этарди. Баайни сахар палла, биллур ҳовузда чўмилаётган жойида сиз илоҳани учратиб қолдингиз, аммо у эсанкиради, чўчимайди, билъакс, сизга андаккина ҳаёсизлик ҳам аралашгандай туюладиган ноз-карашмалар, сирли имо-ишоралар қилади, бундан жўшиб кетиб, юрагингиз гупиллаб урганча “Худо бериб қолди-ёв” дея ҳовлиқиб-энтиқиб ёнига чопсангиз, қиқирлаб кулганча шартта самога кўтарилади-кетади. Ахир у ўз номи билан пари-да: кўкда яшайди, нари борса зериккан чоғлари гуноҳкор бандаларга истиғно қилиб кўяди, барибир буларнинг кўлидан ҳеч нарса келмаслигини билиб туради, билиб туриб яна шу ишини қилади, хом сут этган гумроҳ одамларнинг устидан маза қилиб кулади: унисини қари деб ҳурмат қилмайди, бунисини ёш деб иззат қилмайди. Бундоқ паривашни маҳкам ушлаб олиб, тўшига босадиган ёвқур йигит фақат чўпчакларда ё бўлмаса Усмон Азим деганга ўхшаш хаёлпараст шоирларнинг шиғирларида учрайди. Бироқ Пуанкаре гипотезаси мана шундоқ илоҳий висолни сизга нақд қилиб кўяди: марҳамат, ечимни топинг, исботланг, учиб кетаётган пари қизнинг силлиқ оёқларига тушов ташланг, уни аста-секин тортиб олинг ва қарабсизки... сизга беадад ҳайрат кўзи билан қараётган, сизга сиғинаётган илоҳа қучоғингизда тўлғаниб турибди-да. Бундан ортиқ бахт борми инсон учун! Шаксиз, бу айтишга осон. Илло неча-неча йиллардан бери не-не билимдонлар, фан докторларию академиклар енг шимариб ишга киришишади, аммо барибир гипотезани исботлай олишмай, мағлубиятни тан олган ҳолда, бошлари ҳам, қалблари тўла ғам, майдонни бирин-кетин тарк этишади.

1934 йили инглиз Жон Уайтхед “Гипотезани исботладим” дея ҳаммаёққа жар солишга шошди. Аммо тез орада ўз ечимида хато борлигини сезиб қолди ва дарҳол айбини бўйнига олди. Кейин саҳнага америкалик Бинг чиқиб келди. Афсуски, унинг топганлари гипотезанинг ўзидан бир неча баробар мураккаброқ эди. Навбат грек Папакириакопоулосга етди. Аммо ўн йиллик оғир меҳнатнинг самараси қутилган натижани бермади. 1961 йилдан бери Смейл фамилияли бир олим бу мавзуда қаттиқ изланиш олиб борапти деб ўқидим. Аммо натижадан дарак йўқ. Бунинг устига у 1976 йили Принстонда саратон хасталигидан вафот этганмишми-ей...

Санаб ўтганларим, албатта, денгиздан томчи эди. Ахир биргина Париждаги Пуанкаре институтида не-не оқил ва оқила зотлар бу муаммо

устида неча йиллардан бери тинмай бош қотириб келишаётгани ҳам бор гап-ку. Шунга қарамасдан, кўнгил-да, мен ҳам шу майдонга кирмоқни, кучимни синаб кўрмоқни ихтиёр этдим. Ҳали ёш эдим, романтика юракни тарк этиб улгурмагани, миям ҳам бутундай туюларди ўзимга. Мен шу мавзуда китоб кетидан китоб ўқий бошладим, кутубхонага танда қўйиб олдим. Ўқиганим сайин гипотезанинг исботи нақадар мураккаблигини тушуна бордим. Аммо бу ҳол менинг ғайратимни оширарди, холос.

Номзодлик мавзуси сифатида Пуанкаре гипотезасини танламоқчи бўлаётганимни эшитган илмий раҳбарим кўзойнаги устидан менга худди ўзга сайёрадан келган душман махлуқотга қарагандай олайиб қаради, сўнг сўради:

– Бу соҳада қанча фан доктори, академик борлигини биласизми?

Мен тахминан билишимни айтдим.

– Унда яна бир нарсани билиб қўйинг, йигитча, – деди раҳбарим сўнги сўзни алоҳида таъкидлаб. – Мана шу илмий потенциалнинг камида ярми умри давомида ҳеч бўлмаса бир марта сиз айтаётган ўша гипотезага қўлиб кўрган ва охир-оқибат уни ечимсиз масала сифатида қолдирган.

Мен ўз фикримни билдиришга журъат этдим:

– Лекин унинг ечими бор-ку. Ечимсиз гипотеза бўлиши мумкин эмас.

Гапга уста раҳбарим бўш келмади:

– Албатта бор. Ечим тухумнинг ичида, тухум сандиқда, сандиқ ертўлада, ертўла эса, – раҳбарим кўкка ишора қилди, – ҳов анави ёқда. Баланд дорга осилиб бўйнингизни синдириб юргандан кўра, йигитча, аниқ амалий иш билан шуғулланинг. Давлат сизга сароб ортидан югурсин деб пул бериб қўймайди! Узоқдаги қуйруқдан яқиндаги ўпка яхши. Агар шунчалик ақлингиз зўр экан, ҳеч ўйлаб кўрмадингизми, нахотки шунақанги абсурд мавзунини Илмий Кенгаш сизнинг номзодлик ишингиз сифатида тасдиқлаб берса? Ҳеч қачон бундай бўлмайди, йигитча, ҳеч қачон!

Дарҳақиқат, бу залворли дастак эди. Илмий Кенгаш барибир раҳбаримнинг кош-қовоғига қарайди... Ноилож бўйин эгдим:

– Қандай маслаҳат берасиз, устоз?

Раҳбарим ўшшайиб тураверди-тураверди, ахийри ёрилди:

– Майли, тиш қавагимда асраб юрган бир мавзу бор эди. Ўшани сизга бағишладим. Илмий Кенгашдан ўтказиб бериш қафолати билан. Қарабсизки, икки йилда геометрия-топология мутахассислиги бўйича физика-математика фанлари номзоди бўлиб турибсиз-да.

Ў, Худойим, бу “бағишлаш”лар ва “қафолат”лар ортида нима турганини билмасам экан!.. Аммо нима қилай. Сал саркашлик қилсам, раҳбарим тўнини тескари кийиб олади, ана ундан кейин хайр, аспирантура, хайр, илмий иш! Одатдагидек, ёмонликнинг бундайроғини танлашга тўғри келди.

Раҳбарим устомонлигидан ташқари айёр ҳам эди. Математик хандаса соҳасида ўзимиздан чиққан мутахассислар бармоқ билан санарли эканини яхши биларди. Шу сабаб Лобачевский, Александров, Погорелов, Бакелман, Вернер, Кантор, Ефимов, Позняк, Шикиннинг изланишлари ҳақида ярим соат маъруза ўқигач, – устозим совға-саломни шу тариқа ҳалоллаб оларди, ҳар қалай, буям виждонга сув сепиб қўйишнинг бир воситаси бўлса керак-да, – алоҳа менга Галилей фазосининг циклик сиртлари бўйича тадқиқотни бошлаб юборишим мумкинлигини айтди.

Шубҳасиз, бу ҳам жуда қизиқарли мавзу эди. Айниқса Долгарев билан

Мартинецнинг кейинги йилларда чоп этилган баҳсли мақолаларини эътиборга олсак. Тишимни тишимга босганча номзодлик ишимга киришдим.

Мен қаттиқ меҳнат қилардим. Математиканинг барибир ҳеч нарса билан тенглаштириб бўлмайдиган ўз оҳанрабоси бор-да: бир пасда ўзига тортиб олади-қўяди. Айниқса уч ўлчовли Евклид фазосида эришилган ечимлардан сўнг яримевклидли фазо геометрияси очилмаган кўриқ бўлиб турарди ўзиям.

Аммо барибир Пуанкаре бошқача эди-да. Бу мавзу гўё биринчи муҳаббат сингари сира қалбимни тарк этмас, аксинча, тобора унинг қат-қатига чуқурроқ кириб бораётгандай эди. Азалдан интизомни яхши кўрардим, ҳар бир соатда нима иш қилишимни аниқ белгилаб олишга ҳаракат қилардим. Шу сабабли, ҳеч чидай олмагач, уйқуни тенг ярмига қисқартирдим-да, тежалган вақтимни гипотеза исботини топишга бағишладим.

Ў, бу ҳаётимнинг энг ёрқин, энг мазмунли, энг шодон, энг ҳайратларга тўла кунлари эди. Ётоқхонада яшардим. Ўлгудай чарчардим, гоҳида ҳатто чой дамлаб ичишга ҳам ҳолим етмасди, баъзан суткалаб туз тотмасдим, пулим бор пайтлари картошка қайнатиб ердим, ишга кетаётиб портфелимга иккита қайнатилган тухум солиб кўярдим: шу менинг тушлигим бўларди... Бироқ мен бахтиёр эдим. Зеро асосий ишим миллиметрма-миллиметр, заррама-зарра олдинга силжиётгандай эди. Ҳориган чоғларим эмаклаб бўлса ҳам мақсад сари интилардим, кўлларимдан мадор кетганида ерни тирноқларим билан кавлаб бўлса ҳам илгарига силжирдим. Илло, илло олдинда, олис уфқ ортида бўлса ҳам ненингдир шамойили кўриниб қолаётгандек, нимадир ўзига чорлаётгандек эди. Тунлари қандайдир сирли шивир-шивирларни эшита бошладим, тонглари сарин шабада тўлқинида нафис, шудрингга чўмган майин либос юзимни силаб ўтарди. Мен ҳатто бун овоз чиқариб айтиш у ёқда турсин, ўйлашга ҳам кўрқардим: наҳотки, наҳотки...

III

Вақт, вақт, вақт... У бунчалар тез ўтади? Қаёққа бунчалар шошади? Бу қаттол шиддат инсон умрини тушга, рўёга айлантириб қўймайдими? Ухладинг-у, уйғондинг. Қисқагина давом этган тушингда эса бутун умрингни кўрдинг.

Бунчалар шафқатсизсан, вақт...

Етти фарзандли хонадоннинг тўнғичи эдим. Бир куни уйга борсам, аллақачон йигирма олтига кириб қўйганлигимни кескинроқ оҳангда писанда қилишди. Катта синглимни-ку, турмушга узатгандик, аммо укаларим ғингшийвериб безор қилиб юборишди. Жон-жон деб уларга йўл берай десам, ота-онам кўнмайди: нима эмиш, шусиз ҳам овулда мен ҳақимда “ҳалигача бир боши иккита бўлмаган, бир балоси бор-ов, ахир бу тенгиларнинг боласи мактабга борапти” қабалида гап-сўзлар юрганмиш, агар бундай қилсам, ўша миш-мишларга пишанг берган бўларканман.

Дарвоқе, уйланиш борасида менда муаммонинг ўзи йўқ эди. Балки шу сабаблидир, бу масалага унчалик аҳамият ҳам бермабман. Яъниким отам кўп йиллар бурун, яқин жўрасиникига меҳмондорчиликка борганида унинг пилдираб чошиб юрган, мандан тахминан беш ёшлар кичик қизчасини кўриб қолади ва “Кел, куда бўлайлик, шу қизингни тўнғичимга

обераман”, дейди. Хуллас, гарчанд бориб кулоғини тишламаган бўлсам-да, ўзига хос бешиккертти. Орадан йиллар ўтди, отамнинг жўраси вафот этиб ҳам кетди. Аммо отам “Лафз ҳалол, мен ваъдамни бажараман, бўлмаса жўрам гўрида тик туради, у ёққа борганимда ёқамдан олади”, деб туриб олди. Хуллас, ким бориб кўриб келса “сочи узун” деб таърифлайдиган бу қиз неча йилдан бери ўша узун сочини ўриб, келган совчиларни қайтара-қайтара, тенг-тўшлари ўтириш-пўтиришларга чақирса ҳам чиқмасдан, каминани кутиб ўтирган эди.

Ўй-хаёлим Пуанкаре билан яримевклидли фазо ҳандасасида эди. Учрашувга чиқиб ўтирмадим. Шунча одам мақтаяптими, ҳар нечук, узун сочидан ўзга ҳам фазилатлар ҳам бисёрдир бўлғуси рафикамда.

Ота-онанинг фарзандини уйлантириши фарз дейишади. Аммо мен бу “фарз”нинг қанчалар азобли, асабий тарзда кечишини ўшанда кўрдим. Тўй мени ён-атрофга реал кўз билан, хушёрроқ қарашга ўргатди, бошқачароқ айтадиган бўлсам, бирданига улғайтириб ҳам қўйди. Мен ўшангача ростдан ҳам романтик ўй-хаёллар оғушида “нон”ни “нанна” деб юрганимга ишонч ҳосил қилдим.

Институтда кичик илмий ходимман, маошим етмиш рубль. Тўй эса аждаҳо мисоли оғзини очиб турибди: етмиш рубль нима деган гап, одамнинг кулгисини қистатманг, минг рубль ҳам урпоқ бўлмайди... Ота-онамнинг, укаларимнинг қарз излаб елиб-югуришларини кўриб иссиғим чиқиб кетади, хижолатдан ўзимни қаерга қўйишимни билмайман. Яна ажабланиман: шунча ташвишларга, пул илинжида одамнинг ғурурини ер билан битта қилиб ташлайдиган бўйин эгиб туришларга, ҳали тўй бошланмасидан бурун куда тараф билан тўрт газ мато устида жикқамушт бўлишларга, ҳалитдан у томон вакилларига – бежиз “душман томон” дейишмас экан шекилли – олайиб, “Бир амаллаб келинни тушириб олайлик! Кейин кунларингни кўрсатамиз!” дегандай ўқрайиб тикилишларига қарамасдан барибир улар бахтиёр эдилар. Минг уринсам ҳам, буни мантиқий жиҳатдан асослаб, тушуна олмадим. Ҳар нечук, укам айтганидек, шаҳарда илм ортидан қувиб юравериш оёғим ердан узилгани, урф-одатларимизни унутиб қўйганим рост шекилли. Мана шу хижолатпазлик асорати бўлса керак, тўй оқшоми игна устида ўтиргандек безовталаниб, ўртада ернинг чангини кўтарганча, астойдил ўйнаётган хеш-уруғларимга, яқинларимга мияси олиб ташланган қўйдек анграйиб термулиб ўтиравердим.

Чимилдикда кўрдим: рафикам сарғишдан келган, новчароқ қиз экан. Сочи, таърифланганидек, тақимини ўпмаса-да, белидан пастга тушиб турарди. Мен ҳар бир инсонни Коинот мўъжизаси, гултожи деб биламан. Инчунин, ҳар бир инсон азиз ва мукаррам. Мана шу ақида таъсирида ўсганман. Бўлғуси умр йўлдошимга ҳам шундай муносабатда бўлдим. Ахир бу қиз уйдагиларининг ихтиёрини ўзи учун қонун деб билган, неча йил сарғайиб, умид-ишонч билан мени кутган, кўчада тенгдошлари билан ўйнаб-кулиб юрмаган, боғларда бегона йигитлар билан қўл ушлашиб сайр қилмаган. Мана шу келтирган қурбонликлари эвазигаёқ мен унга рисоладагидек эр бўлишим лозим ва жоиз эмасми? Илло, ўз бахти йўлида ихтиёрий равишда қабул қилинган ҳар қандай чеклов алал-оқибат муносиб мукофотланиши керак эмасми? Мана шу туйғулар таъсирида бўлса керак, рафикам кўзимга оловдек кўриниб кетди.

Тепада Худо шоҳид, уйланганимга қадар ҳам, уйланганимдан кейин ҳам

хотинимга хиёнат қилмадим, шундай имконият туғилганида эса, ўзимни олиб қочдим. Кўз очиб кўрганим умр йўлдошим бўлди.

Тўшак масаласида сал тортинчокроқман. Билмадим, янгалари қандай йўл-йўриқ кўрсатишган, қандай сабоқ беришган, хуллас, қовушганимиздан сўнг, аёллик остонасини хатлаб ўтган рафиқам чойшабни кўрсатишдан ташқари бошимдан илиқ сув қуйиб, ювинтириб ҳам кўйганида, рости, қувончдан кўзларимга ёш келди, уялганидан бош эгиб турган хотинимни беихтиёр қучиб олиб, қулоғига ҳаяжон билан шивирладим: “Биз бахтли бўламиз, жоним...” Назаримда, шак-шубҳасиз шундай бўладигандек ҳам эди. Таассуфки... Мен кейинчалик сўнгги сўзни бирон марта хотинимнинг қулоғига шивирлаб айтмадим, айтолмадим. Ҳатто ўзим истаган тақдиримда ҳам дилимдан ўчиб кетган бу сўз тилимга қайта ситилиб чиқмади.

Орадан йиллар ўтди. Мен ҳар замон-ҳар замонда ўзимни чимилдикда, келинчак ювинтириб қўяётган куёв сифатида тасаввур этишга уринаман, аммо буни эпложмайман, қайлардадир олисда қолган ғира-шира манзаралар янада хиралашади, туссизлашади, уларнинг ўрнини шафқатсиз воқелик эгаллаб олади-қўяди...

Ўша тонгда эса... етмиш икки томирим бўшашиб, оғзимнинг таноби қочган ҳолда, табиатнинг никоҳ, эр-хотинлик аталмиш тилсимотларига шукроналар айта-айта ўтирган маҳалим эди. Қайнонам кириб келди хонага. Бир амаллаб салом бердим. Қайнонам ўтирди. Ўзи билан олиб келган урчуғини йигира бошлади. Ҳа, аниқ эсимда бор, худди шундай бўлганди.

Иккинчи онамга недир яхши гаплар айтгим келди. Ахир, шундай қизни вояга етказган, авайлаб-асраган, чанг ҳам кўндирмасдан, менга олиб келиб тутқазган. Шу сабабли бўлса керак, қайнонам ҳол-аҳвол сўраш асносида “Қизим яхшими” деб қўйган маҳал, мени нима жин урди, тилимни қайси қарға чўкиди, билмайман, рафиқамни бир мақтаб қўяй деган ниятда талтайиб:

– Қизингиз ёмо-он... – десам бўладими!

Ҳа, ҳа, “ёмон” демадим, “ёмо-он” дедим, балки бундай бўлишини билганимда, “...зўр” деган сўзни ҳам қўшиб кетардим.

Умуман, менимча, кўп ҳолларда сўзларнинг ўзидан кўра уларнинг айтилиш оҳанги, ифода муҳимроқ. Сўз шакл бўлса, оҳанг – моҳият. Ҳамма гап моҳиятда, ахир. Шундай эмасми? Ахир шоир ҳам ўзининг севгилисига қараб, “Эҳ, қани энди дунёда яна бирон қиз сени мен каби ёмон кўрсайди”, дейди, “яхши кўрсайди” демайди. Илло ўша қиз ошиғига “ёмон кўраман” деб туриб аслида “яхши кўраман” деган, гап оҳанги билан айтган. Шоир буни тушунган. Аммо қайнонам тушунмади.

Ўзим кўрдим: олтмиш ёшли кампининг юзи бирдан қийшайиб, қаҳрли тус олди, кўзлари чакчайди. Бир юмалаб, эртақлардаги бурни узун ялмоғиз кампирга айланган қайнонам нафрат билан қарганди:

– Қизим ёмон бўлса, яхшисини топиб ол!

Мен ҳали жавобга, ўзимни оқлашга оғиз жуфтлаб улгурмасимдан қайнонам шартта ўрнидан турди ва хонадан чиқди-кетди. Йўқ, шунчаки чиқмади, эшикни қарсиллатиб ёпиб чиқиб кетди.

Қовун тушириб қўйганимни англадим. Ўнғайсиз қилиғи учун тарсаки еган боладай юзим уят ва номусдан ловуллаб ёнарди. Нимадир қилиш керак эди. Аммо нима?

Довдираб қолгандим. Мен то мулоҳаза юритиб, бирон қарорга келиб улгурганимча эса ғишт қолипдан кўчиб бўлганди: қизининг хонасига кириб, эшикни ичкаридан қулфлаб олган қайнонам янги келинчак билан тушга довур тарбиявий соат ўтказди. Ва... ва шу билан ҳаммаси тугади.

Кекса аёл нима деса дегандир, аммо хайр-маъзурни ҳам насия қилган онаси жўнаб кетганидан сўнг ичкаридан юлқиниб, ранги бўзариб чиқиб келган рафикам биров билан уришгудай важоҳатда эди. Бу қиёфа уни анча-мунча хунук кўрсатарди.

Бу дунёда эркак киши учун энг оғири – ўзини оқлаш. Айниқса қилмаган гуноҳи учун. У пайтлари хотинимнинг юзида сал-пал ҳаё пардаси бор эди. Шунгами, хайриятки шанғилламасдан, аммо захарли сўзларни тишлари орасидан битта-битталаб чиқарган кўйи, бошимга маломат тошлари ёғдиришга тушиб кетди: “Боринг ўша яхшиларингизнинг олдига! Биз энди ёмон бўлиб қолдик-да, а? Ишингиз битгандан кейин... Ўзимам билувдим-а, бир келиб хабар олмаганингиздан шаҳарда ўйнашларингиз кўплигини... Онаминг гаплари тўғри ўзи. Сиз мени ўқимаган деб менсимайсиз. Лекин ўқиганлариниям кўраяпмиз. Бари бири-биридан баттар. Сиз ўшанақаларнинг орасида юргансиз-да...” На гапингни эшитадиган, на изоҳингга қулоқ тутадиган, дақиқасига ўттиз уч ўрнига, қирқ беш тезликда айланаётган пластинкадай тинмай жавраётган аёл олдида ўзимни қандай ҳам оқлай олардим? Бир-икки уриниб кўрдим, фойдаси бўлмади. Хотинимнинг юрагимга наштардай санчилаётган ҳамма гаплари бир бўлди-ю, “Агар мен тегмаганимда.. мен тегмаганимда хотинсиз қолиб кетардингиз, юраверардингиз ўша бузукларингиз билан, ўзингизам бузук бўлиб!” деган ҳақорати бир бўлди. Ё раб! Бу нима деган гап ахир! Ахир бу... менинг эркаклик шаънимни балчикқа қориш билан баробар эмасми? Нега, нега у биринчи кечадан кейиноқ менга умр йўлдоши бўлганлигини таъна қилади? Нима, у бўлмаса мен бир умр бўйдоқ ўтармидим?

Кўзларим намланди. Беихтиёр кафедрамиздаги исми-жисмига мос лаборант Мунисани, унинг хуркак нигоҳларини эсладим. Кейинги пайтлари уни кўрсам, юрагим дукиллаб урадиган, этим ғалати жимирлашадиган бўлиб қолганди. Шунинг учун кафедрага боришни ҳам йиғиштиргандим. Йўқ, йўқ, мен буни онгли равишда қилдим, мукофот ёинки мақтов илинжида эмас. Бу воқеани эслагим келмайди. Аммо қайси гуноҳим учун таъна-дашномлар дўли бунчалик устимга ёғилапти, шуни тушунмасдим. Яна кимдан, тун бўйи кучоғимда бўлган, мен ўпган, мени ўпган, ўзини менга бахшида айлаган, мени ювинтириб қўйган, мен ҳаяжон билан “жоним” деб атаганимда юзини уялинқираб яширган аёлдан.

Кўнглим бирдан бўм-бўш бўлиб, хувиллаб қолди. Хотинимнинг таъналаридан кўра бу гапларнинг нафрат ва ғазабга қоришиқ оҳанги мени адойи тамом қилмоқда эди. Қачон улгурди у менга душман бўлиб олишга? Қачон улгурди у менга бу қадар тийиксиз алам билан қарашга? Нима, мен еб, у қуруқ қолдими? Қўйиб берса, ҳозирнинг ўзида мени пичоқлаб ташлашдан, этимни хомталаш қилишдан ҳам тоймайдиганга ўхшайди. Айбим, онасига айтган бир оғиз гапимми?.. Шуми оғиз тўлдирилиб айтиладиган оилавий ҳаёт, шуми “эр-хотин – кўш хўкиз” деганлари?

Яна ўзимча юрагим терак баргидай титраб, ич-ичимдан илтижо қиламан денг: “Э Худо, ишқилиб бу гапларни ота-онам ё ука-сингилларимдан биронтаси эшитиб қолмасин-да... Шарманда бўламыз-ку, шарманда...”

Синган кўнглини чегалаб бўлмас экан.

Шу оқшом биз, бир кунлик эр-хотин, бир-биримизга тескари қараб ётдик. Хотиним-ку, тезда пишиллаб ухлаб қолди, лекин мен тонгача кўз юммай чиқдим. Бу мен кутган, айниқса биринчи кечадан сўнг ажойиб бўлишига ишониб қолган оилавий ҳаётга ўхшамасди...

Эртаси куни Пискуновнинг “Олий математика” сини ўқиб ўтиргандим. Хотиним бошимга келиб турди-турди, сўнг:

– Ўлдим-қуйдим китобми? – деб сўради.

– Шунга ўхшашроқ, – деб қўяқолдим.

Рафиқам чўнтагидан ўқувчилар дафтарида йиртиб олинган бир варақ қоғоз чиқариб берди:

– Уни Тошкентингизга борганда ўқийверасиз. Аввал манавини ўқинг.

Бу рўйхат эди. Адашмасам, агар ғиж-ғиж имло хатоларини тузатиб ўқисак, “Душанба холамнинг туғилган куни. Сешанба дугонамнинг тўйи. Чоршанба тушга аммамнинг уйида “нон синдирар”, кечқурун “қиз чақирди”... мазмунида эди. Бу рўйхат синоатини сўрадим. Ёш келин-куёв сифатида уларнинг ҳаммасига боришимиз керак экан. Табиийки, қуруқ қўл билан сўппайиб кириб борилмас, арзирли совға-салом олиш шарт экан.

Рафиқам алоҳида таъкидлаб ўтди:

– Ёш келинман. Ҳаммамнинг кўзи менда бўлади. Уялтириб қўйманг. Менинг уялганим – сизнинг ерга кириб кетганингиз бўлади-я.

Бунни-ку, тушундим. Аммо нима учун ўзимизнинг тўйимизга тушган совға-саломлардан бунақа жойларга олиб бориш мумкин эмаслигини асло тушунмадим. Шунақа ирим бор эмиш: янги келин-куёвга берилган совға-саломларга тегинилса, шу рўзғордан барака кетаркан, уруш-жанжалам кўппайиб қоларкан. Бу мен учун олий математикадан ҳам қийинроқ масала эди. Эътироз билдиришга уриниб кўрдим:

– Пул масаласи сал оғирроқ бўлиб турибди-ку...

Рафиқам қоғозини уйди:

– Бўйнингизга мажбурлаб осилиб олмагандим. Мард бўлиб уйландингизми, энди бу ёғигаям чидаб беринг-да. Ахир икки бармоғимни бурнимга тикиб, шўппайиб кириб борсам уйимдагилар, қариндош-уруғлар “Ўл бу кунингдан! Топганинг шу қурумсоқ бўлдимми? Ўзинг пиширган ошни энди айланибам, ўргилибам ичавер” дейишмайдими? Устимдан қулишмайдими? Нима, биринчи кундан мени ер билан битта қилмоқчимисиз?

Яна тушунтиришга уриндим:

– Ахир... йўқ нарсани қаердан топай? Уйдагиларнинг аҳволи маълум-ку. Тўй қилиб беришди...

Эшитганим илон пўст ташлайдиган гап бўлди:

– Тўйни пеш қилманг. Жа унақа мақтанадиган тўй бўлгани йўқ. Онам бечора уятларда ўлди... Сиз менга тўйни миннат қилгандан кўра жондай холамнинг туғилган кунига нима совға қилишни ўйланг.

Буниси энди ҳаддан ортиқ эди. Жаҳлим чиққанини кўрган икки кунлик келинчак йиғламсиради:

– Менга не-не казо-казолардан совчилар келишганди. Мен бўлса...

Энди нимадир дейишга бефойда. Шу сабабли иккала қўлимни кўтардим-у, бош эгиб онамнинг ҳузурига чиқдим.

Кунда-кунора албатта бир тадбир чиқиб туради. Ҳақиқатан ҳам шаҳарда яшаб, қишлоқ расм-русумларидан, урф-одатларидан йироқлашиб кетган эканман. Унақа десам, бизнинг давримизда, мисол учун, аёллар

туғилган кунларини бунақа тантанали нишонламасди, шекилли. Ё бола бўлиб, буни сезмаган эканмизми?

IV

Аввал “кичик чилла, қоронғида юриш мумкин эмас, узокқа бориш мумкин эмас”, дейишди, кейин “катта чилла”. Ишқилиб, қирқ кунча кишлоқда қолиб кетдим.

Шундан сўнг ота-онамдан рухсат олиб хотинимни шаҳарга олиб келдим. Институтнинг оилавий ётоқхонасидан каталакдай хона ажратиб беришди.

Мўлжаллаган ишларимдан анча орқада қолиб кетгандим. Графигимга етиб олишим керак. Бир томонда номзодлик иши, иккинчи томонда Пуанкаре менга илҳақ кўз тикиб туришарди. Энди белни маҳкам боғлаб, тадқиқотларимни давом эттиришга киришмоқчи бўлиб турганимда кутилмаганда, оёқ остидан катта бир муаммо чиқиб қолди.

– Ватан керак, – деди хотиним.

Аввалига бу гапнинг мағзини чақмадим. Шунда рафиқам изоҳ берди:

– Уй керак. Обшитада ҳам яшаб бўладими?

Бу талабни кулоғим тагидан ўтказиб юборишга ҳаракат қилдим. Нега энди шунча одам яшаётган “обшита”да яшаб бўлмас экан? Бунинг устига, осон бўптими уй олиш? Отлиққа йўғ-у... Ана, навбатга ёзилиб қўйганман, бирон ўн йилларда бериб қолишсаям дўппимни осмонга отсам бўлади. Бирок хотиним мутаассибларча талабини такрорлагани-такрорлаган эди: “Ватан керак!”

Йўк, шаҳарнинг сусти босдим, иккинчи ярмим бақириб-чақириб жанжал қилмади. Бунинг ўрнига дунёнинг жами ташвиш-ғамлари, ваҳималари елкасига тушгандай бирдан қадди букчайиб қолди, сўнг номаълум нуқтага тикилган кўйи лаблари титраб пичирлади: “Энди нима қиламан?.. Энди қандай яшайман?..” Баайни жами одамзот қирилиб, улкандан-улкан дунёда ёлғиз ўзи қолгандек. Рафиқамни бу аҳволда кўриб, юрагим туз сепилгандек ачишди, беихтиёр кўзларимга ёш қалқди. Ахир у шўрлик уйим-рўзгорим, қолаверса мени деб шу кўйга тушаяпти-ку.

Жойлашганимизга тўрт кун ўтар-ўтмас ковоғини тўрвадай осилтириб қайнонам кириб келди. Кампирнинг гаплари эса маълум:

– Мен ойдай қизимни бировнинг иргасида сарғайиб яшасин деб эрга бермагандим. Юборганларингизнинг “Тошкентда саройдай ҳовлиси бор”, деган лафзига ишонгандим. Агар қизимни иккита одам келса, учинчиси кўчада кутиб турадиган бу товук катагида тикиб қўйишларингни билганимдами...

Ва ҳоказо, ва ҳоказо. Бу аҳволда ишлаб бўлмасди. Бу аҳволда яшаб ҳам бўлмасди. Нима, совчилардан биронтаси бўлғуси куёвтўрани тарғиб-ташвиқ қилаётган маҳали айтиб юборган ўтриги учун мен бошимни кундага қўйишим керакми? Ахир томчи тошни тешади; жигар-бағрингни ўйиб ўтадиган гапларга ҳам бир кун чидаш мумкиндир, икки кун, хўп, ана, нари борса уч кун, ана ундан кейин нима қиласан? Портлайсан-да.

Лекин мен... портламадим. Илло менга тинчлик керак, хотиржамлик керак эди, майда-чуйда ғишавалар билан, ниманидир исботлашга уриниб ўтказишга сарфлайдиган вақтимнинг ўзи йўк. Шусиз ҳам қирқ кунимни осмонга совориб келган эдим. Мени қилинадиган бир олам ишларим,

эхтимолки, қанчалик дабдабали бўлиб эшитилмасин, умуминсоний аҳамиятга молик кашфиётим кутиб турарди. Шу боис бошимни янада қуйироқ эгдим ва ота-онам, ука-сингилларим, ҳаддим сиғадиган қариндош-уруғларим, дўст-биродарларимга қарз сўраб бордим. Ким берди, ким бермади. Уйланганим муносабати билан иш жойимдан моддий ёрдам, мукофот, жамоа йиғиб берган пул дегандай, ишқилиб, бир ой ичида тўрт минг рублга яқин пул тўпладим. Кооператив уй дегани бўларкан, бир хонали квартираси тахминан шунча тураркан. Шунақа квартира топилди ҳам, беш қаватли уйнинг бешинчи қаватида. Нима қипти, тўққизинчи қаватда яшайдиган бир танишим ҳазиллашиб айтганидек, “тепа”га яқинроқ.

Мен шошилардим. Бу ўзимнинг сира укувим йўқ юмушларни тезроқ бир ёқли қилишни, номзодлик ишим билан гипотезага иложи борица тезроқ қайтишни истардим. Вақт кетаётганди, вақт!

Ёраб, ким айнитиб ёхуд ўргатиб улгурган, тасаввур этолмайман, аммо мутлақо кутилмаганда, баайни ёз осмонидан дўл ёққандай, рафикам бир хонали “ватан”дан воз кечиб қолди. Бизга икки ёки уч хонали ва иложи борица иккинчи ёки учинчи қаватдаги “ватан” керак экан. Эътироз учун жуфтлаган оғзимни “Шу ҳолимда бешинчи қаватга қандай чиқаман, ярим йўлда бола тушиб қолади-ку! Сизга хотин, фарзанд керакми ўзи?” деган дастак шартга ёпди. Ҳар қалай, аёл киши эркакка нисбатан рўзгорни, оилани кўпроқ ва хўпроқ ўйлаши рост шекилли.

Бироқ бу истакни амалга оширишим учун тўплаганимнинг яна ярмича ақча топишим керак эди. Айтишга осон.

Ғалати даврда яшаётгандик. Қандайдир кооперативлар, ширкатлар ёмғирдан кейинги кўзиқоринлардай бодраб чиқаётир. Одамнинг суқи кирар даражада афсонавий даромад топаётганлар, партия взносининг ўзига минг-минг рубллаб тўлаётганлар... Бировнинг топгани эса ҳаммиша кўзингга осмондан тушгандай бўлиб кўринаверади.

Хуллас, гапдан гап чикди ва ўша жўрам мени биргаликда каттакон бизнес қилишга таклиф этди. Ўзи пишиб турган иш экан. Яъни пул мендан, ғоя ундан, даромад ўртада. Тиккан маблағим бир ярим ой ичида энг камида икки баробар бўлиб қайтиши кафолатли экан. Камида. Иш юришиб қолса, бемалол уч, ҳаттоки тўрт баробар ҳам ташлаб бериши “икки карра икки – тўрт” сингари аниқ ва равшан аксиома экан. Бу мен учун аини муддао эди: бир ярим ой нима, “зув” этиб ўтади-кетади. Зато кейин... Қўл ташлашдим. Худо берса қулига, чиқариб қўяр йўлига, деганлари шу-да.

Энди ўша кунларимни қўрқинчли туш каби эслайман.

Мирзачўлнинг қоқ киндигидаги хўжаликнинг ярим хароба фермаси. Ҳовли пиёзга тўлиб кетган. Ҳаммаёқ пиёз. Биз, тадбиркорлик қилиб, катта пул топишга жаҳд қилган икки ўртоқ ва кунлик ишга ёлланган ўттиз чоғли эркак-аёл эрталабдан қора кечгача бош кўтармай ишлаймиз. Ишимиз ажабтовур. Ҳар биримизнинг ёнимизда электр плитаси, плита етмай қолганларга дазмол ёки ичига олов ёқилган печкалар берилган. Биз пиёзнинг орқасини пичоқда шартта кесамиз-да, шу кесилган жойни қизиб турган плита ёки дазмолга босамиз, сўнг хирмонга ирғитамиз. Шундай қилинса, ўн беш-йигирма кунлик йўлда бу сабил чириб қолмас экан. Ахир биз бу маҳсулотнинг нақ тўрт КамАЗини шу зайлда Россияга юбориш учун улгуржи сотиб олганмиз. У ёқда эса бир кило аччиқ пиёзнинг нархи... Эҳ-

ҳе, эшитсанг оғзингинг суви қочади, фойдани ҳисоблайвериб, бошинг айланиб кетади...

Тасаввур қилинг: кун иссиқ, ҳавода қилт этган шабада йўк, биз ишлаётган тўрт томони берк саройнинг курук ҳаммомдан фарқи қолмаган, бутун баданимиздан шувиллаб тер оқади, буям камдай, кўланса пиёз иси димоғимизга, кийимларимизга ўрнашиб қолган, ундан қутулиб бўлмайди. Худо шохид, мен ҳатто биз ажратиб ташлаётган чиқитларни еяверган сигирлар сутига ҳам пиёз иси ўрнашиб қолганини ўшанда кўрганман. Эрталаб пиёздоғ билан ярим косадан сут, тушликка озгина серпиёз шўрва, кечкурунга яна пиёздоғ; тарашадай қотиб қолган қора буханка. Бармоқлар ачийди, кўздан дувиллаб ёш оқади, ўпканг юлингудай бўлиб йўталасан, бош айланади... Э, “дод” деб юборгиси келади одамнинг!

Икки ҳафта мана шу жаҳаннам азобида ўтди. Ахийри ишни тугатдик. КамАЗлар қарвони жўрам бошчилигида “Қайдасан, Новосибир!” дея йўлга тушди. Енгил нафас олдим. Шу қадар зада бўлганимдан, пиёз деган нарсага бошқа умуман қарамайман, овқатгаям ишлатмайман, ҳатто кабобнинг устигаям септирмайман дея ўзимга ўзим онт ичган кўйи шаҳарга қайтдим.

Катта операцияни қойиллатиб қўйган бизнесмен сифатида бир ойдан кўпроқ жон-жаҳдим билан ўзим соғиниб қолган ишимни давом эттирдим, менга ора-сира ишонқирамай қараб-қараб қўяётган хотиним ҳам “миқ” этиб оғиз очмади. Бу энг самарали, саодатли кунларим эди. Номзодлик ишимни битирдим ҳисоб. Янги ғайрат билан Пуанкаре гипотезаси аталмиш “тогли тош ёнғок”ни чақишга ўтдим. Илло математикада ҳам данагидан мағизи ширин, мағизи...

Кўнгил-да, ҳали уйланмаган чоғларим орзу қилардимки, эрта-бир кун бошим иккита бўлса, мени тушунадиган мунис бир аёл – йўк, йўк, мен лаборанткамизни назарда тутганим йўк, асло! – ёстикдошимга айланса, юмушдан ҳориб қайтган чоғларим уйга яқинлашганимни савқи табиийси билан сезса, дик этиб ўрнидан турса, ошиқиб эшик ёнига келса, табассумларга кўмилган кўйи “Чарчамай келдингизми, дадажониси?” дея кутиб олса, оҳиста кучса, иссиқ юзини юзимга босса, ёноғини ўпич учун тутса, портфелимни кўлимдан олганидан сўнг эса яна бир бор кучоқлаб қўйса... Дастурхон устида елкасини елкамга текказиб ўтирса, менинг ўз юмушим борасидаги бош-кети йўк гап-сўзларимни кўзларимга ҳайрат ила термулиб эшитса, мен билан ич-ичидан фахрланса, ғурурланса, мендан мўъжиза кутса, менга ишониб-топиниб яшаса... Мен аниқ фан вакилиман. Дунёнинг ўзи рақамлардан иборат. Бунини мендан олдин айтиб кетишган. Мендан кейин ҳам айтишади. Умуман олганда эса, математикани билмайдиган одам бошқа фанниям тушунмайди. Айниқса бунақа одам ўзининг жоҳиллигини билмай, унга даво изламай ўтиб кетиши ёмон. Йўк, бу гапни мен айтмаганман. Етти юз йил бурун Бекон деган донишманд айтиб ўтиб кетган. Гапнинг пўсткалласиям шу-да. Инчунин, ким айтади математикларга лирика ёт деб. Бу сира мақтаниш бўлиб туюлмасин, аммо ора-сира, шундай одамни энтиктириб-тўликтириб, телба юракни хаприктириб юборадиган орзуларга умидвор асир бўлган маҳалларинг исмсиз аллақандай туйғуларни уйқашроқ мисраларда ёзиб қўйгинг келиб кетадими-ей. Дейлик, шундоқ эшикни очсам-у... “Мени кўрган маҳали кўзлари чақнаб кетса, Нақш олмадай ловуллаб, юзлари яшнаб кетса...” Наинки уч-тўрт кун, ҳаттоки бир кунга қишлоққа кетган бўлса ҳам, у ёқдан сени соғиниб, учиб етиб келса,

ўзини бағринга ташласа; тунлар кучоғингда энтикиб “фақат сизникиман...” дея шивирласа, туйғулар пўртанасига дош бера олмай хўнграб йиглаб юборса... Идеалда эса, ҳалиги ўрис шиғирчи хотин ёзганидай, бир лаҳзага хайрлашаётган бўлса ҳам худди асрларга ажрашаётгандай сенга соғинч билан тўймай термулса, қўлларингни кўкрагига босиб, маҳкам сикса... Воқеликда идеал бўлмайти дейсизми? Бекор гап. Аслида ҳаётимизнинг ўзи идеалликдан, хайратомуз мукамаллик қонуниятларидан иборат. Акс ҳолда дунё аллақачон чок-чокидан сўкилиб кетган бўларди. Мисол излаб узоққа ҳам бориб ўтирманг, мактаб даврида физика дарсида ёдлаган газ қонунларингизни эсланг. Хўш, бу қонунларнинг бари нимага татбиқ этилади? Ҳа, балли, идеал газларга. Аслида Пуанкаре ҳам тадқиқ этилаётган геометрик жисмни идеал деб билади...

Етар-а. Гапни орзумдаги аёлдан бошлаб, яна гипотезага олиб келиб тақанганимни қаранг. Қип-қизил бачканалик, тўғрими? Хаёл барибир ўз номи билан хаёл-да. Зеро, мен омадсиз ҳамжинсларим бир умр камина сингари мана шундай илинжлар алдовида ўтиб кетишларини ёинки уйдан топмаганини кўчадан кидиришларини кейинроқ тушуниб етдим.

...Кўчадан ҳовликиб келган хотиним жўрамни шаҳарда кўриб қолганини айтди. Ишонмадим. Аммо рафиқам ўзиникини маъқуллаб туриб олди. Шундай ишдан чалғитишгандан кўнглим оғриган бўлса-да, ноилож кийиниб, жўрамникига йўл олдим. Эшикни унинг ранги синик хотини очди. Кўнглим бир нимани сезгандай “шув” этиб кетди. Ичкарига кириб, бошини боғлаб ётган жўрамнинг ранг-рўйига бир қарашданок недир кулфат, бахтсизлик содир бўлганини англадим. Пиёз йўлда ириб, сув бўлиб оқиб кетибди... “Менга ишонмасангиз, шопирлардан сўранг, барисининг адресиям, телефониям бор. Лекин ўзимни уларга рўбарў қилманг. Ҳали йўл пулини берганим йўқ, кўришса, мени тириклай еб кўйишади, шунинг учун уйда биқиниб ўтирибман... Тўрт КаМАЗдаги пиёзам окди, худди менинг аччиқ кўз ёшимга ўхшаб окди”, деди жўрам шўрқиллаб.

Мен тамом бўлдим...

V

Мен тамом бўлдим.

Бахтсизлик номард овчидай панада пойлаб тураркан: ўқи нишонга бир тегдими, ёввойи шавқ билан оғули пайконтларини кетма-кет йўллавераркан.

Шу пайтгача қандай чидаб юришган экан, хайронман, аммо бирданига иккита укам зудликда уйланадиган бўлиб қолишибди. Қўшалок тўй, қарзлар... Бу ёқда аламдан куйиб, қорайиб кетган рафиқам кўз очирмайди, мени бўшангдан олиб латтага солади, менга теккизиб-теккизиб ёмон қарғанади, орада йиглаб-сиқтаб олади, сўнг ҳезланиб, жўрамнинг манзилини айтишимни талаб қилади, “хай-хай” демасам, бориб у бечораниям юлиб келадигандай. Қаёқдан хабар топган, эртасигаёқ доғули қайнонам кириб келди тухумидан айрилган товукдай хурпайиб. Она-бола менинг биттаям сўзимга ишониймади...

Пешонамга битилган энг шўр, энг қора кунларим эди у кунлар...

Одам ўзини оқлай-оқлай, ахийри чарчаркан. Аммо яшаш керак эди. Ўша лаънати тўрт минг рублни жойига қўйиш керак эди. Укаларимнинг

тўйига тузукрок тўёна оборишим керак эди. Энг оғири – менга чирқираб ёпишаётган хотиним билан қайнонамнинг асабларимни аёвсиз эговлаётган, кўзимга дунёни қоронғи қилиб кўрсатаётган овозларини ўчиришим керак эди. Бир кўнгил: “Костюмни елкангга ил-да, чиқ-кет. Ҳаммасига тупур. Дунё кенг”, деди. Бошқа кўнгил: “Сен эркакмисан ё ҳажикиз? Туғилажак зурёдингда нима айб? Оталик масъулияти борми сенда ўзи? Ўзинг тирик бўла туриб хотинингни есир, болангни сағир қилмоқчимисан?” деди. Ахир, мана, аҳволимни кўриб, рафиқам чидаб тура олмади: шу ҳолида бир амаллаб боғчага ишга кирди шўрлик. Энди юрибди болаларнинг иштонини ювиб. Рўзғор учун фидойилик бўлса шунчалик бўлар-да...

Ва мен бошимни янада қуйроқ эгдим...

Шундан сўнг нима бўлди, нима қўйди – ғира-шира эслайман. Гўёки шундан кейинги ўтган йиллар ичида мен яшамагандайман, ойнаванд қафас ичидаги олмахон мисоли тиним билмай, ўпкам бўғзимга тикилганча ҳарсиллаб чопаверганман-чопаверганман.

Ёдимда қолгани шартта бетимни сидириб ташлашу, таниш-бегоналар олдига қарз сўраб бориш бўлди. Нечтасининг уйидан, ишхонасидан орқамдан ўхшатиб тепки егандай музтар аҳволда чиқиб келдим, санаб санаб етолмайман. Мен ҳатто – ёраб! – нигоҳлари хуркаккина лаборантка қизимиз Мунисага ҳам юкиниб бордим. Билиб-сезиб турардим, бундан ортиқ пасткашлик йўқ эди, аммо... Ранги пахтадай оқариб кетган, менга хавотирланиб қараб-қараб қўяётган Муниса эртаси куниёқ икки юз рубль билан тилла узугини олиб келиб берди. Дарвоқе, мен кейинчалик бу қарзни қайтаролмадим: тез орада Муниса ишдан бўшаб, бошқа жойга ўтиб кетди. Айнан қаерга ўтганини ҳеч ким билмади, ўзим суриштириб юришга эса на фурсат топдим, на ҳафсала қилдим. Жўрамдан умид қилиб тургандим ҳеч бўлмаса ярмини кўтарар деб. Аммо у кутилмаганда бошқа жойга кўчиб кетиб қолди. Бир-икки қидирдим, тополмадим. Орадан уч ойлар ўтиб, уни гўёки яп-янги “Жигули” машинасини учуриб кетаётган ҳолда кўриб қолган рафиқам қилди жанжал, қилди жанжал. Қорни қаппайиб қолган, бу қоринда ўзининг пушти камарингдан бўлган зурриёдни кўтариб юрган аёлнинг ички нафрат, ирганиш тўла таъна-дашномларини эшитишдан оғирроқ уқубат борми бу дунёда?! Ва бу азобга чидай олмаган асабларим дарз кетди, музлаган идишга қайноқ сув қуйилгандай чатнади: бир кечада сочим қордай оқарди, бошим ора-сира пружинкаси чиқиб кетган кўғирчоқнинг калласидай қилтиллайдиган бўлиб қолди, ҳаяжонланган маҳалларим дудуқланишдек бемаъни қилиқ пайдо бўлди. Ваҳоланки, мен талабаларга маъруза ўқирдим. Мана ўғирланган қўлэзмаю, унинг асоратлари хусусидаги афсона қачон пайдо бўлганди! Энг яқин дўстим қўлэзмани ўғирлармиш-да, дарров химоя ҳам қилиб қўя қолармиш! Илмий Кенгаш менга тасдиқлаб берган мавзуни-я?..

Қолган хотираларим айқаш-уйқаш. Мен бу йиллар ичида мурвати бураб қўйилган, абадий ишга мўлжалланган кўғирчоқдай тинмай ишладим. Аввал икки жойда, кейин уч жойда. Эрталабдан портфелимни қўлтиқлаб маъруза ўқишга чопаман, тушдан кейин қурилишда, кечаси қоровулчилик; шанба-якшанба кунлари мардикорлик... Иш, иш ва яна иш. Пул, пул ва яна пул ташвиши. Ҳар сафар бирон қарзимдан қутуларканман, елкамдан шафқатсизларча босиб турган навбатдаги залворли юкдан қутулгандай енгил тортардим, озгина қолди-ку, ўшалар билан ҳам ҳисоб-китобни тугатиб олай, кейин ётиб олиб илм билан шуғулланаман, деб юпатардим

ўзимни ўзим. Мавзу меники, уни ҳеч ким тортиб ололмайди, бунинг устига у тўқсон тўққиз фоизга битган. Пуанкаре эса... шунча йил кутган, яна озроқ кутиб турса ҳеч нима қилмайди. Улгураман. Албатта улгураман. Ахир атай ўзимни орқага ташламаяпман-ку. Ҳозирча мажбурман. Аммо оз қолди, жуда оз қолди, яна бир зўр берсам бўлди...

Бу орада “ватан”лик ҳам бўлди. Рафиқам орзу қилганидек иккинчи қаватда, фақат икки хонали. Бир хона қарз бўлиб қолдим.

Бу орада, минг шукр, бир ўғил, бир қизнинг отаси бўлдим.

Бу орада бадқовоқ қайнонам раҳматли бўлиб кетди.

Бу орада Кембриждаги Клэй Математика институти учинчи минг йиллик учун математиканинг етти энг муҳим масаласи рўйхатини эълон қилди. Ҳар бир масалани ечган кишига бир миллион доллардан мукофот ваъда қилинди. Пуанкаре гипотазаси ҳам бу рўйхатда бор эди...

Бу орада мен билан бир пайтда иш бошлаган Аюпов йигирма етти ёшида фан номзоди, ўттиз ёшида фан доктори бўлди. Мен эса олтмиш ёшимда ҳамон қатта ўқитувчи бўлиб, бир сўзни тўтиқушдай икки мартадан такрорлаб, талабаларга ўзим савол бериб, жавобини ҳам ўзим айтиб юрибман... Дарвоқе, яқинда бир танишимнинг номзодлик иши ҳимояси сабаб Аюпов раҳбарлик қилаётган институтга бордим. Президиумда ўтирибди қиличдай бўлиб. Пўрим. Кўзлар чақнаган. Сира қаримагандай. Агар ёнма-ён туриб қолсак, бизни ота-бола дейишлари эҳтимолдан холи эмас... Аюпов мен томонга бир-икки марта кўз ташлади, аммо танимади шекилли. Қаёқданам танисин. Индамай ўрнимдан туриб, залдан чиқиб кетдим. Аюпов менинг ийиғи чиқиб кетган портфелимга қараб қолганини ҳис қилдим. Балки нимадир эслагандай бўлгандир...

Бироқ ўша куни менинг бошимга тушган шўришлар шу билангина тугаб қолмади. Институтнинг гилам тўшалган йўлагида кетарканман, девордаги зарҳал ҳарфлар билан “Бизнинг фахримиз” деб ёзилган доскага кўзим тушиб қолди. Институтнинг фаҳри бўлган олимларга шунчаки кўз ташлаб ўтаётиб, ногоҳ ток ургандай жойимда қотиб қолдим. Янглишишим мумкин эмас эди. Учунчи қаторнинг бошида Муниса турарди. Ҳамон ўшандай муниса, маъсума, ўшандай тортинчоқ, ҳуркак нигоҳли... Гўё йиллар унга таъсир қилмагандай. Дир-дир титраб, аранг ўқий олдим: “Муниса Фалончиева. Физика-математика фанлари доктори. Фалон-фалон йиллари Теннеси университетиде маъруза ўқиган...”

Институт биносидан қандай чиқдим, эслай олмайман...

Табиатда бўшлиқ бўлмайди. У албатта нима биландир тўлдирилади. Қанчалик тан олмасликка уринмайин, қанчалик қаршилиқ кўрсатмайин, жон-жаҳдим билан инкор этмайин, бироқ барибир табиат қонунлари қошида ожизлигимни ғира-шира бўлса-да идрок этиб турардим: онг-шуурни, тафаккурни бирданига икки томонга йўналтириб бўлмайди, икки кемага осилган ғарқ бўлади. Инчунун, ё илм, ё моддият! Унисидан эллик, бунисидан эллик фоиз олиб яшаб бўлмайди. Бунинг самараси чала туғилган болага ўхшаб қолиши ҳақиқатга яқинроқ. Инчунун, тирикчилик ғуборига тўлган мияни ярқиратиб тозалаб ташламоқ, унинг йўналишини олдинга ўзанга қайтармоқ имконим хорижидаги иш эмасми...

Тан олай, болаларимдан умид қилгандим. Ҳар нечук, олма ўз дарахтидан узокқа тушмас. Бироқ рафиқам томонидан саркаш ўжарлик ва қатъият аралаш ишонч билан яратилган “бўшанг, ҳеч ишни эпполмайдиган, умри чақа санаб ўтаётган, бошқаларга ўхшаб бундай яхши яшашни ҳам

билмайдиган” уқувсиз ота образи мен билан фарзандларим ўртасига ўтиб бўлмас хитой деворини ўрнатди. Шунда ҳам анча уриниб кўрдим. Аммо “икс”нинг кубидан оддий ҳосила ололмайдиган, логарифм билан интегралнинг фарқини билмайдиган болалардан буюк математик чиқмаслигини мендек уқувсиз катта ўқитувчи ҳам билиб-тушуниб турарди...

VI

Барибир, инсон умид билан, умид дарахти сўлганида эса, илинж ниҳоли билан тирик дейишади.

Мен ҳар сафар янги ўқув йилида янги талабаларга маъруза ўқишни бошларканман, дарс охирида битта саволни ўртага ташлайман. Одатда бу салгина мураккаб сўроқ бўлади. Яъни, мен билишга уринаман: шу аудиторияда ўтирган қора кўзлар орасида ҳеч бўлмаса биттагина фавқулудда салоҳиятлиси учраб қолармикан? Бу хатти-ҳаракатим лакмус қоғозини синаб кўришдай гап, албатта: қани, аудиториянинг ишқорлилиқ, яъни илм даражаси қанчалиқ? Кўнгил туб-тубида эса илинж: зора шунақа иқтидор чиқиб қолсаю... қолиб кетган ишимни, ҳеч бўлмаса гипотезани ечишга уриниб кўришни биргаликда давом эттирсак. Эҳтимол ёшлиқ ғайрати ва кексалиқ тажрибаси кўшилган жойда чинакам мўъжиза юз берар. Ахир, қатиқ тўкилгани билан ҳовончада юки қолади-ку. Яқинда, ниҳоят фурсат топиб, кўлёмаларимни диққат билан ўқиб чиқдим. Нимадир бордек, қалбни қоплаган кул орасида эса чўғлар милтираб қолаётгандек...

Афсуски, синовдан ҳар сафар ҳафсалам пир бўлавергач, охири бу бенаф машғулоти тугатсаммикан, деган ўйларга ҳам бора бошладим.

Аниқ эсимда бор, – мен ахир математикман, сонлар менинг кўзир қартам, – янги ўқув йилининг биринчи маърузасини иккинчи курс талабаларига ўқидим. Ҳали айтганимдай, математиканинг ўз оҳанрабоси бор-да. Дунёнинг математик асосдаги бу қадар изчиллиги, ақл бовар қилмас мукамаллиги мени ҳамиша ҳайратга солади. Балки шу сабабдир, маърузам яқунланган сайин титраб, ҳаяжонга туша бошлайман, аммо бунинг оқибатида дудуқланиб қолишдан чўчиб, ўзимни ўзим назорат қилиб туришга ҳам уринаман. Ўша куни ҳам маърузам хотимасида доскадаги формулаларга ишора қиларканман, беихтиёр жўшқинлик билан:

– Агар Гаусснинг манфий қизиғи юзанинг эгарга ўхшашлиги билан боғланган бўлса, масала бутунлай бошқача тус олади. Эътибор беринглар-а, бутунлай бошқача! Бу нақадар қизиқарли! – деб юбордим.

Олдинги партада ўтирган талаба ёнидаги шеригининг қулоғига шипшиди:

– Худди сиғири эгиз тукқандай қувонишини!

Аниқ эшитган бўлсам-да, айна дамда бунақанги лўқмаларга эътибор бериб ўтирадиган аҳволда эмасдим. Мени масаланинг синоати ўзига мафтун этиб бўлганди:

– Бу ерда энди ҳатто Лобачевский назарияси ҳам ёрдам беролмай қолади. Бу нима дегани? Бу энди хандаса илмида янги кашфиётлар яратила бошланди, де-дегани...

Дудуқлана бошладим. Бу ёмон аломат эди. Сал ўзимни босиб олдим-у, аудиторияга қарадим. Аммо биронта чақнаган, мен билан кўшилишиб ҳайратга тушаётган нигоҳни учратмадим. Хушёр торгдим. Кўнглим чопмай, ҳеч нарсага ишонмай турган бўлсам-да, соатимга қараб, кўнғироқ чалинишига

уч дақиқа қолганини кўрдим ва доскадаги формулаларга ишора қилдим:

– Мана энди лемма 2.1.1.га эътибор қаратинг-а. Маълумки, Гаусс эгри чизигининг бир қисми бирламчи квадрат шакл коэффиценти билан аниқланмайди. Демак биз “ V ”ни констант деб олсак, унда лемма бир нарсани очик-ойдин нима қиляпти? Ҳа, кўрсатапти. Яъни юзадаги “ V ” констант бўлса, 0.1-формуладаги “ D ” ўз-ўзидан нимага тенг бўлиб қолади? Хўш?

Бу менинг лакмус қоғозим, яъни талабаларнинг илм даражасини аниқлаш юзасидан бераётган назорат саволими эди. Одатдагидай, талабалар жим. Мен қарасам, кўзларини олиб қочганлари қанча.

Ажабланганимни яшириб ўтирмадим:

– Ахир бу шундайгина кўриниб турибди-ку. Болалар, сал диққат қилинглар. Менга эмас, формулага қаранглар-а, формулага. Нақадар осон бу ечим. Озгина мантиқий фикрлаш керак, холос. Ахир биз ҳеч кўркмасдан, мана, “ $v = cons$ ” деб белгилаб қўйдик. Хўш, бу ҳолда 0.1-формуладаги “ D ” ўз-ўзидан нимага тенг бўлиб қолади?

Талабалар оғизларига сув солиб олгандай яна миқ этишмади. Мен худди шундай бўлишини билгандай, қовоғимни уйганча ўзим сира фойдаланмайдиган маъруза матнимни қайтариб портфелимга сола бошладим. Шу пайт ўртароқда ўтирган бир талабанинг кўл кўтарганини кўриб қолдим. “Бошланди. Ҳозир бутунлай бошқа мавзуда савол беради, одамни майна қилишга уринади. Сўтак!” деган ўйда ғижиниброқ бош ирғадим:

– Хўш?

Шунда йигитча нима деди денг:

– Агар “ v ”ни константа деб олсак, 0.1-формуладаги “ D ” нолга тенг бўлади. Ўз кулоқларимга ишонмадим. Йўқ, “ D ” нолга тенг бўлиши тўғри эди. Аммо буни бу бола қаёқдан билди? Наҳотки тахмин қилган бўлса?

– Ўртага чиқиб, шуни кўрсатиб берсангиз, йигитча.

Талаба доска ёнига келди ва бир ярим дақиқа ичида ҳаммасини исботлаб ташлади. Мен анграйиб қолдим. Кўнғироқ жиринглади. Менинг аҳволимини кўрган талабалар жойларида жимгина ўтиришарди. Аранг сўрай олдим:

– Давом этоласизми? Энди биз юзада ҳосиласи нолга тенг бўладиган эгри чизикли координатларни нима қилишимиз керак?

Йигитча иккиланмай жавоб қайтарди:

– Аниқлашимиз керак. Бунинг учун биз 0.2-формулани келтириб ўтамыз.

Талаба керакли формулани доскага ёза бошлади.

Худо бор! Мен излаганимни топган эдим! Ниҳоят! Умидим деярли узилиб бўлганида-я!

Дарсдан кейин талабани кафедрага чақирдим. Гаплашиб кўрдим. Бало экан. Туғма математик!

Мен қачондир бир умр ерга қараб, ниманидир излаб юрган одам тилла танга топиб олганида ишонмасдан, топилдиғини ташлаб юборган экан, деб эшитгандим. Шу аҳволга тушиб қолмаслик учун эҳтиёткорлик билан иш тутдим. Аввалига “Математика бўйича талабалар орасида ўтказиладиган олимпиадага қатнашасиз”, деган сабабни рўқач қилиб, уни кутубхонага олиб бордим ва уч-тўртта керакли адабиётни олиб бердим. Мана шу китобларни диққат билан ўқиб чиқишни ва уқишни тайинладим. Йигитча одобли муллаваччадек бир оғиз “хўп бўлади” деди ва китобларни олиб кетди.

Кейинги ҳафта талабани имтиҳон қилиб кўрдим. Нима ҳам дердим, бола мен берган асарларни ўзим талаб қилгандай ҳам ўқиб, ҳам уқиб келганди. Қувончдан шайтонлаб қолишимга сал қолди. Талабада мен излаган илм ҳам,

салоҳият ҳам бор эди.

Кафедрада ўтган учинчи сабоқдан кейин мен гапни аста-секинлик билан ўз мақсадим томон бурдим: бир асрдан бери ечимини тополмай келаётган Пуанкаре гипотезаси ҳақида сўзладим. Қизиқиши кучайсин деган мақсадда охири дунё математиклари шу бошқотирмани ечган олимга бир миллион доллар мукофот ваъда қилишганини ҳам қистириб ўтиб кетдим. Кутганимдай, пул миқдорини эшитган талабанинг қошлари керилиб кетди, кўзлари чакнади. Мен тўғри йўлдан бораётганимга ишонч ҳосил қилдим. “Шу пул эгасини кутиб ётибди. Эҳтимол, у бизники бўлар”, дедим.

Табийки, талаба ишонқирамай бош чайқади:

– Шунча олим турганда...

Ўзимам шу жавобни кутгандим. Дарров тайёрлаб келган гапларимни тўкиб солдим:

– Бошқа олимлар ҳам худди шундай ўйлашади. Бу аслида ўзи йўқ воқеликнинг куруқ ваҳимаси, шарпадан кўрқиш, арқонга осилиб қўйилган, шамолда ҳилпираётган кўйлак ичида биров бор деб чўчиш. Шунинг учун ҳеч ким бу гипотезани ечишга астойдил киришмаяпти. Очиғи, йигитча, мен бу соҳада у-бу иш қилиб қўйганман.

Талаба яна менга ишонқирамай қаради:

– Сиз-а? – Сўнг саволининг ўринсиз эканлигини ўзи ҳам пайқади шекилли, дув қизариб кетди: – Кечирасиз.

– Ҳечкиси йўқ, – дедим дарҳол. Сўнг гапни ҳазилга бурдим: – Нима, мени осмондан мана шундай, катта ўқитувчи ҳолида портфелини қўлтиқлаганча тўғри аудиторияга тушиб, маъруза ўқишни бошлаб юборган деб ўйлайсизми? Мен ҳам ёш бўлганман, ўзимга яраша орзуларим бўлган.

Ҳар қанча яширишга уринса-да, йигитча барибир гапларимга унчалик ишонмаётганлиги сезилиб турарди. Тўғри-да, Пуанкаре қаёқда-ю, қаршисида ғижим костюм-шимда, ийиғи чиқиб кетган бўйинбоғда ўтирган манави қориндор, сочи тўкилган, бунинг устига салга боши қалтираб, ўзи дудукланиб қоладиган, яна бир пайтлар ёш бўлганлигини даъво қилаётган домла қаёқда!

Мен портфелимдан қўлёзмаларимни олдим. Аввал гипотеза хусусида узоқ маъруза ўқидим. Ҳеч қанақанги гап бўлиши мумкин эмас, талаба ўта зеҳнли, ўта фаросатли, аналитик таҳлилга мойил эди. У айтмоқчи бўлаётган фикрларимни жуда тез илғаб олар, баъзан, дудукланиб қолган кезларим ҳатто кўмаклашиб ҳам юборарди. Шундай бўлса-да, учинчи соат охирига борибгина йигитча менинг ниятимни бир қадар равшанроқ тушуна бошлади.

Менга шунинг ўзи етарли эди. Бизнинг фанда калаванинг учини топиб олсангиз бас, қолгани ўз-ўзидан чиқиб келаверади, оддий мантиқ шуни талаб қилади. Йигитчанинг ҳам мавзуга қизиқиб қолганлиги жойида тинч ўтиролмай қолганлигидан, лаблари қаттиқ қимтилганидан сезилиб турарди.

Эртаси куни яна учрашишга келишиб, хайрлашдик.

Мен масрур эдим. Шу қадар масрур эдимки, кейинги йиллар ичида биринчи марта “прогул” қилиб, иккинчи иш жойимга бормадим. Учунчисига ҳам. Хотинимнинг “...нима қиламан? ...қандай яшайман?” қабилидаги изтиробли нолишларини эшитмаслик учун қулоқларимга пахта тикдим, хонамда китоб ўқиб ётавердим.

Мен яна илмга қайтмоқда эдим. Дилимнинг қай қоронғу, ҳамманинг ҳатто ўзимнинг ҳам нигоҳимдан пинҳон пучмоқларида бир телбавор ўй кезардики, мабодо Худо “Ол, кулим” десаю, талаба иккаламиз гипотезани ечсак, мен... мен мукофот пулидан воз кечаман. Майли, талаба олсин, унга керакдир.

Аммо мен ўзимга тегишли беш юз минг доллардан воз кечаман. Тўлалагича! Илло... илло мен бир асрдан бери жумбоқ бўлиб келаётган гипотезани исботлаб, кашфиётга эришган маҳалим ҳис қилган шодлигимни, бахтимни ярим миллион доллардан қиммат деб ҳисоблаган бўлардим. Тушунтириб беролмадимми? Буни тушуниш учун одам ҳақиқий математик бўлиши керак. Тўғри, пулдан воз кечганимни эшитган хотиним мени тириклай ғажийди, болаларим нафрат билан қарашади, таниш-билишларим телбага чиқаришади. Аммо мен барибир шундай йўл тутаман. Назаримда, талаба ҳам шундай қиладигандай. Ахир унинг томирларида ҳам асл математикнинг қони оқмоқда...

Туни билан қўлёмаларимни титиб чиқдим. Мен яна ҳов ўшал даврдаги, ғалаба исини туя бошлаган тадқиқотчига айланиб бормоқдайдим... Эртаси куни университетга худди байрамга бораётгандай кўтаринки кайфиятда, учта ноёб китобни портфелимга солган кўйи, ғўдайиб йўл олдим.

Йигитча келишилган пайтда кафедрага кириб келди. Буям мени хурсанд қилди: аниқлик – математикнинг биринчи фазилати. Мана шу кайфият таъсирида бўлса керак, талабани мактаб кўйишдан ўзимни тийиб туролмадим:

– Йигитча. Нигоҳингиз ўтқир, шуурингиз тиниқ. Очиғини айтаман, шунча йил дарс бериб, бу гипотеза моҳиятини тушунган, уни ечишга жазм қилган талабани нима қилмагандим? Учратмагандим. Тўғри, бу гипотеза ечимини топишга анча вақтимизни нима қиламиз? Тўппа-тўғри, сарфлаймиз. Лекин ишонаверинг, бу арзийдиган иш бўлади. Нафақат арзийдиган, балки фан оламида катта шов-шув ясайдиган иш бўлади. Ечимни тополсак, бутун Ўзбекистон математиклари бизга нима қилади? Ҳа, ҳавас қилади. Мен нима деяпман? Нафақат юртимизнинг, ҳаттоки дунёнинг мана-ман деган олимлариям...

Жўшиб гапираётган маҳалим қарасам, талабанинг шашти пастроқ. Ўзиям журъатсизлик билан:

– Домла, – деб кўйди.

Одам баъзан келаётган хавфни олдиндан сезади, дейишади. Юрагим увишиб, сергак тортдим, йигитчага далда беришга уриндим:

– Чўчияпсизми? Асло чўчиманг. Ёшсиз, ғайратингиз, кучингиз, билимингиз бор. Бу иш иккаламининг қўлимиздан нима қилади? Келади. Албатта, келади.

Мана шунда... мана шунда талаба чўнтагидан зарҳал таклифнома олиб узатди ва:

– Шунақа бўп қолди, устоз, – деди бир оғиз. – Оилада тўнғич ўғилман...

Бу икки кундан кейин бўладиган тўйга таклифнома эди. Бўшашиб қолдим. Тилак билдирган бўлдим:

– Табриклайман. Вақт арифметик прогрессияда ўсгани сайин бахтингиз геометрик прогрессияда кўная борсин.

Кайфиятим тушиб кетганини сезди шекилли, йигитча нимагадир шоша-пиша ўзини оқлай бошлади:

– Лекин бу гипотеза билан, устоз, албатта шуғулланаман. Тўй ўтиб олсин.

Паришон аҳволда унинг гапини маъқулладим:

– Албатта, албатта. Аввал тўй ўтиб олсин.

Бунга сайин талаба мени ишонтиришга зўр берарди:

– Тўйдан кейин хотиржам бўлиб олиб, бемалол илм билан шуғулланавераман.

Мана кўрасиз. Тушунинг, устоз...

Нима дердим?

- Албатта. Албатта тушунаман, – дедим.
Йигитча яна ўзини оқлади:
- Очиғи, тез тўй қилмасак, бахтимдан ажралиб қоламан.
Хаёлим бошқа ёққа кетганди. Аммо навбатчи жумлаларни бир амаллаб тилга олдим:
- Албатта, албатта. Шахсий бахт муҳим.
Яна қисир ваъда янгради:
- Тўйдан кейиноқ илмга астойдил киришаман.
Куёв йигитнинг бўйнига ҳеч қачон амалга ошмайдиган мажбуриятни юклаб қўйишдан ўзимни тийдим:
- Албатта. Фақат ҳеч бўлмаса кичик чиллангиз ўтиб олсин-да, йигитча.
Талаба жонланиб қолди:
- Сўраб билиб олдим. Кичик чилла йигирма кунда тугаркан. Ўшангача уйда бўлишим керак экан. Лекин ана ундан кейин кўрасиз, устоз, астойдил киришаман. Ўзи жуда қизиқ гипотеза экан.
- Беихтиёр тан олдим:
- Қизиқ ҳам гапми, ҳикматнинг кони.
Талаба тўйга яна бир бор таклиф қилишни унутмади:
- Албатта келинг, домла. Қутамиз. Кичик чилла ўтиб олсин, кейин енг шимариб олиб ишга киришамиз. Унгача гипотеза кутиб туради.
- Беихтиёр талабага “ялт” этиб қарадим. У беғубор кўзларини менга тикиб турарди. Афтидан, айтаётган гаплари ростлигига ўзи ишонарди. Бу сафар кўнглимдагини айтмасликнинг иложини қилолмадим:
- Тарихнинг такрорланишини қаранг. Ҳар қалай, тараққиёт спиралсимон шаклда эканлиги рост шекилли. Биласизми, барибир тараққиёт бор. Худди шу гапларни мен ўттиз йил бурун тўйим олдидан ўзим ўзимга айтгандим, ўзим ўзимни ишонтиргандим. Сиз бўлса менга овоз чиқариб айтяпсиз. Ўшанда менам Пуанкаре кутиб туради дегандим. Пуанкаре кутиб турди, албатта, роса кутди, сабр-тоқат билан ўттиз йил кутди. Лекин мен...
- Қарасам, бола бечоранинг кўзлари аланг-жалаң бўлаяпти. Дарров ўзимни тутиб олдим, овозимдаги титрокни ҳам яширишга муваффақ бўлдим:
- Бахтли бўлинг. Тўйингизга эса, олдиндан очиқ айтиб қўяй, боролмайман. Бунинг учун узр. Очиғи, бугун сизга яна учта китоб бериб турмоқчийдим. Ўқишга ва уқишга. Лекин тўй ташвишлари билан экансиз. Албатта, ёқимли ташвишлар. Шунинг учун, – мен портфелимдан ўтган куни иккинчи иш жойимдан олган маошимни чиқардим, – ҳозирча китобларни қўйиб турайлик-да... Бу сизга. Оз бўлсаям кўп ўрнида нима қиласиз? Кўрасиз. Тўёна дегандай.
- Хурсанд бўлиб кетган йигитча пулни ҳатто номига бўлса ҳам бир марта қайтариб беришга уринмаганидан сездимки, бу борада муаммолари етарли. Бир кунлик шогирдим қайта-қайта раҳмат айтган қўйи чиқиб кетди. Дилимда ёмон бир оғриқ қолди: назаримда, пулни кўриб, миннатдорчилик билдираётган пайти йигитча бошини сал пастга эгандек бўлди. Яна ким билади дейсиз. Балки менга шундай туюлгандир. Ўздан ҳадиги бор бировга шубҳаланиб қараши рост-да.
- Мен жойимга беҳол ўтириб қолдим. Ўтирдим, ўтирдим. Ногаҳон... хўнграб йиғлаб юбордим ва кўз ёшим аралаш яратганга илтижо қилавердим, қилавердим:
- Худойим! Мени ўттиз йил орқага қайтар, Худойим... Худойим, мени ўттиз йил орқага қайтар...

VII

Менда нимадир ўзгариш юз берган эди.

Рафиқамнинг шунча таваллоларига, йиғи-сиғиларига, ҳаттоки “Шу юришингиз бўлса, бир ойдан кейин оч қоламиз! Унда тўйни битимизни сотиб ўтказамизми?” қабилидаги ваҳималарига қарамасдан, қолган икки иш жойимга “адашган ходимнинг қайтиши” қиёфасида бош эгиб бормадим: ўзимни касалга солдим ва кўрпа-тўшак қилиб ётиб олдим.

Мен... мен уйдагилардан яшириниб ишлардим. Кўнглим ниманидир сезарди: гипотеза ечими яқиндай, жуда яқиндай. Мен бу сирли қасрга олиб кирадиган дарвоза ёнида, бир шода калит кўтариб турардим гўё. Энди қулфга мос калитни топиб олсам бас эди. Мен яна бир нарсани сезардим: менга ёш ақл, тийрак тафаккурли биргина ёрдамчи керак эди. Албатта, “кичик чилла... катта чилла” деб юрган талабадан ҳозир ва балки кейин ҳам умид йўқ ҳисоби. Эҳтимоллар назариясига кўра эса, қўлимдаги калитларнинг ҳаммасида ҳам қулфни очиш имконияти мавжуд. Аммо бунга жуда кўп фурсат кетарди. Менда эса бу фурсатнинг ўзи йўқ. Орадан бир ҳафта ўтар, кўпи билан ўн кун ўтар, сўнг мен тўшагимдан туришга ва бошимни янада қуйроқ эгиб, қўшимча юмуш излашга мажбур эдим. Бусиз мумкин эмас. Бусиз бўлмайди. Шусиз ҳам ваҳима морлари миясини еб бўлган, бўлғуси тўй харажатларидан бошқа нарса кўзига кўринмаётган рафиқам бундан ортиғига дош беролмайди.

Ҳаш-паш дегунча ўн кун ўтди-кетди. Мен ҳамон эшик ёнида, калитларни бир-бир қулфга солиб кўрардим гўё. Менга вақт керак эди. Ҳеч бўлмаса яна ўн кунгина. Ҳеч бўлмаса яна бир ҳафтагина. Аммо бу вақтни қайдан оламан?..

Ишга чиқдим. Университетда омонат эдим. Ёшим олтмишга бориб қолди. Тез орада пенсияга чиқаман. Илмий унвоним эса йўқ. Демак аввал ярим штатга туширишади, кейин юмшоқлик билан “Ўз хоҳишимга кўра” ишдан бўшашни таклиф этишади. Рози бўлсам, эҳтимол “узоқ йиллик самарали меҳнатим учун” фахрий ёрлик билан тақдирлашиб, зар чопон ҳам кийдиришар... Қўшимча иш ҳам топдим. Уйга ярим кечаси, ҳар қанча хориб-чарчаб қайтсам-да, ҳеч бўлмаса бир-икки соат гипотеза билан шуғулланишга ўзимда куч топишга ҳаракат қилардим. Аммо бу осон эмасди. Эвоҳ, мен энди ёш эмасдим, қудратли вақт ўз таъсирини ўтказмоқда эди. Кўпинча қўлёзмаларимга бош қўйганча ухлаб қолардим-у, эрталаб умр йўлдошимнинг умидсиз хаста мисоли ваҳимага тўла зориллашидан сесканиб уйғониб кетардим: “... нима қиламан? ...қандай яшайман?”

Айёрлик қилмоқчи бўлдим: хотинимга йўлланма олиб, бирон дам олиш уйида ҳордиқ чиқариб келишни таклиф қилдим. Кўпи билан ўн икки кунга. Ҳам соғлиққа фойдали, бунинг устига шунча йил яшаб, бирон марта сайр-саёҳатга чиқмадинг, чет элга бормадинг, ҳатто шундоққина биқинимиздаги Чорвоқ денгизига ҳам бир марта қадам ранжида қилмадинг-а... Рафиқам менга аввал ажабланиб-шубҳаланиб, сўнг баайни довдир одамга қарагандай масхаралаб қаради ва айтдики... Хуллас, агар, сал юмшоқроқ ибораларда ифодалайдиган бўлсак, шу пайтгача дам олмаган фидойи хотиним бундан кейин ҳам дам олишни хаёлига келтирмас экан, чунки унинг учун – мендек тепса тебранмас, лоқайд, дангаса эрдан фарқли равишда – болаларнинг бахти тўқис

бўлиши муҳим экан, бу тўқислик эса эл қатори ўтказилган тўйда намоён бўларкан, шу сабабли, ҳар бир сўм ҳисобда бўлган шу кунларда иккинчи марта бундай таклиф билан чиқишга журъат этмаслигим керак экан, ундан кўра кўпроқ пул топишни ўйлашим керак экан, зеро, оила аъзоларини таъминлаб қўйиш, болаларнинг тўйини ўтказиб бериш эрнинг биринчи вазифаси экан ва ҳоказо ва ҳоказо (Ҳа, бу хотин дам олиш-пам олишга бормайди, мабодо санатория-панаторияга обориб, боғлаб қўйиб қайтсам, арқонларни тишлаб-узиб, узолмаган тақдирда эса ҳақкалаб бўлса ҳам мендан бурун уйга етиб келади). Кейин эса яна эски пластинка айлана бошлади: “Агар сизга мен тегмаганимда ё ўзингизга ўхшаган довдир хотин йўлиқиб қолганида, ана ўшанда кўрардингиз нима бўлишини! Ҳалиям раҳмат денг, мен шу оилани бир амаллаб эплаб турибман. Агар бошқа хотин бўлганидами... агар бошқа хотин бўлганидами...”

Юрагим симиллаб оғриб кетди: дарҳақиқат, бошқа хотин бўлганида нима бўларди? Айтайлик... Йўқ, йўқ... Мен бу ўйни ҳайдаб солишга шошдим... Балодан нари...

Ҳаёт шу зайлда давом этарди. Мен тегиб-қочиб ҳамон гипотеза исботи устида ишлардим. Иш тизимга қўйилмаганидан кейин, одам чалғиркан. Устига-устак, аллақачон катта чилла муддати тугаганига қарамасдан, зийрак талабадан дарак йўқ эди. Гуруҳ раҳбаридан суриштирдим: куёвтўра аллақандай бош-охири йўқ маросимлару, тадбирлардан бўшамайпти экан. Аммо вақт топгандан чопиб келишга ваъда бериб юборипти. Шундай бўлишини билиб турган бўлсам-да, беҳад чарчаганим сабабими, ўзимни босиб туролмай, барибир жаҳлим чиқди, қаттиқроқ гапириб ҳам юбордим: “Ваъдасини бир жойига боссин...” Гап нимадалигини тушунмай турган бўлса-да, тили захаргина раҳбар ҳам қарз бўлиб қолмади, мени ўхшатиб тузлади: “Алам қилса орқангизга қалампир қўйинг...”

Шундай кунларнинг бирида...

Шундай кунларнинг бирида... интернетга қарадим-у... кўзларимга ишонмадим... дарди дунёйим қоронғи бўлиб кетди. Санкт-Петербург шаҳрида яшайдиган, институтда катта илмий ходим бўлиб ишлаётган 41 ёшли Григорий Перельман деган математик Пуанкаренинг гипотезасини тўла-тўқис нима қилибди? Ҳа, исботлаб берибди-қўйибди... Science журнали Пуанкаре теоремаси исботини “Йил кашфиёти” деб эълон қилибди. Ўзимизнинг Сильвия-Зулфия Назар исбот муаллифини кўқларга кўтарган мақоласини чоп этишга умулгурибди. Перельман бизнинг соҳада нуфузига кўра Нобель мукофотига тенг ҳисобланадиган халқаро “Филдс медали” билан тақдирланибди...

Шоирлар алдайдилар. Нима эмиш, қандайдир бир мавзунини ёзмакчи бўлиб юрсанг-у, уни сендан олдин кимдир қоғозга тушириб қўйса, бундан хурсанд бўлишинг керак экан. Бекор гап! Эҳтимол адабиётда шундайдир, аммо аниқ фанларда эмас. Мен унақанги бағри кенг одам ҳам эмасман. Мен ичи қора одамман. Худо шохид, бу оламшумул янгиликни ўқиганимда бутун вужудимни ҳасад ва алам фасоди тўлдирди. Мен ўзимни тишлаб ташлагудай аҳволга тушдим: “Нега у? Нега у? Нега мен эмас...”

Ҳаёт мен учун ўз маъносини йўқотди.

Аммо бу ҳали ҳолваси экан. Тез орада сайтда Перельманнинг гипотеза ечими ифодаланган мақолаларини эълон қилишди. Э, Худо, бу нима деган гап! Менга яна қандай жазойинг бор? Қачонгача устимдан куласан? Ахир... ахир бу тўқсон тўққиз бутун-у юздан тўқсон тўққиз фоиз менинг

ечимим-ку!!! Ахир мен тўғри йўлдан борган эканман-ку. Сўнгги ноль бутун юздан бир фоиз иш қолган экан-ку! Бир ойгина, йўк, йўк, кўпи билан бир ҳафтагина босим ўтириб илм қилганимдами, гипотезани ўзим исботлаган бўлардим. Агар зукко талаба ҳам ёнимга қўшилганида, эҳтимол биргалашиб бу ишни янада тезроқ ниҳоясига етказардик... Ахир озгина қолган экан-ку... Озгинагина қолган экан-ку...

Менга кўрсатган шунча жабринг каммиди, Яратганим? Нега мени шундай имкониятдан маҳрум этдинг? Нега оғзимдаги ошимни олдиришимга йўл қўйдинг... Нега? Нега ахир? Гарчанд биламан, бу сенинг айбинг эмас, бироқ нима қилай, ўзим ўзимни айблайми? Ўзим ўзимни жазолайми? Бу билишим менга азоб-изтиробдан ўзга нима олиб келади, нима?..

Худойим! Мени ўттиз йил орқага қайтар, Худойим... Худойим, мени ўттиз йил орқага қайтар..."

VIII

Кўлэзма шу ерда тугагани.

Талаба бир даста қоғозни стол устига қўйди, қаршисида ўзига диққат билан тикилиб турган шифокорга қараб, тараддудланди, ноиложлигини билдираётгандай елка қисиб қўйди:

– Очиғи, аниқ бир нарса деёлмайман.

Шифокор бош ирғади:

– Тушунаман, тушунаман.

Талаба эҳтиёткорлик билан сўради:

– Ўзи... ўзи яхшими?

Шифокор ачинганини билдираётгандай хўрсиниб қўйди:

– Бир соқолли одамнинг расмига қарагани-қараган.

Талаба сумкасидан бир сурат олиб кўрсатди:

– Шуми?

Шифокор бош ирғаб тасдиқлади:

– Худди ўзи.

Талаба изоҳ берди:

– Бу ўша Григорий Перельман. Пуанкаре гипотезасини исботлаб берган.

Шифокор жонланиб қолди:

– Эшитгандим. Айтгандай, унинг ўзига бериладиган миллион доллар мукофотдан воз кечгани ростми?

– Рост.

Шифокор кўрсаткич бармоғини чаккасига олиб бориб айлантирди:

– Бизнинг мижоз экан-да.

Талаба безовталанди:

– Йўғ-э. Тўғри, у торгина икки хонали уйда, онаси билан камбағалгина яшайди. Битта маошга. Лекин...

Шифокор ишонч билан бармоқ силкиди:

– Тўппа-тўғри. У бизнинг мижоз. Ахир бу замонда қайси соғ одам миллион доллардан воз кечади? Шизофрениянинг шунақа формаси. Унга мания величия қўшилган бўлиши мумкин. – Сўнг ичкарига ишора қилди: – Худди устозингиз каби.

Талаба нимагадир тобора ўнғайсизланиб борарди.

– Йўғ-э.

– Бунақаларни кўравериб кўзим пишиб кетган, ука, менга ишонаверинг. Ташхисимга каллам билан жавоб бераман.

– Лекин Перельман дунёдаги тирик даҳолар рўйхатининг тўққизинчи қаторида турибди-да!

Шифокор ҳайрон бўлди:

– Тўққизинчи? Нега биринчи эмас?

– Билмадим.

– Умуман олганда, бу ҳам менинг ташхисимни тасдиқлапти. Чунки даҳолик билан телбаликнинг ораси бир кадам, буларнинг орасида читтакка ўхшаб у шохдан бу шохга сакраб юрганлари қанча!.. Айтгандай, мен барибир тушунмадим, ўша телба нега бир миллиондан воз кечганлигининг сабабини бундай одамга ўхшаб айтганми?

– Айтган. “Мен энди Коинотни бошқаришни биламан, шу ҳолимда миллион долларнинг орқасидан чошиб юраманми?!” деган.

Шифокор ишонч билан бош ирғади:

– Супер шизик.

Талаба шошаётганини билдирмоқчидай бир кўзғалиб кўйди.

Шифокор қоғозларга ишора қилди:

– Буларни нима қиламиз?

Талаба иккиланиб қолди:

– Билмасам.

Шифокор қоғоз тахламинининг бир чеккасини ручкасининг учида кўтариб кўрди.

– Бирон жойга ишлатиб юборайлик десак, қоғози қаттиқ. Бунинг устига орқасига ҳам бир балолар ручкада ёзиб-чизиб ташланган экан.

Талаба энг юқорида турган қоғозни олиб, орқасига қаради:

– Ҳа, бу ўша, домланинг Пуанкаре гипотезаси исботи бўйича қилган ишлари.

Шифокор таъкидлаб сўради:

– Энди булар бирон аҳамиятга эгами?

Жавоб қисқа бўлди:

– Йўқ.

Шифокор пихиллаб кулди:

– Тушунаман, тушунаман. Поезд кетиб бўлган денг... Тўйдан кейин хинани қаерга кўйиш кераклигини эса мухтарам устозингиз жуда яхши билади, жуда яхши. Тўғрироғи, биларди... Хўп, келишдик, бу кўлёмани таниш бир макулатурачига топшириб юборамиз. Ҳар қалай, жамиятга озроқ бўлса ҳам фойдаси тегади-ку. Ҳи-ҳи-ҳи. Туалет қоғози сифатида бўлса ҳам.

Талаба кизаринқираб ерга қаради.

Шифокор ишчан оҳангга ўтди:

– Хўш, учрашасизми устозингиз билан?

Талаба иккиланиб қолди:

– Тўғриси, сал шошиб тургандим. Келинингизнинг...

Шифокор кўрсаткич бармоғини кўтариб, йигитчани гапдан тўхтатди:

– Бунинг менга аҳамияти йўқ. Айтгандай, қовуннинг яхшиси кимга насиб қилишини эшитган чиқарсиз. Устозингиз ҳам хотинга ёлчиган экан лекин. Шукр қили-иб, бориға қаноат қили-иб яшайвермайдими! Бечора аёл, кўзидан ёши дарёдай оқиб, ҳар куни икки марта хабар олиб кетяпти. Тушгача бир марта, тушдан кейин бир марта. Садоқатни қаранг!

Аммо устозингиз сизни сўрагани-сўраган. Айтишига қараганда... – у яна пихиллаб кулиб юборди, – айтишига қараганда, оламшумул кашфиёт арафасида эмиш. Бу масалада унга фақат сиз ёрдам бера олармишсиз. Ўзиям сизни нақ йигирма марта сўради.

Талаба соатига кўз ташлаб қўйди:

– Майли, ўн дақиқача вақтим бор.

– Хавфсизлик масаласи юзасидан хавотирланаётган бўлсангиз, сира ташвишга тушманг. Бу борада ҳамма чора-гадбирлар олдиндан ҳисобга олиб қўйилган.

IX

Шифокор бежиз хавфсизлик масаласига алоҳида эътибор қаратмаган экан. Бемор учрашув хонасига бир эмас, икки бақувват санитар ҳамроҳлигида кириб келди. Аммо домлани бу сира ташвишлантирмаётганга ўхшарди. У шогирдини кўрган заҳоти яшнаб кетди, кўкрагига босиб олган, ийғи чиқиб кетган портфелидан майда ҳарфларда нималардир ёзилган бир варақ қоғоз чиқарганча энтиқиб-ҳовлиқиб, гапира кетди:

– Йигитча. Сиз ҳозир орзу қилиш ёшидасиз. Сизда математикага истеъдод бор. Шу истеъдоднинг сўниб қолишига нима қилманг? Ҳа, йўл қўйманг. Агар илм қиламан десангиз, қўлимдан келганча кўмаклашаман, кейин математика институтига олиб бораман, у ерда зўр-зўр каллалар бор.

– Домла...

– Лекин сизга айтмоқчи бўлган асосий гапим бу эмас. Асосий гапим шуки... – Домла кўлидаги қоғозни ялов мисоли баланд кўтариб, унга ишора қилган кўйи жўшқин оҳангда хитоб қилди: – Биз биргаликда мана буни ечамиз! Бу гипотеза Перельманнинг тушига ҳам нима қилмаган? Кирмаган. Бу сизга Пуанкаре эмас! Бу бутунлай бошқа масала. Буни Шарқ деб қўйибдилар...

Талаба журъатсизроқ тарзда эътироз билдиришга уринди:

– Домла...

Аммо кўзлари илоҳий илҳомдан чакнаётган, ёноқлари ловуллаётган, вужуди дир-дир титраётган домла уни гапиргани қўймади:

– Ишонаверинг, бу фан оламида катта шов-шув ясайдиган иш бўлади. Ечимни топсак, керак бўлса Перельманнинг ўзи бизга нима қилади? Ҳа, ҳавас қилади. Мен нима деяпман? Перельман ким бўлибди, ҳаттоки...

Соатига зимдан кўз ташлаб олган йигитча баттар тоқатсизланди ва бу гал сал кескинроқ оҳангда гапириб юборди:

– Домла, узр, лекин мен сал шошиб тургандим. Ташқарида келинингиз кутиб турибди. Биз у билан...

Домла устидан совуқ сув қуйилгандай бирдан ҳовуридан тушиб, сергак тортди, сўнг кўлидаги қоғозни узатаркан, шогирдига қандайдир чўчиброк, эҳтиёткорлик билан мурожаат қилди:

– Бу дастлабки босқичнинг натижалари, йигитча. Керакли адабиётларни ёзиб қўйганман. Уларни топиб келсангиз, бемалол иккинчи босқични бошлаб юбораверамиз.

Талаба шошиб ўрnidан тура бошлади:

– Хўп, хўп.

Домла ногаҳон шогирди томон энгашиди, шошиб, биров эшитиб қолишини истамагандай қизғинлик билан шивирлади:

– Ҳаммаси, ҳаммаси ўзимизга боғлиқ. Баҳона қидирманг, сабабни маҳкам ушланг, орзуга интилишдан чўчиманг. Математика ва фақат математика. Бошқа ҳаммаси бекор...

Ташқаридан қараганда бемор қайтиб жойига ўтириб қолган талаба устига ётиб олаётгандай эди. Ҳар қалай, нафақат йигитча, балки қўлларин чалкаштириб туришган хушёр санитарлар ҳам шундай гумонга боришди шекилли, бирдан беморга ёпишишди ва уни осонлик билан кўтариб олишганча ичкарига судраб кета бошлашди. Бир амаллаб қўлидаги қоғозни ваҳимадан афти қийшайиб кетган талаба томон отишга улгурган, сўнг, бу манзарани кўрмаслик учунми, нигоҳини оппоқ шифтга тиккан домла куйилиб келаётган кўз ёшлари аралаш юракни ўртаб юборадиган даражада изтироб билан илтижо қилди:

– Худойим! Мени ўттиз йил орқага қайтар, Худойим... Худойим, мени ўттиз йил орқага қайтар...

Талаба уст-бошини қоккан бўлиб, ўрнидан турди. Оғир уф тортиб, соатига қараркан, сесканиб кетди. У ростдан ҳам кечикаётган эди. Илдам юриб эшик ёнига борган йигитча ногоҳ тўхтаб, ортига ўтирилди. Домла қолдирган, чумоли изидек майда ҳарфларда турли формулалар ёзилган, график-диаграммалар чизилган қоғоз ерда ётарди. Оний сония давом этган мулоҳазадан сўнг талаба йўлидан қолмасликка қарор қилди ва учрашув хонасидан чикди-кетди.

Узун йўлак охиридаги қалин эшик тарақлаб очилди, беморни ичкарига олиб кириб кетишди. Домланинг изтиробли нидоси кимсасиз учрашув хонасидан тобора узоқлашаверди:

– Худойим, мени ўттиз йил орқага қайтар... қайтар, Худойим...
Ахийри сас ўчди...

ДАРВОҚЕ:

Сўнги хабарларга қараганда, машҳур Голливуд режиссёри Жеймс Кэмерон рус математики Григорий Перельман ҳақидаги “Коинот формуласи” деб номланган янги бадиий фильмни суратга олишга киришган. Қизиғи шундаки, картинада бош қаҳрамон Перельман ролини унинг ўзи ижро этади. Фильм АҚШда тасвирга олинади.

Ёвдат ИЛЁСОВ

ОЛАЧИПОР АЖАЛ

Тарихий роман

Бешинчи ривоят

КЕЛИН-КУЁВЛАР

Лидия шоҳи Крезнинг беҳисоб бойликлари ҳақида ким ҳам эшитмаган?
“Крездек бой” деган таъбир шундан қолган.

Юнон қонуншуноси Солон Афинада “ялпи роҳат-фароғат” йўлидаги ишини адо этгач, ўша машҳур шахсни кўриш учун Шарққа саёҳат қилди.

Плутарх¹ ёзадики:

“Ички музофотлардан денгиз соҳилига томон илк бор йўл олган киши ҳар бир жилғани денгиз деб билганидек, Солон ҳам Крез саройида пайдо бўлиши билан хос соқчилар ва хизматкорларни Крез деб ўйлайди – улар шу қадар калондимоғ, либослари эса ҳашаматли эди”.

Анча оворагарчиликлардан сўнг уни ҳукмдорнинг ҳузурига олиб киришди.

Крез ёт кишини тонг қолдириш учун, қатор-қатор эшкаклар, елканлар, арқонлар ва лангарлар билан жиҳозланган кема мисол, бир талай нафис либослар, тилла занжирлар, тиллақошлар, билагузуклар, узуклар ва тангалар билан безаниб олганди; куёш нури тушиб турган муз бўлаги мисол, ложувард, яшил ва қизғиш тошларнинг камалак ранги юзида акс этиб, порлаб ўтирарди.

Шоҳ кутганидек бўлмади – Солон унинг ҳашаматларига қиё боқмади.

– Мендан-да бахтлироқ бирон зотни биласанми? – сўради Крез кибор билан.

– Ҳа, – бамайлихотир жавоб берди Солон. – У зот менинг юртдошим, афиналик Телл. У юксак маънавияти билан ажралиб турарди, яхши ном чиқарган фарзандларни тарбиялади ва ватани учун жасорат билан жанг қилиб, мардларча ҳалок бўлди.

– Мени бахтиёр одамлар қаторига қўшмайсанми? – ғазабга минди Крез.

– Одам зоти бор экан, уни бахтиёр деб билиш мусобақани тугатмаган полвонни ғолиб деб эълон қилиб, гулчамбар тақиш билан баробар, –

¹ Плутарх – қадимги юнон тарихчиси, файласуф ва ёзувчи (тахм.46 – 127).
Давоми. Боши ўтган сонда.

жавоб берди Солон. – Тасодифларга тўла истиқбол ҳар кимнинг ҳузурига сездирмасдан келади. Олдимизда бизни қандай воқеалар кутаётганини ким айта олади?

Ўша пайтда Сфард саройидан қўним топган масалнавис Эзоп¹ қанчалик ёнига тушмасин, дарғазаб Крез беодоб эллинликнинг бу ерда, меҳмонлар орасида ортиқ қолишига чидай олмаслигини унга рўйи рост айтди.

Солон кетди.

Бир неча йил ўтгач, кунчиқарга муваффақиятли юриш қилаётган Крезнинг қўшини Куруш қўшини билан тўқнашди. Форслар сфард аслзодаларининг либосини лидияликларнинг ўзидан-да кам ҳуш кўришмасди. Улар сфардларнинг олтинларини, майин юнгли қўй сурувларини, Крезга бўйсунувчи иониялик² юнонлар кемаларини қўлга киритишни орзу қилишарди.

Лидия ҳукмдори Галис яқинидаги жангда³, машриқийлар таъбири билан айтганда, мағлубиятнинг аччиқ шаробини сўнгги томчисигача сипқорди. Шоҳ банди қилинди. Форс уруғ оқсоқоллари маҳкамаси уни ўтда ёндириб ўлдириш ҳақида ҳукм чиқарди.

Улкан шоҳ-шабба уюми тайёр, Крез устунга боғланган. Ёниб турган машъаллар келтирилди. Кўкқисидан сфард бор кучи билан:

– О Солон! О Солон! О Солон!.. – деб фарёд қилди.

– Солон ким? Инсонми ё Худоми? Нечун ўлимингдан олдин унинг номини тилга олдинг? – сўради ҳайратга тушган Куруш бандидан.

Крез унга элладалик донишманднинг сўзларини айтиб берди.

Куруш ўйга толди. Ҳа. Тақдир ўзгарувчан, бахт-саодат бебақо. У Иштувегуга қарши уруш бошлаган пайтини ёдга олди. Форсларнинг қўшниси ва қон-қариндоши мадлар биринчи тўқнашувдаёқ Курушга шунақанги қакшатқич зарба беришдики, у аҳмонийлар пойтахти, сангин девор Пасаргадгача ортига қарамай қочишга мажбур бўлди.

... Эҳтимол, Солоннинг огоҳлантиришидан ҳам кўпроқ, лидиялик амалдорларнинг қўллаб-қувватлашига бўлган илинж ғолибни мағлубга жон бахшида этишга мажбур қилгандир? Нима бўлганда ҳам Крез аланга “оғушидан” халос бўлди.

Мана, Галисдаги урушдан сўнг ўн етти йил ўтгач, кексайган, тақдирга тан берган бетоб Крез Курушнинг аъёнлари қаторида, ватандан олисда, ёқимсиз, ёт Варканада, шаҳар ташқарисидаги сарой айвонида мум тишлаб ўтирибди.

Тўладан келган, малласоқол, чўтир юзи япалоқ, кўзлари уккиники сингари думалоқ, илмоқ бурни чандиққа ўхшаш бесўнақай лаби устига йиртқичларча осилган Гов-Барува ҳам шу ерда.

Ҳар бир Чўтири олтин тангадек келадиган даражада катта эди. Бошида икки учи семиз кўкрагига осилиб тушган йўл-йўл рўмол. Малла қошлари чаккасига қараб ўрлаган, калта бармоқлари билан ҳассасининг олтин тутқичини чертиб ўтирибди.

Шоҳ маслаҳатчисига меҳр билан қиё боқди.

Гов-Барува – уруғ сардори, лекин ёшлигиданоқ эскича удумлардан воз кечган. У шоҳга муқарраб давлат хизматидаги аъёнлар қаторидан жой олган, ўзини ва уруғини мустабид давлат билан умрбод боғлаган. Сафарда ҳам, саройда ҳам Курушнинг ёнида. Ҳеч қачон алдамайди, асло хиёнат

1 Э з о п – юнон масалчиси (мил.ав. VI аср).

2 И о н и я – Кичик Осиё.

3 Галис яқинидаги жанг мил. ав. 547 йилда бўлиб ўтган.

қилмайди. Садоқатли дўст. Гов-Баруванинг ёнида ўтирган, чорпахилдан келган, буқадек миқти, қорасоқол Утана ундай эмас. Утана жуда бой. Крез каби бадавлат. Тўғри, Крезнинг бойлиги аллақачон Курушнинг хазинасидан жой олган, лидиялик ҳозир қаландар мисол қашшоқ. Лекин “Крездек бой”, дейиш удумга айланган... Утана ҳам уруғ оқсоқоли, бироқ ўзини бошқалардан алоҳида тутати, ҳеч қанақа ҳукмдорни тан олгиси келмайди. Кичкина бўлса ҳам, ўзига хон.

У савдо билан машғул. Утананинг карвонлари кунботарга – Тсурга, Бобилга, кунчиқарга – Бақтр ва Гандҳарга йўл олади. Ҳозир ҳам Утананинг юзта туяси Варкана пойтахти Задрапарта карвонсаройларида ўкириб ётибди. Бу ерга у йўл-йўлакай келиб қолган. Куруш қариндоши бўлмиш сатрапникида меҳмонда эканлигини четдан эшитиб, шоҳни муборакбод этиш учун Виштаспнинг хузурига келган.

Ҳа, у такаббур, лекин келди-ку. Демак, Курушдан оз бўлса-да қўрқар экан. Дуруст.

Чишпишнинг набираси, кўпдан буён шоҳлик мақомида ўтирган Куруш йигирма йил ичида атрофидагиларни эҳтиром қилишга ҳам, итоат қилдиришга ҳам, хўрлашга ҳам одатланди. Аъёнларининг мақтовини ҳам, хушомадини ҳам тинглаш – унинг учун сув ичиш, нон ейиш, нафас олиш ва ухлаш каби оддий, кундалик иш булар.

Шундай бўлса-да, шоҳ Утана ҳақида ўйлар экан, тантанавор илжайишдан ўзини тутиб тура олмади. Қалбида аллақачонлар ўчиб бўлган ўспиринларча шухратпарастлик қайта алангаланди.

Ҳо, одамлар! Мен – мана, сизлар эса – ана. Мен ёлғизман. Сизлар эса – кўпчилик. Мен кексаман, сизлар эса – ёш, чакқон ҳамда хавфлисиз.

Шундай бўлса-да, мен жанг аравада юраман, сизлар учун эса унга ўтириш қатағон қилинган.

Шундай бўлса-да, мен қирмизи чакмон кияман, сизларга эса унга тегиниш ҳам ман этилган.

Мен истаган жойимга бораман, сизларга эса арз қилмасдан туриб хузуримга кириш тақиқланган.

Мен истаган вақтимда гапираман, сизлар эса зориқиб, сабр-тоқат билан кўзларимга боқиб, оғзимни очмагунимча, миқ этолмайсизлар. Менинг хузуримда на акса ура оласизлар, на йўтала оласизлар, на тупура оласизлар.

Мен – шоҳман.

Ҳовлида гулдор чолвор кийган, дароз, ориқ, бесаранжом бола кўринди. Афтидан, Виштаспнинг кенжа ўғли ёки жиянига ўхшайди. Қўлтиғига мис жом, чилвир ўрами ҳамда калтак қистириб олган.

– Шундай қилиб, аёл кишини сайлашди, денг? – эринчоқлик билан сўради Куруш болани кузатар экан.

– Шундай! – Ҳозиржавоблик билан им қоқди Гов-Барува.

Шоҳ яна истехзоли, лекин қаҳр билан совуқ илжайди.

– Томрузни кўҳликкина дейишади. Шу гап ростми?

– Кўҳлик аёл, – тасдиқлади Гов-Барува. – Милетдан келган юнон билан гаплашдим. У Томрузни кенгашда кўрган экан, жуда ёқиб қолибди. Юнонлар хусндор аёлларни яхши билишади. Мармардан шунақанги кўркам аёлларни ясашадики, қўяверасиз!

Бола чилвирнинг бир учини калтакка боғлади. Қийшайтириб қўйилган жомга калтакни тиради, ерга буғдой тўқди, чилвирнинг бошқа учини

қўлига олиб, анча нари борди-да, наъматак орасига яширинди.

Шоҳнинг кўзида севинч учқуни чакнади.

– А-ҳа! Ҳм... – Куруш ўша-ўша қаҳр билан илжайиб, яқинда хинага бўялган жингалак соқолини силади. Хинанинг ранги қон аралаш йирингни эслатарди. Шу йиринг гўё шоҳнинг оғзидан оқиб тушаётгандай эди. – Ўша Томрузни деб ақлимдан жудо бўладиганга ўхшайман! Тунлари бедорман. Сак маликасига уйлансаммикан, а, Гов-Барува?

Виштасп, Утана ва Крез бир-бирига қараб қўйишди. Гов-Барува тушунгансимон жилмайди.

– Нега мумкин эмас экан? – деди малла аён чўзиброқ, дона-дона қилиб. – Жуда етилган пайти, кўркам. Эр керак унга. Устига-устак, Томрузнинг шунақанги...

У тўхтаб қолди. Яширин ниятни охиригача ошкор қилиш шартмикан? Бегоналар ўтирган бўлса.

– ...сепи мўл, – кўмаклашди Куруш маслаҳатчисига.

– Сепи! – Завқ билан такрорлади Гов-Барува. – Сепи шунақанги бойки, жон-жон деб уйланар эдим унга. Сен-чи, Утана?

– Менми? – Утана йигитларнинг мўйловидек куюқ қошини қашиди. – Уйдаги хотинларимнинг ҳисобини қилиб турай. Янгисини кўнглим тусаб қолса, дунёда қирқ ёшли ювуқсиз сак хотиндан бошқаси қуриб қолибдими? Мамлакатимиз Форсда гўзал келинлар камми?

Шоҳ қоғоғини уйди. Лаънати савдогар. Бошингни кундага қўйиш керак.

Она томондан бобоси Иштувегуни кўз олдига келтирди. Уни мағлуб этгач, вақтинча зиндонга ташлаб, сўнг кунчиқарга сургун қилган. У ерда махфий равишда ўлдириб юборишни буюрганди.

Мўйсафид маднинг лабларида истехзоли кулги кўринди.

“Хўш, набирам? – кек билан шивирлади Иштувегу. – Мени форслар қурулининг кучи билан эмас, балки мадларнинг устларидан ҳукм юритишимни истамаган бой оқсоқолларнинг ёрдамида мағлуб этдинг. Шундай эмасми? Оч қолган хачир охурга югургани каби, сен ҳам ўша мустабид ҳокимиятга интилиб, форсий уруғ бошлиқларининг яширин, аммо дарёнинг остидаги оқим сингари қудратли қаршилигига учрадинг.

Шошма, мадлар бобосини боғлаб, набирасининг қўлига топширганларидек, кунлардан бир кун Утана ва унинг дўстлари набирамнинг ҳам қўл-оёғини боғлаб, омади чопган бирон-бир муттаҳамнинг қўлига топширадилар”.

“У қўл-оёғини боғлашидан олдин мен уни бўғизлаб ташлайман”, – хаёлан эътироз билдирди Куруш аждодига.

“Бўғизлай олмайсан! Форсларнинг ўнта қабиласидан бирининг сардорини сўйсанг, қолган тўққизтаси сени ўлдиради. Улар аҳмоқ эмас. Ораларидан биттасини ўлдирган одам барчаларини ҳам қириб ташлаши мумкинлигини тушунишади. Шунақа, азиз ва суюкли набирагинам. Истасанг ҳам, истамасанг ҳам чидайсан”.

“Утанани кўздан қочирмайман, хийла-найранг билан бўлса-да, ёнимда сақлаб турман. Меҳрибон бобо, билингким, қайсар Утананинг таъзирини берман”.

Ит хўжасининг кайфиятини сезгани каби, садоқатли Гов-Барува шоҳ Утанадан норози бўлганини пайқади ва кўнгилчан савдогарга ўшқирди:

– Утана, ақллисан-у, хотинларга ўхшаб, ўзингга ошиқсан! Форснинг

тақдири сени асло ташвишга солмайди. Утана фароғатда яшаса бас, давлат хароб бўлса бўлар. Ювуксиз, дейсанми? Қирк яшар, дейсанми? Ургочи, дейсанми?.. Юз яшар бўлмайдами! Упа-элик ўрнига юзига лой чапламайдами? “Рай кирчилари кирни тоза ювадими ёки йўқми, бизнинг нима ишимиз бор?” Гап фақат Томрузнинг ўзи ҳақидами?

Бола қўйган тузоқ ёнига читтак келиб кўнди. Мишиқи қуш тутувчи анграйиб, қотиб қолди. Читтак ёнламасига сакраб, хавотирланиб донга яқинлашди.

Шоҳ бўйнини чўзди.

– Гап Томруз ҳақида эмас, – давом эттирди Гов-Барува. – Шарқий сарҳадларимизни хавф-хатардан холи қилишимиз, мудом оч-наҳор юрувчи бу қароқчи сакларни тинчителишимиз, орқамиздан пичоқ санчмасликликлари учун улар билан дўстлашишимиз зарур. Тушунарлими?

Жаранг!.. Митти сайёд чилвирни тортди. Калтак жомнинг остидан чиқиб кетди, жом жаранглаб ерга тушди-ю, читтак жом остида қолди. Бола хурсандлигидан қичқирди-да, тузоқ томон югурди.

Шоҳ ўзини орқага ташлади, енгил нафас олди ва базўр жилмайди. Тутилди.

– Ҳа-а, – соддаларча чўзиб деди Утана. – Гап бу ёқда экан-да. Хайр, майли. Ҳукмдор уйлана қолсинлар. – Утана атрофдагиларни овсарларча назардан ўтказди-да, бошқаларга сездирмасдан, мудраб ўтирган Крезга кўз қисди. – Фақат Томруз бегона шоҳга турмушга чиқишга рози бўлармикан? “Уй бажо, айвон бажо, аттанг куёвнинг йўқлиги”, деган мақолга ўхшаш иш бўлмасин тағин.

Қуш тутувчи қўлини жомнинг остига эҳтиётлик билан тикди. Сабрсизликдан лабини тишлаб, титкилади, тузоқдан муштира қисилган ўлжани чиқарди ва хурсандликдан қийқириб юборди.

– Кўндиришга ҳаракат қилиш лозим! – Куруш қаддини ростлади. Виштасп, Крез, Гов-Барува ҳам чаққонлик билан тик туришди. Утана ниқобни ечгандай, юзидаги овсарлик ифодасини сидириб ташлади. – Мана шу ишда менга кўмаклашасан, Утана! Карвонни Марғда¹ қолдирасан-да, Гов-Барува билан Томрузга совчи бўлиб, Аранха ортига борасан. Биродарим Утана мана шу арзимас хизматни оғринмай ўз зиммасига олар, деб ўйлайман.

Гов-Барува мамнун бўлганидан қизариб кетди. Қойил! Энди қутулиб кўр-чи, калондимоғ.

Ювош, мўмин Утана чап қошини қашиб ҳамда ярим очиқ оғзининг ўнг бурчини тили билан ялаб, нималарнидир чамалай бошлади. Ҳар хил рангдаги – қора ва мовий кўзларида ғаройиб фикр ялт этди. Яна эринчоқ-қувноқ, ўзидан ва ҳаётдан мамнун қиёфада бош силкиди.

– Сизга хизмат қилиш, олампадох, буюк бахт! Мен шайман. Гов-Барува билан эртаёқ йўлга чиқамиз.

Бироз сукут сақлагач, арзимас нарса ҳақида шунчаки гапиргандек деди:

– Шу пайтгача аранха саклари билан марғлик воситачилар орқали савдо қилардим. Улар эса, адо бўлгурлар, бечора форс савдогарларини қароқчилардан бадтар талашади. Карвонни Марғда қолдириб нима қиламан? Шундай қулай шароит юзага келган экан, Аранха ортига карвон билан бораман. Баҳонада саклар билан совчилик борасида ҳам гаплашиб оламиз. Бирон иш чиқар, ахир...

¹ М а р ғ – Туркманистондаги ҳозирги Мари.

Шундай деб, Утана кўзларини бегуноҳларча шоҳга қадади.

Гов-Барува ғазабдан инграб юборди. Ҳеч ақли кирмади-да! Бироқ, Гов-Барува кутганининг аксича, шоҳ мамнун эди.

Бола читтакнинг патини юлмоқчи бўлиб, куйруғидан торткилади.

Куруш маъқуллагансимон бош силкиди. Ҳа-ҳа! Буниси дуруст. Ўйлаган иши Утананинг эҳтиёжига мос тушдимми? Жуда яхши. Савдогар молларини яхшилаб пуллашга уриниб, совчиликни ҳам қойил қилади. Катта карвон сакларни ўзига жалб этади, Томрузнинг ҳам кўнглини топиб, мулойим қилиб қўяди.

– Вой! – куш тутувчи додлаб юборди. Читтак оғриққа чидай олмай, питирлади-да, жимитдеккина кучи билан юлқиниб чиқиб, пириллаб учиб кетди.

Бола инграб юборди.

Куруш тундлик билан хўмрайди. Омадсиз сайёддан юз ўгирди-да, совуккина деди:

– Мен ҳам... Аранхага яқинроқ бўлиш учун... сизлар билан йўлга чиқиб, Ниссайда қўнаман.

* * *

Кудратли йўлбарс ов илинжида ҳайбат билан оҳиста йўлга тушса, унинг доимий ҳамроҳи, ён томонида, орқароқда пусиб борадиган сариқ чиябўри ҳам кучли ҳайвондек кўринади. Йўлбарснинг қувватидан бир қисми унга ўтгандек туюлади. Даҳшатга тушган чангалзорнинг олабайроқ тўқай соҳиби олдидаги қўрқинчи ва унга эҳтиромининг бир қисми чиябўрига ҳам тегишли бўлади.

Бироқ чиябўри ёлғиз қолдимми, бас, у дарҳол майда йиртқичга, атрофни кўланса ҳидга бостирувчи чиркин, айёр, кўрқоқ ва ёвуз ҳайвонга айланади-қолади.

Оқ ота ҳаётлигида Дато ақлли, босиқ, мулоҳазакор чол, қадимги удумлар билимдони, ювош ва камтар одам бўлиб кўринарди – сардор таратган нурнинг бир қисми унга мудом ва ҳар ерда ҳамроҳлик қилган кўримсиз киёфодошида яққол акс этарди.

Нур манбаи сўнди-ю, саклар кўз ўнгида ҳасад ва қасос ҳисси қалбини кемираётган жоҳил, разил ва бемаъни вужуд пайдо бўлди.

Кенгаш бўлиб ўтган кундан буён Дато на уйқуни билади, на еб-ичишни, на юриш-туришни – оҳ-воҳ қилади, инқиллаб-синқиллайди, ингранди, сўкинади, чангга ботган кигизда ётиб тоза ва оқ кигиз орзусида тўлғонади. Шўрлик шунчалик қийналиб кетдики, кумга кўмилган мурда каби қовжираб қолди. Датони лақиллатишди. Датони хонавайрон қилишди. Бечора Датонинг кўнглига озор етказишди.

Кунлардан бир кун у чодиридан чиқиб, барханлар устидан Томрузнинг қароргоҳи томон аста кетиб борар экан, мерган Хугавани учратиб қолди.

Қария қияликдан базўр кўтарилиб борар, оёқлари чалишиб, ҳассаси титроқ босган бармоқларидан тушиб кетай дерди. Хугава шошиб отдан тушди-да, меҳрибонлик билан Датонинг тирсагидан тутди.

– Қўл теккизма менга! – жазавага тушиб қичқирди Дато. – Нопок қўлингни теккизма! Кафтингда гуноҳ изини кўряпман. Унда беҳаё Томрузнинг тери қуриганича йўқ. Нима? Ҳали кампирнинг оғуши сени толиқтирмадимми? Виждонинг борми? Ўғли уканг тенги келадиган хотинга оғзингнинг суви келдимми? Ярамас! Томрузнинг қўли билан ҳокимиятни

менинг кўлимдан тортиб олмоқчимисан? Кўлингдан келмайди. Ҳаммасини биламан. Датога панд беролмайсан. Қари тери пишиқ, қари суяқ қаттиқ бўлади. Қари қушни хўрак билан кўлга тушира олмайсан. Қари буқа тунда ҳам кўтонга йўл топа олади. Йўқол!

Дато косаси қоқ ўртасидан синган тошбақадек дарахт ортига базўр ўрмалаб кетди.

Хугава куйида гангиб, ақлдан озган оқсоқолнинг эгри-бугри изидан анчагача қараб қолди. У миясини озгина бўлса-да тиниклаштириш учун чаккасига уриб қўйди ва отига ўйчан қараб, беихтиёр унга минди.

Бошқа бир гал Дато кутилмаганда Хугаванинг хотини олдида пайдо бўлди. Катталарга эҳтиром кўрсатиш керак. Жувон мўйсафидни чодирга таклиф этди:

– Кириб, бир луқма гўшт тановул қилиб кетинг.

– Нима? Гўштни калхатлар есин. Фаҳш уя қурган чодирга кираманми? Асло! Кўзларинг қаёқда, эй бадбахт? Кўзинг кўрми? Қулоғинг карми? Нахот ҳеч нарсани кўрмаётган, эшитмаётган бўлсанг? Томруз Хугаванинг хотини бўлиб қолди. Бор! Югур. Шошил. Ҳаяллама. Улар ҳозир ҳам бирга.

– Томруз... ва Хугава? – ажабланди жувон. – Бўлиши мумкин эмас. Мен Хугавани биламан. Томруз холани ҳам биламан. Отахон, мени маъзур тутинг-у, нотўғри гапиряпсиз.

Хугаванинг ўзи сингари хушқомат ва бақувват, истараси иссиқ, боқишлари жасур бу жувон қутурганидан ғужанак бўлиб олган қариянинг телбаларча кўзига тепадан туриб, нафрат билан боқарди.

– Нима? Мен нотўғри гапиряпманми? Демак, мен ёлғончи эканман-да? Алдоқчи эканман-да? Иғвогар эканман-да? Ҳа-а! Билдим, ҳаммангнинг тилинг бир экан. Мальунлар! Эри бошқа аёлга борса ҳам парво қилмайдиган аёлни энди кўришим. Демак, баҳорги биядек, ўзинг ҳам пок эмас экансан-да! Наҳс! Наҳс босиб кетибди ҳамма ёқни!

– Уялмайсизми, отахон, – бўғиқ овозда деди Хугаванинг хотини. – Чодирма-чодир тухмат қилиб юргандан кўра, набираларингиз билан, уларга панд-насихат қилиб, тинчгина ўтирсангиз бўлмайдими? Бас қилинг! Худонинг ҳузурига боришингизга кўп қолгани йўқ!

– Нима? Худонинг номини мурдор тилингга олиб, ҳақоратлама!

Хугаванинг хотини, ҳатто қабиланинг энг қари кишиси айтса ҳам, тухмат гапларни кўтара олмасди.

Борди-ю, Томруз Хугава билан дўстлашиб қолган бўлса, нима қилибди? Агар Хугава каби эркак Томруз каби аёл билан яқин бўлиб қолган бўлса, бу асло шўхликка кирмайди. Демак, бошқача бўла олишмайди. Рад этилган аёл у иккисининг қалбини титкиламаслиги лозим. “Бир киши бошқасини севиши тақиқланган”, – деб қаерда айтилган? Ҳеч қаерда. Ваҳолонки: “Илдиз ила тана орасига болта билан тиқилма, дарахтни нобуд қиласан”, – деган мақолни ҳамма билади.

Тўғри, алам қилади. Бироқ барра ўтга интилаётган оч отни тутун билан устунга боғлаб бўлмайди. Сўнган муҳаббатни рашк билан аланга олдириб бўлмайди.

– Ху, қўтир эшак! – бирдан бақира кетди жувон. – Улар биргами ёки йўқми, сенинг нима ишинг бор? Нима қўйлиги тушди сенга? Алам қилиятими? Бирга бўлгиси келса, бўлаверишмайдими? Йўқол бу ердан, аҳмоқ чол! Зўрға юрган бўлсанг, калхатга емликка ярамайсан-у, қилиғингни қўймайсан... эркак билан аёлни пойлашга уялмадингми? Ҳе! Буталар

орасида тўнкага ўхшаб ўтириб, нималар ҳақида гаплашишаётганини сўлагингни оқизиб эшитиб ўтиргандирсан? Кимсан ўзи? Ҳурмат топган қариямисан, донишманд сардормисан ёки бир умр қариқизлигича қолган қалтироқ кампирмисан? Ху, туллак тева, маймоқ оғиз. Йўқол бу ердан!

Ҳорғин Хугава яйловдан қайтиб келганида эр-хотин ўртасида гап қиска бўлди.

– Датонинг айтишича, Томруз билан бир-бирингизни ёқтириб қолибсизлар? – деди Майра ҳаяжонланиб, лекин босиқлик билан.

Хугава ажабланди:

– Сен шу гапга... ишондингми?

– Йўқ, лекин... хавотирга тушиб қолдим, – деди Майра хижолат бўлиб.

Хугава қатъият билан деди:

– Бекор гап! Бирон нарса бўлса, биринчи бўлиб ўзим сенга айтмайманми? Шўринг қурғур Датони қанақа илон чаққан экан? Менга ҳам бемаза гапларни айтганди. Менга-ку, майли, ким бўлибман. Лекин афифа Томрузни гап-сўз қилиш! Ахир у биз учун онадек-ку! Сен эса барини унут, хўпми? Хугавага сендан бошқа ҳеч қанақа хотин керакмас.

– Биламан... – деди Майра миннатдорлик билан, кўзига ёш олиб.

Хугава бошқа нарса ҳақида ўйлар экан, ташвишланиб деди:

– Билсанг – жуда яхши. Бугун нима пиширдинг? Иссиқ овқат егим келяпти.

– Нима ҳам пиширардим? Ўша-ўша ёвғон шўрва-да. Байрам эмас-ку.

Хугавага жон кириб, хурсандлик билан деди:

– Ёвғон шўрва? Келтирақол! Меҳмонни сувнинг ўзи билан сийласанг сийлагинки, оч қоринга ухлатма, дейишади. Оч қолганга туз билан қалампир ҳам бамисоли ёғли шўрва. Нўхат ҳам мойдек ёқади. Тариқ нон анжирдан ширин. Оч бўлсанг, кепак ҳам мазали. Оч кишига...

– Бас, бас! Шанғиллайверманг, – Майра хандон отиб кулди.

Хугава мамнун эди. Хотинининг кўнглини ола билди! Улар Датони унутишганди. Бироқ Дато уларни унутмаганди. Эртаси куни қария Томрузнинг хонадонига борди. У оқ кигизда уруғ сардорлари қуршовида ўтирарди. Хугава билан хотини ҳам шу ерда. Бўлғуси кўчиш ҳақида гап бормоқда эди.

– Хўш? Хузур қиялпсизларми? Овунчоқ топдиларингми? Чуғурлашиб ўтирибсизларми? – Разил чолнинг оғзидан қабиҳ сўзлар, ёлғон айбловлар ва ҳақоратлар чиқа бошлади.

– Бари оқ кигиз учунми? – жаҳл билан деди Томруз, тухматчи нафаси тикилиб, жимиб қолганда. – Майли. Оқ кигизда жуда ўтиргингиз келаётган экан, келинг, ўтира қолинг.

Ўрнидан турди-да, майса устига тушди.

Дато бир аснодаёқ таёғини отиб юборди, олға ташланди-да, кигиз устига чўзилиб, жазавага тушиб, чангак бўлиб қолган бармоқлари билан кигизнинг четини чангаллади. Томруз, оқсоқоллар, Хугава ва Майра бирон сўз айтмай, нари кетишди.

Дато ёлғиз. Совуқ ва бир ўзи учун кўрқинчли, лекин бир он бўлса-да оқ кигизни ташлаб кетиш ундан ҳам кўрқинчлироқ эди. Эгаллаб олишади! Дато уруғдошларини йўқлаб, туни билан додлаб чиқди. Лаънатлади. Жаҳл қилди. Сўкинди. Қанақадир буйруқлар, кўрсатмалар берди. Лекин ёнига ҳеч ким йўламади.

– Ичига жин кириб олган, – шивирлади Майра ақлдан озган чолнинг бўғиқ ингроқларига қулоқ тутиб.

– Ичига учта жин кириб олган, – қувватлади Томруз йилқибоннинг хотинини. – Ҳасад жини, шуҳрат жини, тахтпарастлик жини кириб олган...

Эрталаб саклар жимиб қолган Датони кўргани боришди. У ҳўл оқ кигизнинг барини қўллари билан тутганча уни нажас бостириб бежон ётарди. Ўлик ҳолда ҳам оғзини иржайтириб: “Бермайман!” – деб овоз чиқараётгандек эди бадбахт Дато.

– Эҳ, барчани қувонтириб, ўзи ҳам қувнаб, яна йигирма йил яшаши мумкин эди-я. Йўқ бу насиб қилмаган экан! – Хўмрайиб қўл силкиди Хугава. – “Шон-шуҳрат кетидан қувиб, шармандаларча кетди”, деб шунақаларни айтишса керак.

Начора. Дато шунча уриниб қўлга киритган кигизни тортиб олишмади. Чолни қўл бўйида, бадбўй кигиз устида қолдириб, ўзлари шимол сари, ям-яшил яйловлар томон йўл олишди.

Саклар ёмон ўлим топган манфурларни ерга кўмишмасди.

* * *

Йўлчилар Задракартани тарк этиб, Сарния водийси бўйлаб кетдилар.

Барчадан олдинда, дам тоғлар ёнбағирлари бўйлаб кетадиган, дам дарёга қадар тушадиган тошлоқ йўлда Куруш енгил жанг аравасида борарди.

Уни Виштасп, Утана ва Гов-Барува отда кузатиб боришар, гулдор чакмонларга бурканиб, остидан чолворга ўхшатиб тикилган олабайроқ белкўйлак кийган минглаб шоҳ соқчилари ҳам бирга эди. Усти текис қалпоқ ёки чети қайириб босилган бошлиқ уларни безаб турарди.

Бу Форсга яқиндагина келган мадларнинг кийими эди.

Куруш бу кийимни ажи-бужи ҳисоблаб, ёмон кўрарди, – ёки ўзини ёмон кўрганга олармиди? – ва, одатда, думалоқ форсий қалпоқ ҳамда этаги товонга тегай-тегай деган, енглари кенг узун кўйлак киярди.

– Форсий бўлмаган барча нарсани ёмон кўраман, – тўнғиллади Куруш қоплон териси мисол ола-була кийим кийиб олган аёёнларига кўз қирини ташлаб; йўлчилар вақтни ўтказиш ва сафарни енгиллаштириш мақсадида турли қабилаларнинг либослари ҳақида суҳбатлашиб боришарди.

“Ҳе! Чинакам форсий мард чиқиб қолибди-ку, – лабини бурди Утана. У ҳам, кўпчилик форсий сардорлар сингари, мадлар либосини дабдаба деб ҳисобларди. – Муғомбир. Олтин-чи? Олтинни кимнинг қўлидан бўлса-да, олаверасан-ку! Бегоналарнинг олтинини хуш кўрасан-да, а?!”

Форслар ортидан Крезнинг лидияликларидан иборат қўшини – қошигача бостириб кетилган қалпоқ, жуда қалта, тиззага ҳам етмайдиган, белидан боғланган чакмондаги оқ соқолли кишилар келишарди. Улар елкасигача очик қўлларида йўғон дастали найзани маҳкам тутиб, бақувват отларда букчайиб боришарди.

Орқадан уч юз суворий жангчи кўриғида, Утананинг юзлаб икки ўрқачли бақтр ва бир ўрқачли арабий туялардан иборат карвони келарди.

– Сакларни нималар билан хайратга солмоқчисан? – сўради Куруш. – Уларга нималар олиб бормоқдасан?

– Буғдой ва тарик, кунжут ва ар-па-а! – бозорда ўтиргандек, оҳанг солиб, майнавозчилик қила бошлади қувноқ Утана. – Сара дон! Ҳар бир дондан бир ҳовучдан ёрма олиш мумкин, агар... тил билан янчилса... Бобилнинг кесак сингари дағал, буқа териси сингари пишиқ зиғир матосини! Кўйлак тиксанг, ўзингдан кейин набираларингга қолади: тўзганини кўрмай гўрга

кирасан. Мис қозонлар! Сув қайнатсанг, мойга айланади. Лекин кўпинча акси бўлади. Темир болталар! Итнинг думини ҳам чополмайди. Шиша, маржон ва ақиқ мунчоқлар. Ёнғоқ, хурмо, майиз. Яна ҳар хил майда-чуйда. Кўрдингизми, шохим, менинг сузук кўзли туяларим хунук бўлса-да, бақувват ўрқачларида қанча бойлик олиб боришмоқда.

– Унча ҳам кўп эмас экан, – кулимсиради Чишпишнинг набираси.

– Воҳ, шохим! Камсуқум Турон кўчманчиларига яна қанақа мол керак?

Утана ўзининг моллари тўғрисида бу сўзларни ҳазиллашиб айтди. Аслида асл моллар эди улар. У марғ ва суғд боёнлари учун анча-мунча нарса олиб бораётганди. Улар орасида Эгей денгизи оролларидадан ҳар бирига қирқ кичик кўза кетадиган бир нечта катта хумда асалдек қуюқ ва чўзилувчан шароб, ол рангга, ложувард ва яшил рангга бўялган бир неча той жун чакмон, яхши ошланган тери, пойабзал, гилам, кўза, қумуш жом ва лаган, Кичик Осиё темиридан ясалган, кўлвор илоннинг тишидек ўткир шамширлар бор эди.

Кунда эртадан кечгача икки мартадан юриш қилиб (одатда, карвон бир кунда 25 қақирим йўл босади), йўлчилар Сарниянинг юқори оқимиға етиб боришди. Бу ерда йўл найза учи каби шимол томон ўткир бурчак ҳосил қилиб, Гаудан довонига бурилади.

Даҳ тизма тоғи¹ орқасини ерга бериб ётган улкан йўлбарсга ўхшайди. Энг тепасида – эриб улгурмаган оппоқ қор. Сарғиш ранг касб этган ёнбағридаги йўл-йўл ўнгулар тепадан пастга тобора кенгайиб, этагига етганда қуюқлашиб, қизғиш-зарғалдоқ тус олади.

Бироқ ўнгулар йўл-йўли чинакам йўлбарсники сингари тим қора эмас – қора-яшил. Тобора равшанроқ порлаб, аланга олаётган қуёш тафтидан яланғоч ва бўм-бўш бу унумсиз тоғларда дўлана, маймунжон, олма, ёввойи узум, зирк, темир дарахт сувга сероб тор даралардагина жазирамадан яшириниб униб-ўсиши мумкин.

Тор дара ёнбағриларида япроғи қийиқ йирик анжирлар тошларга базўр илашиб осилиб турибди. Баъзан даралар қайрағоч, ёнғоқ, чинор ҳамда заранг зич ўсиб ётган пастликдан иборат бўлиб қолади.

Сўқмоқлар узра қад кўтарган тепаликларда бурамашох муфлонлар² шиддат билан сакрайди, қоплонлар пусиб чоғиб ўтади, қуйида, тош қалашиб ётган пасткам ерларда эса сиртлонлар яшириниб ётади.

Бироқ карвон учун йиртқичлар эмас, балки тоғларда истиқомат қилувчи қароқчи мардилар хавфли эди. “Марди” – “қотил” демек.

Форслар манзилларда қанчалик эҳтиёт бўлмасинлар, посбонлар ловуллаган гулханлар ёнида туриб, совуқ зулмат қаърига қанчалик хушёр тикилмасинлар, талончиларни тўхтата олмасдилар, харсанглар ортига яширинган қароқчилар пайт пойлаб, дам олаётган йўлчиларга қиладиган ҳужумнинг олдини ололмасдилар.

Мардилар қўриқчиларни ўлдириб, қўлларига нима тушса, зулмат қаърига тортиб кетардилар. Уларни таъқиб этиш керакми? Тоғда туғилиб ўсганларни ким ҳам қувиб ета оларди? Чиқиб бўлмас чўққилар, тошлар уюми ва ўпирилмалар орасидан, яширин ёрлардан ким ҳам уларни топа оларди?..

Ҳаёт йўли ҳам тоғ сўқмоғига ўхшайди. У ҳам юксалиш, таназзул ва бурилишларга бой, гуллаб-яшнаб турган теп-текис ўтлоқдан ҳам, ҳалокатли жарликлар ёқасидан ҳам ўтади. Унда ўз қоплонлари, ўз

¹ Даҳ тизма тоғи – Копетдоғ.

² Муфлон – қўйлар оиласига мансуб қўшгуёқли ҳайвон.

сиртлонлари, ўз мардилари учрайди. Тоғ сўқмоғидаги каби, унда ҳам панд ейиш ҳеч гап эмас.

Шунинг учун ҳам: “Тоғнинг бу томонини тарк этишдан олдин, у томони қанақалигини билишга урин. Кўтарилишдан олдин, тушишни ўйла. Бошмоғинг пишиқлигини билмасдан олдин довонга чикма. Дастлаб ортингга – водийга назар ташла, сўнг чўққига чик”, – деб бежиз айтилмаган.

Куруш эса ортига ўгирилмади.

Дах тизмасининг шимолий тоғолди худудида пахсадан бунёд этилган чангли Ниссайяга етиб боргач, Куруш Раносбат хузурида кўнди. Карвон эса нарига – шарққа, Оха воҳасидан Марғга томон юришда давом этди. Сўнг Марғдан буюк Аранхага кетди.

Куёш Савр буржида эди. Қисқа Турон баҳори тугай деб қолди. Азобнок булутсиз осмондан эриган мис оқимидек ёғилаётган нур тупроқ ва тошлоқ далаларда бўйи ярим найза баландлигидаги буталарнинг соябонини ҳамда ёйилган шохларни куйдирди ва иссиқ гармсел уларни чўлга ҳайдаб, пастқамликларда чир айланишга ва кумтепалар оша сакрашга мажбур этди.

Кенг ўтлоқлар рутубати кўтарилди. Уларнинг ўрнини жазирамада ёрилиб улгурмаган, тош тўшалгандек текис ва қаттиқ, яланғоч кенгликлар эгаллади. Бир чеккадан айлангириб кўйиб юборилган пирилдоқ шу майдонда хас-чўпга ҳам, тошга ҳам дуч келмай, кун бўйи айланиши мумкин эди.

Дашт. Кўпчилиги кўчманчилар аравасини дарёлар ёқасидаги доимий турар жойларга айлангирган ўтроқ форслар кип-яланғоч текисликка дахшат билан боқишарди. Ора-чора учраб турган дарахт ва саклар чодирларини кўриб ҳайратга тушишарди. Бу қадар хароб, ҳазин, ярамас жойларда одам қандай яшаши мумкин, деб ўзларини ўзлари сўроққа тутишарди. Афтидан, қуш ҳам балиқ сувда қандай қилиб қалқиб ўлмаслигини тушунмаса керак. Ёт кишилар эсанкираб, юраклари увушиб кетди.

Форслар ватанида ҳам гиёҳ сийрак ўсадиган қуриб-қакраб ётган биёбонлару ясси тоғлар бор, албатта. Бироқ уларни қуёш қиздириб, шамол қоқиб ётган мана бу бепоён яйдоқ далалар билан қиёслаб бўлармиди?

Чўл одамларининг йиғи сингари чўзиқ ва эзгин қўшиқлари шунданмикан? Сархуш хаёлчанлиги, паришон дарбадар руҳи, чапани мардлиги, қайсарлиги ва шафқатсизлиги шунданмикан?

Қутуриб оқаётган, бетийиқ, жиловсиз, ёввойи бия каби ўжар Аранха жанубликларни янада кўпроқ ҳайратга солди.

Бу – муқим ўзани бўлмаган, дам ўнгга, дам сўлга урилиб, бўш қирғоқлардан оқадиган, жарларни ғазаб билан ғажилаб, очофатлик билан ютадиган дарё эди.

Кўз очиб юмгунча яшин тезлигида учадиган ўк, сувининг бир кўзасини бармоқларинг орасидан ўтказсанг, қафтингда бир ҳовуч кум қоладиган малларанг қуюқ сувли дарё эди бу.

Помирнинг муз босган чўққиларидан куч олиб, шимоли-ғарбга ўкириб, шовқин-сурон билан елдек учиб бораётган, дунёдаги энг мовий Вурукарта денгизининг ложувард косасига тезроқ шўнғиш учун дашту биёбонни шиддат билан тилиб бораётган аждар эди у.

Оламда бу каби бошқа дарё йўқ.

Аранха яқинида форслар қўй терисидан тикилган, қозондек катта телпак кийган суворийларнинг кичик гуруҳига дуч келишди.

Марғдан, ғарбдан дарё томон Қорақумнинг чапдаст чавандозлари кўплаб талаган хоразмликларникига ҳам сўғдларникига ҳам ўхшамаган,

қандайдир янги зўр карвон келаётгани овозаси бир неча кун илгарийёк дашт узра куш каби қанот қоқиб ўтганди.

Бўри галаси пода изидан тушганидек, қабиласидан адашган ёки жинояти учун жонажон жамоасидан қувилган жоҳил дарбадарлар тўдалари карвон йўли томон интилди.

Шу орада савдогарнинг посбонлари кўп ва кучли эканлигини, карвон эса шунчаки карвон эмас, балки шоҳ Курушнинг Томрузга юборган совчилари эканлигини билган текин даромад ишқивозларининг ҳафсаласи пир бўлди. Форсларнинг қўшини шу яқин орада – Марғда бўлиши керак. Саклар эса янада яқинроқда – дарё ортида. Ҳар иккиси билан ҳам ўйнашиб бўлмайди. Ўтса – ўтаверсин. Тўда бошқа ўлжа кидириб, тарқалиб кетди. Шулардан бир гуруҳи кўкқисдан форслар карвонига дуч келганди.

Гулдор белқўйлак кийган суворийларни кўрган телпақлилар отларининг бошини буриб, кумтепа ортида кўздан ғойиб бўлишди.

– Саклар, эҳтимол, шимолга кетишгандир, – деди ёшлигидан Хоразм ва Суғдга бориб-келиб юрган марғлик йўл бошловчи. – Томруз ҳозир қаердалигини манави мажусийлардан сўраш даркор.

– От суриб кетишди-ку, қандай қилиб сўралади? – Гов-норғул Барува елкасини алам билан қисди.

– Қайтиб келишади, – ишонч билан деди йўл бошловчи. – Ҳозирча кузатишмоқда. Биз уларни кўрмасак ҳам, улар бизни кўриб туришибди. Айёр улар.

Ҳеч ким қувмаётганига ишонч ҳосил қилгач, даҳлар барханлар устида яна кўриниб қолишди. Марғлик алоҳида ҳаракатлар ила қўл силкиди.

– Эй, дўстлар! Бу ерга келинглар!

Қароқчилар кенгашиб олгач, карвон томон аста юра бошлашди. Йўл бошловчи, Утана билан Гов-Барува ҳам отлар бошини улар томон буриб, йўлга тушишди. Даҳлар тўхташди. Тўдадан кўзигача жингалак соқол босган бир дарбадар ажралиб чикди. Ҳазабнок бу қароқчи силовсинга ўхшаб ёт кишиларга хавотир билан пусиб боқиб, ҳар эҳтимолга қарши ўн беш қадамлар берида тўхтади-да, отни аста тислантирди.

– Омад ёр бўлсин! – жилмайди йўл бошловчи.

Даҳ тушунарсиз қилиб бир нарсалар деди.

– Биродар, Томруз ҳозир қаерни манзил тутганини айтсанг.

Қорамағиз кўчманчи кўзини ялтиратиб, тун кирар томонга қўли билан ишора қилди.

– Ҳейла-ҳо! – кўпол қичқирди у икки марта ва: – И-и-и-ҳо! – дея ингичка ва галати чийиллади.

Сўнг отнинг бошини бурди-да, елиб кетди. Ранги қув ўчган Утана Гов-Барувага қараб, чуқур хўрсинди:

– Ўх-хў. Шунақа экан-да, улар? Худо кўрсатмасин...

Жимиб, бошини чайқади.

– Кўрқиб кетдингми, савдогар? Илон чаққан ола арқондан кўрқади, дейишади. Бу дарбадарнинг ўзи юмронқозик боласидек кўрқок-ку! Кўрмаяпсанми? – Гов-Барува шошиб йироқлашиб бораётган суворий ортидан беписанд назар ташлади.

– Кўрқоқ дейсанми? Билмадим. У бизнинг ёнимизга бир ўзи келганидек, сен уларнинг ёнига ёлғиз борармидинг?.. Улардан кўрқиш керак, Гов-Барува! Кўрқиш керак.

Кенгашдан сўнг Спаргапа манзилгоҳда камдан-кам, фақат тунлари кўринарди.

Барханларни кезар, ов қиларди. Ови бароридан келарди. Кўплаб катта дўнгурун, эчкидек кичик охуларни отарди. Шу боис Томрузнинг ўғлига, бекорчисан, яйловни, кўтонни ташлаб кетдинг, деб ҳеч ким иддао қилмасди. Қўлингдан келганини, кўнглинг тусаганини қил, уруғ қозонига хиссангни қўшсанг, бас.

Томруз ҳам насихат қилиб, тинкасини қуритмасди. Ҳозир гаплашиб ўтиришга бу аёлнинг фурсати етмасди, унинг ишига иш қўшилган, энди битта эмас, минглаб фарзандлари бор эди. Гулхан ёнида тикиб-чатиб ўтиришга, жун титишга, дугоналари билан гап сотишга вақти йўқ. Гап сотиш у ёқда турсин, бош қашишга ҳам вақти йўқ эди унинг.

Рад этишига қарамасдан, саклар унга оқ кигизни тикиштиришди! Аранха сакларига хизмат қилишни истамагани, бу юмушдан эрингани учун эмас – унга билдиришган ишончдан, элнинг назарига тушганидан боши осмонда эди; уруғдошларимга лозим даражада хизмат қила олармиканман, деган андишагина қийнарди уни.

Тонг отгандан кун ботгунча Томруз шикоят ва низоларни кўриб чиқар, кун ботгандан ярим тунгача манзилдан манзилга, чодирдан чодирга ўтар, ким қандай яшаётганини ўз кўзи билан кўриб чиқарди. Шундай экан, Спаргапа билан гаплашишга вақт қаёқда, дейсиз?!

Гаплари ҳам қовушмасди. Пайтини пойлаб, гап бошласа, ўғли бошини косаси ичига тортиб олган тошбақасимон, миқ этмай ўтирарди. Она кўнглига олмасди.

“Ақли кирса, бари ўтиб кетади, – ўйларди у. – Эртами-кечми Райадани унутади. Совиб, тинчигач, қайтади”.

Хугава-чи? Хугава Спаргапа билан анча вақтгача учраша олмади – у, барча уруғдошларидан қочганидек, мергандан ҳам ўзини олиб қочарди. Кўчаётган чоғларида тасодифан учрашиб қолишди.

– Тинчлик-хотиржамлик тилайман, – илиқ саломлашди Хугава. У ўспиринни соғинган – Навтарнинг ўлимидан кейин унга қаттиқ боғланиб қолганди.

Спаргапа босиқлик билан бош ирғади.

– Қалайсан?

– Амаллаб юрибман.

– Нега мenden ўпкаланасан? – ювошлик билан гина қилди Хугава. – Кенгашда сенга овоз беришимни ўзинг сўрагандинг-ку.

– Ўпкаланмаяпман, – жавоб қайтарди Спар кўпроқ лоқайд оҳангда.

Йилқибон сергак тортди. Ғайратли Спаргапа илгари бунақа лоқайд эмасди. Ўзгарибди. Нима бўлди экан? Эс-хушини таниб олдимикан? Йўқ. Унда Хугава учун тушунарсиз қандайдир бегоналик пайдо бўлганди.

– Сен билан бирон марта ҳам отишмадик-ку, – ранжиб деди йилқибон.

– Ўзинг отавер, – эснади Спаргапа нималар ҳақидадир ўйлаб. – Қирғовулсиз ҳам куним ўтади. Уч юз қадамдан оҳуни уришимнинг ўзи етади. Зарур бўлса, одамни ҳам ураман.

Чўпон дўстининг бетакаллуф овозидаги яширин қаҳрни илғади. Тез босиладиган болаларча қаҳр эмас, балки ҳақоратланган одамовининг ғазаби эди, бу.

– Нега бунақа бўлиб қолдинг? – ўзини йўқотиб, чўчиброқ сўради Хугава, нари сурилар экан.

– Қанақа бўлиб қолибман? – ёмон кўз билан боқди Спаргапа, ғазабнок.

Ўзгариб қолганини ўзи ҳам ҳис этаётган кўринарди. Бироқ Томрузнинг ўғли онаси билан киши билмас фахрланаётганга, ундан завқланаётганга, бўлиб ўтган ўзгаришларни муболаға билан қабул қилиб, аразлаган ҳар қандай бола қилиши мумкин бўлганидек, ўзини ярим ҳазил – ярим чин ҳайдалган боладек тутаётганга ўхшамасди. Аввалги Спаргапа эмасди. Хугаванинг қаршисида нотаниш ва хавфли, хўмрайган ёт киши турарди.

– Аввалги Спаргапага ўхшамайсан, – ғўлдиради Хугава. – Бошқачасан. Алмаштириб қўйилганга ўхшайсан.

Спаргапа тупурди.

– Улғайдим, биродарим Хугава. Улғайдим, ақлим кирди.

* * *

– Тур ўрнингдан! “Қобирға”лар келишди. – Фрада наमतнинг этагини кўтариб, аравада ётган қизини туртди. Дривиклар қабиласи беш кун аввал жанубдан келиб, дам олиб, дон-дун чўқиладан учун қўнган қушлар галаси сингари эски манзилдан қирқ хатр¹ нарида тўхтаганди.

Чодирлар ҳали тикилмаган. Тунлари эркаклар очик ҳавода, гулхан атрофида ётишади. Аёллар эса узоқ кўчиш маҳаллари “сочи узун”ларнинг бутун ҳаёти ўтадиган, барча захиралару анжомлар сақланадиган бесўнақай араваларда тунни ўтказишади: улар шу аравада туғади ҳам, чақалокни ҳам йўргаклайди, бичиб-тикади ҳам, чарм ийлаб, ип ҳам йигиради.

– Қовурғалар? – Қуёш нури Райаданинг гўё уйқу қўнмагандек тиник кўзини қамаштирди; қиз кўзини қисди-да, ҳеч нарсани тушунмай биқинини ушлади.

– Қовурғамас, улоқча, “қобирға”, – кулди Фрада. – Форслар келишди.

Форсларнинг номи – “парса” ҳам, парфияликларнинг асл исми “парта” каби, “қобирға”, “биқин”, “ён” маъноларини англатади. Ушбу машҳур икки халқ нима учун ўзларига бу қадар ғалати номни олишган экан-а?

Бу номни ўзлари олишмаганди. Бу ном уларга бошқалар томонидан берилганди. Чунки униси ҳам, буниси ҳам Ғарбий Эрон қабилалари иттифоқи эгаллаган ернинг энг олис чеккаларида истиқомат қилишарди. Дастлабкилари жанубда, Форс кўрфази яқинида, иккинчилари эса шимоли-шарқда, Улуғ Туз чўли яқинида умр ўтказишарди.

“Форс” сўзини “четдан келган киши” деб тушунмоқ даркор.

– Аравадан туш, – шоширди Фрада. – Одамлар қанақа кийинишини кўриб қўй.

Чиндан ҳам, меҳмонлар кўрса кўргундек эди. Бошдан оёқ тилла тақинчоқ, тош тақинчоқ тақиб олган, ялтир-юлтир матодан либос кийган, юзига упа-элик суртилган, кўзларига сурма тортилган, соқоллари хинага бўялган Утана билан Гов-Барува гулдор ва ҳашамдор либосдаги аёнлар бошида товусдай мағрур хиром қилишарди.

Салом-алик қилинди. Таъзим бажо келтирилди. Яхши тилаклар билдирилди... Манзилгоҳга кираверишда элчилар ҳозиргина пойига сўйилган семиз қўйлар устидан ҳатлаб ўтишди – бу удум эди.

Кутиб олувчилар орасида Спаргапа билан Хугава ҳам бор эди – бири тунд, ўзига яраша ақлли, иккинчиси бироз ташвишли кўринарди.

¹ Х а т р – қадимги Турон қабилаларида масофа ўлчови – 1,5 километр.

Йилқибон Томрузнинг ўғлини кузатар, унинг ичига қандай жин кириб олганини тушунишга уринарди.

Эй! Бу не ҳол! Спар бўғиқ оҳ тортиб, гандираклаб кетди. Сўқир кишидек, атрофни қўли билан пайпаслаб, Хугаванинг елкасини топди-да, синдириб юборгудек чангаллади.

У Райадани кўриб қолганди.

Қиз кўзларини, айниқса, қизғиш оғзини катта очиб, меҳмонларга еб кўйгудек тикилиб турарди. Ўспирин Спар Фраданинг қизи Райаданинг ёдидамикан? Ёдида. Уни тез-тез, айниқса, тунлари, ёлғиз қолган ва атрофга сукунат чўкканда эсларди. Маънос торгарди, баъзан хўнграб йиғларди ҳам. Ҳозир эса... ҳозир Райада нафақат Спарни, балки отасини ҳам унутганди. Бу форслар, Арахту анҳори томондан келган бу эркаклар мунча кўркем бўлишмаса?!

– Ўзингни тут, йиқилиб қолма! – хавотирланиб деди Хугава, ҳолдан тойган Спарнинг тирсагидан тутаркан.

Томрузнинг ўғли ўзига келди. Ҳайрон бўлиб Хугавага кўз ташлади, шошиб-пишиб қўлини унинг пишиқ елкасидан тортди. Қўли пастга тушиб, ўнг сониди осилиб турган шамширига тақиллаб тегди. Чангак бармоқлари суяк дастада аста жипслашди.

– Вуй, ботқоқ хўрозлари яسانيб олганини қаранг-а, – масхараомуз деди Спар, форслар томон кўз қирини ташлаб. – Патларингни юлсами. Мерган Хугава, отсанг, мана шунақа қирғовулни отгин-да!

Ўспириннинг қараши ҳам, гапи ҳам, ангори ҳам ёвуз она эди.

Хугавани ваҳима босди. Спаргапа қаёққа қараб кетмоқда? Фурсат борида Томруз билан гаплашиб кўриш керак. Балки, йигитчани чиндан ҳам Райадага уйлантириб қўйиш керакдир? Йўқ, бўлмайди. Илон ялпиз хидини кўтара олмагандек, Фрадани кўрганда Томрузнинг энсаси қотади.

Уйланса, Спар адои тамом бўлади – ота-бола ўсмирнинг бошини айлантеририб, мутлақо йўлдан уришади. Фраданинг қалби тоза эмас. Куни кеча йилқибон унга муружаат қилиб:

– Сен турфа мамлакатларди бўлгансан, кўп яхши нарсаларни кўргансан, сакларнинг ёввойилигини мазах қилгандан кўра, ўша яхши нарсаларни ўргатсанг бўларди, – деса, Фрада:

– Форсларнинг доно мақолида айтилган гапни уқиб ол, ўғлим, – деб заҳарханда қилди-да, жиркангандек бўлиб йилқибондан нари сурилди. – Биттаси: “Қўшни чодирда базм бўлмоқда”, – деса, бошқаси: “Сенга нима?” – деб жавоб берибди. Биринчи одам: “Мен ҳам таклиф этилганман”, – деган экан, униси: “Менга нима?” – деб жавоб берганмиш. Эшитдингми? Истаганингча тушунавер.

Буни тушуниш қийин эмас – Фрада ёт одам, сак бўлиб туғилган эса-да, сак эмас. Сакларнинг ғам-ташвиши билан нима иши бор? Қизи ҳам ўзига ўхшайди. Аччиқ меванинг мағзи ҳам аччиқ бўлади.

Йилқибон Райадага нафрат билан кўз ташлади. Қаранг-а! Бемаъни, бефаросат бир нарса. Ўзидан бошқани билмайдиган, бефаҳм вужуд. Ҳайвонсифат қиз. Қанчадан қанча йигитларни изтиробга солди-я!

Аёл кишига кўркни маъбуда Анахита беради, дейишади. Маъбудларга иддао қилиб бўлмайди-ю, бироқ агар шунақа мочани париваш қилиб яратган экан, унга ҳам бир нарса бўлган кўринади. Қани энди, мана шу камчи билан мазза қилиб саваласанг!

Аёл киши – хавфли йиртқич. Бу сочи узунлар умуман бўлмаганда

ҳам майли эди. Агар бўлса, Томруз, Майрага ўхшаганлари бўлсин-да. Бунақалари эса кам. Ёки Хугава ҳақ эмасми?

* * *

... Биринчи куни, таомилга кўра, иш ҳақида гап бормади. Оқсоқоллар кенг чорбурчак чодирда, унинг этагидан бошлаб тўшалган юмшоқ намат устида росмана тўртбурчак ясаб ўтиришарди. Юқори мартабали форсларнинг ҳар иккиси кенг кириш жойининг рўпарасидан, Томрузнинг ёнидан жой олишганди.

Гов-Барува кафтларини бир-бирига уриб чапак чалди. Саккиз нафар хос соқчилар инқиллаб-синқиллаб чодирга катта гилам тойни кўтариб киришди.

– Хукмдорим шоҳ Куруш номидан буюк саклар сардори Томрузга ва хаумаварканинг мухтарам оқсоқолларига ғарбнинг туҳфасини топширгум.

Гов-Барува той боғланган арқонларни кесиб, соқчилар кўмагида катта гиламни ёзди.

Кираверишда ўтирган Хугава ўзини кескин орқага ташлади – унга Олачипор ажал бақрайиб қараб ётарди.

Рангдор матолар, зарҳал занжирлар, қора ҳалқали, катта қимматбаҳо, сариқ чойшабга пала-партиш ўралган думалоқ идишлар уюми тасодифан шундай ёйилдики, йилқибон ўтирган жойдан у чиндан ҳам сапчишга шай турган қоплонга ўхшарди.

Бу васваса бор-йўғи бир неча он давом этди. Кўрқиб кетган Хугава кишининг кўзига нималар кўринмайди, деган хаёлда бошини тебратди.

Йилқибон, кўплаб уруғдошларидан фарқли равишда, жин, шайтон, алвасти борлигига ишонса-да, улардан кўркмасди. Шунақа одам эди у. Бироқ Олачипор ажалнинг ҳозиргина кўз ўнгидан ўтган суратидан у ёш боладек кўрқди.

Хугава ўзини тутиб олишга уринди, бироқ мавҳум таҳлика, қанақадир хавф-хатар уни кун бўйи тарк этмади.

Сак сардорларидан бири, яхшилаб кўриш мақсадида, ўрнидан туриб, кираверишни тўсиб турган пардани кўтарди. Шоҳ туҳфаси уюмини куёш нурлари ёритди. Уюм ялт этиб, атрофга камалаксимон ёғду таратди. Сакларнинг назарида, чодир ичида мислсиз гўзал гулхан порлагандек бўлди.

Зарбоф, зардўзи, зарҳал, сиймин, қуйма, ўйма, қадама, эшилган, қорайтирилган, сирланган турли-туман буюмлар уюмида мадлар ва бобилликлар, лидияликлар ва юнонлар, яхудийлар ва финикияликлар тайёрлаган ашёлар бор эди. Бироқ гиламни айтмаса, форсларниқидан ҳеч вако йўқ; зотан, гилам ҳам ё парфияликларники, ё арманиларники эди.

Яқин ўтмишда ҳам ному зоти ҳеч кимга маълум бўлмаган, дунёнинг бир чеккасидаги хароб кулбаларда аранг кун кечириб келган форсларнинг қўлидан ҳозирча ҳеч нарса келмас, асл хунарларни эгаллашмаганди, бироқ забт этилган мамлакатлар усталари тайёрлаган буюмларни ўзлаштиришнинг пири бўлиб кетишганди.

Ўз турмушига ёт, кўзни ўйнатадиган бу ҳашаматдан лол қолган сак сардорлари анча вақт ҳушини йўқотиб қўйишди. Оқсоқоллар хайратдан бир-бирига боқиб, тилни такиллаштиди, холос.

Айримларининг хаёлидан бу қовжираган дашту қўтир босган қўй-қўтонлардан воз кечиб, чаккон форс аёнлари сингари, қўшни шаҳарлар

ва қишлоқларни талаш керакмикан, деган фикр лип этиб ўтди. Ўлжа тушадиган иш-ку. Сак оқсоқолларининг форслардан қаери кам? Нега улар чувриндига ўхшаб юриши лозим?

Фраданинг томир-томири тортишиб, ҳасаддан ич-ичидан хўрсинди. Райаданинг отаси титраб-қақшаб, шипириб олгудек бўлиб, чайир чангалини ялтиллаб турган бойлик томон чўзди.

Томрузгина ўзини босиқ тутарди. Унинг ҳам кўзлари ёниб кетди, бироқ уларда суқлик эмас, ҳайрат бор эди. Кўкнори япроғидаги нозик томирларни, ширбознинг кумушсимон терисини ёки зар ҳошияли булутлар тўқ-қизил тус олиб, қизғиш-пушти осмонда сузиб бораётган пайтдаги шафакни кўрганда ҳам шу каби завқ оларди.

– Ҳашаматли экан, – жилмайди Томруз. – Нима билан қайтаришни ҳам билмайман. Бизда нималар бор? Тери, жун ва намаг – бор-йўқ бойлигимиз шу. Тўғри, дуруст отлар ҳам бор...

У пойгакда камтарона тиз чўкиб ўтирган Хугавага деди:

– Эртага меҳмонлар учун энг яхши дўнанлардан уч уюр тутиб бер. Лекин сизларни от билан ҳайратга солиб бўлмайди, тўғрими? – Томруз яна Утана билан Гов-Барувага мурожаат қилди. – Форсларда яхши йилқилар бор, деб эшитганман.

Саклар билан форсларнинг шевалари бир-бирига яқин бўлгани учун улар бир-бирини бемалол тушунишаётганди. Баъзидагина Томруз хаёл билан, меҳмонлар учун тушунарсиз бўлган бир-икки ғалати сўзларни айтиб кўярди, дривиклар ҳам, даҳлар ва аугаллар сингари, фракцияликлардан келиб чиқишганига қарамай, аллақачон турон саклари билан чамбарчас қўшилиб кетишган, уларнинг тилини қабул қилишган, бироқ эски тилдан айрим сўзлар ҳам хотирада сақланиб қолганди.

– Бизнинг чўлу биёбонда, – давом эттирди Томруз, – баъзан ёмғир ва эриган қор суви ялтироқ сариқ фулузни¹ ювиб чиқаради. Лекин бу мис эмас. У яхши идиш, пайкон ясашга ярамайди. Устига-устак таги ҳам кам, бироқ биз, сакларга унинг ҳожати йўқ. Лекин, айтишларича, сиз томонларда, кунботарда бунақа фулузни яхши кўришар экан. Тўғрими? Кўринглар-чи.

Томруз олдига ташланган тугунни очганди, форсларнинг кўзи қўйнинг калласидек келадиган ясси қуймага тушди.

У меҳмонларга савол назари билан қаради. Тўғри, Томруз олтиннинг баҳосини билмайдиган даражада нодон эмасди. Бироқ Айрананинг фарзандлари сингари очофат халқ билан муомала қилаётганинда андак айёрлик йўлини тутмасанг бўлмайди-да... Муомалада нодон бўлгани ҳолда доно кўрингандан кўра, доно бўлгани ҳолда нодонроқ кўринган дуруст.

Саклар тоғ ёнбағрида кўчиб юришар экан, емирилиб тушган жойларда сариқ фулузни ҳафсала билан заррама-зарра тўплаб, олий сардорга келтириб беришар, у эса, бошга ёмон кун тушганда асқотади деб, уни асраб кўярди. Савдогарлар келтирган молни тери ва жунга алмаштириб, олтинни иложи борича сақлаб қўйишарди.

Утананинг кўзи ҳарислик билан ёнди, Гов-Барува эса ўзини олтин устига отмоқчидек энкайди. Форслар чодир ўртасига ёйиб ташлаган бор гулдор матолари, чекма идишлар бу қуйма олтиннинг ярим баҳосича ҳам турмасди.

¹ Ф у л у з – металл.

– Биз форс шоҳининг туҳфасига жавобан шуни қайтармоқчимиз! – деди Томруз.

Сакларнинг туҳфаси форсларникидан икки баравар қиммат эканини Томруз тушуниб турарди, лекин айнан шундай иш қилишни истади. Калондимоғ элчиларнинг бўйни эгилди. Томруз уларнинг попугини пасайтириб қўйганди. Кунботардан келган маккорлар сакларни зардўзи латта-путта билан анқайтириб қўйдик, деб ўйлашмасин. Оқсоқолларимиз ҳам форс аслзодаларида ҳавас қиладиган жой йўқлигини кўриб қўйишсин. Одамлар арзимас сариқ фулуз учун жонини ҳам беришга шай бўлган ёт мамлакатнинг одати яхши ёки ёмонлиги ҳақида ўйлаб кўришсин. Олтин нима дегани? Уни тоғлардан коп-коп қилиб қазиб олиш мумкин. Инсон қадр-қимматини эса ўпирилмалар орасидан қиртишлаб тополмайсан. Инсоний қадр-қимматни асраш даркор. Ёки у фулузча ҳам турмайдами?

Форсларни гулханда бутунича пиширилган кийик, ёввойи чўчка, ёввойи эшак гўшти, кўй гўшти солиб қайнатилган шўрва, балиқ, парранда гўшти билан меҳмон қилишди. Мешларда қимизак қимиз кўпириб турарди. Меҳмонлар шароб солинган идишларни очишди, бироқ саклар кишини ақлдан оздиришгача олиб борувчи бу ичимликдан бош тортишди.

Шароб тўлдирилган косаларни кўрганда Фрадагина тамшаниб қўйди. У шаробни татиб кўрганди. Жуда ҳам ичгиси келяпти-ю, бироқ уруғдошлари нима дейишаркин? У “лаънати саклар”дан кўрқиб ичмагани учун улардан бағоят ғазабланиб, оғзига ушоқ ҳам олмади. Шу ҳам ҳаёт бўлди-ю?! Атрофдагилардан кўрқиб, мени ич деб турган нарсани ҳам оғзингга ололмасанг... Оҳ! Фрада ўзини бетобликка солиб, зиёфатдан чиқиб кетди.

Эрталаб Томруз Утана билан гап бошлади:

– Шундай қилиб, биз билан савдо қилмоқчимисиз? Дуруст. Молни бу томонга олиб ўтаверинг. Ҳаммасини оламиз – нима келтиришни билибсиз. Буғдойдан кўпроқ олиб келиш зарур эди. Сакларнинг моли кўп, лекин ҳамир пишириб ейишни хуш кўришади. Ўтроқ кўшниларимизда дон кўп, бироқ гўшт камроқ, шунинг учун улар гўшт деса ўзини томдан ташлашади. Шунақа эканда... – кулимсиради у. – Кимда нима оз бўлса – ўша нарса қиммат. Битта ошланган териға бешта хом тери. Бир тўп матога уч той жун, учта қозонга битта қўй берамиз. Озгина, худди кечаги ёмбидек, олтин ҳам берамиз. Форслар билан биринчи бор савдолашмоқдамиз, шунинг учун бу гал олтинни аямаймиз.

Форслар ўнта улкан хоразмий қайиқларда молни ўнг соҳилга олиб ўтишди. Еб-ичишни ҳам, ҳордиқ чиқаришни ҳам унутиб қўйган Утана яхши молни яхши нарҳда пуллаш учун шошиб-пишиб, жонсараклик билан қайиқдан қайиққа, тойдан тойга, кулдан кулга югурар, бақирар, сўкинар, юкчиларни ҳол-жонига қўймасди.

– Бизга Суғддан, Бақтрдан, Марғдан ва Хоразмдан меҳмонлар тез-тез келиб туришади, – деди Томруз. – Сиз, форсларни энди кўриб турибмиз. Лекин хурсандмиз. Мол яхши, ҳафсала билан пишиқ-пухта қилинган. Кимларнинг иши эканини билмадим-у, лекин суғдларникидан ёмон эмас. Суғдлар эса энг яхши уста ҳисобланишади. Бизнинг даштда буни удалай олишмайди. Удалардилар ҳам-ку, бироқ фурсат етмайди, кўчиб юрамиз, бир ерда узоқ турмаймиз. Кўзаларни ҳам қўл учида ясаймиз, чиройли чиқмаса ҳам, сув оқиб кетмаса бўлди. Шунақа. Форслар билан савдо қилиш фойдалилигини энди билиб олдик. Келиб турунглар! Сакларда сизларга ёқадиган нарса кўп. Форсларда эса бизга маъкул нарсалар кўп

экан. Қадрдон бўлиб қоламиз. Тенг шартларда мол айирбошлаймиз. Ёмон эмас-ку? Нима дейсиз, Утана, биродарим?

– Эзгу иш, синглим Томруз. Зўр иш. Кузда яна бир карвон билан келишга ҳаракат қиламан.

– Омад ёр бўлсин!

– Олтин кўпми? – сўради Утана овозини пасайтириб. – Яна топиладими?

– Ғамлаб кўямиз! Хавотир олманг. Биласизми, – сирлашгандай пичирлади Томруз, – саклар ёмон халқ эмас. Ақлли, оққўнгил, нияти пок. Лекин биз буюк мамлакатлардан четдамиз. Қуёшдан чапда, ойдан ўнгда яшаймиз. Виждонан айтаман: бизда жоҳиллар ҳали кўп. Пайқагандирсиз? Халқимни ёруғ йўлга олиб чиқмоқчиман. Сакларга шаҳар бунёд этишни, ер ҳайдашни, мева етиштиришни, юлдузларни санашни, уй ичи деворларини безашни, ораста кийимлар тикишни, сополга кишилар кўриб, бошқалар фикрини англайдиган белгилар туширишни ўргатмоқчиман. Бизда ҳам ҳаёт Бобил, Суғд, Хоразмдагидан ёмон бўлмаслигини истайман. Фақат шоҳлар бўлмаса бас, – жилмайиб қистириб ўтди у. – Қумга кўмилиб юрганимиз етар. Сизларнинг саройларингиз эшиги бизларга ланг очилганидек, бизларнинг ҳам чодирларимиз этаги сизларга кенг очилсин. Ботқоқ тошбақасини кўрганмисиз? У ботқоқдан бўлак ҳеч нарсани билишни истамайди. Бироқ инсон – тошбақа эмас. Бошқаларга ўргатгин-у, ўзинг ҳам ўзгалардан сабоқ ол. Шундай эмасми, биродарим Утана?

Ҳо! Форс Томрузнинг кўзига ҳайрат билан боқди. Доно-ку! “Ювуксиз аёл” дегани шунақа экан-да...

– Шундай, синглим Томруз! Жаҳолат... Айранада ҳам тикилиб ётибди. Ўйлаганингиздан ҳам зиёд. Кўп. Лекин дўстлашишимиз мумкин. Дўстлашишимиз, тинч-тотув яшашимиз... Фақат... Эҳ, қани энди бу фақат менга боғлиқ бўлса!

... Тунда элчилар чодирига барно Фрада яширин кириб келди.

– Сизлар билан савдо қилмоқчиман.

– Нечун? Сиз, саклар биргаллашиб савдо қилмайсизларми?

– Улар билганини қилсин. Мен – унақа эмасман.

– Ҳа! – Гов-Барува унга сергаклик билан тикилди. Малларанг мўйловини тишлади. Бироз ўйлаб, тилёғламалик билан эҳтиёткорона деди:

– Чиндан ҳам сен жун босган уруғдошларингга ўхшамайсан. Сен халдей ёки, ҳатто, форс сарой аъёнларига ўхшайсан.

У, юмронқозиқ уяси ёнида пусиб ётган тулки мисол, Фрада нима деб жавоб беришини кутарди.

– Йўғ-э, сарой аъёнига ўхшамасам керак. – Фрада доноларча илжайиб, эски чакмонининг барини қоқди. – Лекин улар менинг тенгим эмас. Хайр, майли. Яхши мол борми? Чинакам мол? Қозон-позонни олмайман. Кумуш идиш беринг. Қимматбаҳо матодан – Сфардада қайси матодан кийим тикилса, ўшандан беринг. Шаробдан ҳам кўпроқ – анчадан буён ичганим йўқ.

“Аҳмоқ эмас экан, – қониқиш билан ўйлади Гов-Барува. – Лекин доно ҳам эмас. Ундан иш чиқади...”

Утанага эса тунги меҳмон ёкмади. Сени қарая! “Унақа эмас” эмиш. Безбет сакдан тезроқ қутулиш учун қатъий қилиб деди:

– Нима билан тўлайсан? Мен ҳам... тери-пери олмайман. Етарлича олдим. Қандай қилиб олиб кетаман – билмадим.

– Мен сенга тери тикиштираяпманми ёки жунни зўрлаб ўтказмоқдаманми? Ҳозир бир нарса кўрсатаман – кўзинг ўйнайди.

Фрада, барибир, Фрада-да.

Чиндан ҳам Утананинг кўзлари ўйнаб кетди. Фрада наMAT устига бир ҳовуч феруза тўкди – мовий ранг чакноқ тош эди улар.

– Ёмғир чўлдаги тоғларда фақат сариқ фулузни ювиб чиқармайди. – У айёрона кўз қисди. – Бу тошларнинг маънисига ҳамма ҳам етавермайди! Бўлмағур нарса, чиройли шағал деб ўйлайди. Болалар ўйнашади уларни – кафтида отиб, бармоқлари орасидан туширишади. Форсларда шунақа болалар ўйини борми?

– Ҳаммасини бераман... – Утана қувончини сездирмаслик учун чақнаб турган кўзларини олиб қочди. Ферузани шошиб-пишиб рўмолчага ўради-да, авайлаб қўйнига тикди. Фрада ёқмайдами? Фрада ёмонми? Нима қилибди! Итларга ем бўлмайдами у, Утанага нима? Ҳаён – ҳаён-да¹. Феруза эса – ферузалигича бор.

Ғарб аслзодалари ёқут, зумрад, забаржад, олмос, ақиқ, ферузани хуш кўриши уларнинг чакноқлиги ва шаффофлиги учунгина эмасди. Қимматбаҳо бу тошларнинг сеҳрли кучи бор. Улар одамни кўз тегишидан, киннадан, сеҳр-жодудан, бепуштликдан, эрта қаришдан, дарддан, илон чақишидан, босқинчилардан, қуруқ тухматдан ва бўлак бало-офатдан асрайди.

Мана энди Утанани кўрасиз! Бобилга етиб олса бўлгани... Савдогар бадавлат харидорлар учун сақлаб қўйилган моллар жойланган тойларни очишни хизматкорларга буюриш учун чодирдан чиқди.

Гов-Барува эса Фрадага ўғринча деди:

– Қарасам, ақлли одам экансан. Хурсандман. Сендақалар ҳозир кам топилади. Эҳтимол, яна учрашармиз. Менинг туҳфамни қабул қил.

Чўтир форс шундай деб, синовчан кўзини Фраданинг безовта кўзидан узмай, тош ўрнида тамғача бўлган қахрабо, сийму зарли йўғон узукни аста узатди. Тамғачада ўргимчакмисол илонизи хоч қорайиб кўриниб турарди. Бу орийларнинг аломати эди.

Фрада, худди вазнини чамалаётгандай, узукни кафтида отиб-отиб кўрди. Сўнг форсга тушунганнамо, тили бир одамдек кўз қисди:

– Хатарли совға, тўғрими?

Иккалови анчагача сукут сақлашди.

– Кўрамиз, – хўрсинди Фрада. – Эҳтимол, учрашармиз. Сенинг совғангни эса ҳозирча мана бу ерга яширамиз. – Утана ферузани қўйнига жойлаганидек, Фрада ҳам узукни юрагига яқин ерга, ёт кўздан нарига жойлади.

Учинчи кун.

Гов-Барува ташвишда. Утана хавотирда. Нима бўларкин? Томруз Курушга хотинликка рози бўлармикан?

Олтинчи ривоят

ЧЎПОН ВА ИЛОН

Одамнинг бармоғи кесилса, у оғриқдан дод солиб йиғлайди. Бечорага ёруғ дунёда бундан ортиқ азоб йўқдек туюлади. Бадбахтнинг қўли буткул кесиб ташлангандагина чинакам азоб қанақа бўлишини тушунади.

Шоҳ Куруш Ниссайяга келиб, Раносбатникига жойлашганидан буён гаровга олинган дахларнинг ҳаёти ададсиз машаққатга айланди. Пилик

¹ Ҳ а ё н – фойда, даромад (форсча).

ўтида ёнганлар ловуллаб турган гулханга ташлангандек бўлди. Шусиз ҳам ёмон эди, энди чидаб бўлмас азобга айланди.

Бу ҳол шох ва унинг аъёнлари келиши билан ҳовлида, ошхонада ва отхонада иш кўпайиб кетганлиги учунгина эмасди. Мажбуран ишлаш – қийноқ, чидаб бўлмас қийноқ эди. Боз устига, назорат ҳам кучайди. Қасрда қаттиққўллик ҳукм сура бошлади. Шафқатсизлик ва ёвузлик камчи бўлиб ёғилди. Форслар фитначилардан ҳамда хуфия қотиллардан қўрқишарди.

Авваллари гаровгонларга қалъа ичида бемалол юриш, девор ёнида тўп бўлиб туриш, ташқарида ҳордиқ чиқариш тақиқланмаганди. Дарвозадан ташқарига чиқиб кетмаса бас. Ҳозир уларнинг устидан назорат юритиш учун Мехр-Бедод қўйилган. Ҳорғин мусофирнинг бошига қора булут тўпланганидек, кишиларнинг тепасида ҳақ деб туриб оларди-да, дашт кишиларига ўз ихтиёрларича бир қадам қўйишга йўл бермасди.

Молни молхонадан ҳайдаб чиққандек, даҳларни эрталаб бадбўй омборхонадан ҳайдаб чиқиб, тиззаси қалтирагунча, бели сингудек оғригунча, кўли бежон бўлиб, ақлдан озгунча ишлашга мажбур этишар, кечкурун эса яна ўша ифлос омборхонага ҳайдаб келишарди.

Тўғри, Раносбат койиганидан кейин назоратчи аввалгидан камроқ айланишар, камроқ тепарди, лекин ўзини янада калондимоғроқ тутар, “ярамас”ларни уришиш, ҳақоратлаш имкониятидан фойдаланмай қолмасди.

Жазирама. Чанг-тўзон. Дунёга келганидан буён кенгликка, дала шамолига ўрганган даҳлар дим омборхонада бўғилишар, сувсиз қолган гиёҳдек қуриб боришарди. Улар сўлиб, озиб-тўзиб кетишди, ранглари заъфарон тус олди. Уларни пашша талар, бит ва бурга тинкасини қуритарди. Боз устига, форслар бандиларни кунда кўнгилни оздирадиган сўкоши билан боқишарди.

Одамлар тинмай боши оғриётганидан, мадорсизликдан, кўнгил беҳузурлигидан, кўз оғриғидан шикоят қилишарди. Эркисизлик киши бошига итнинг кунини соларди. Эркисизлик ҳисси эса ҳар қанақа касалдан бадтар эди.

– Нима учун? – Гадат тунлари алам ва ғазабдан инграрди. – Наҳот “қобирғалар” мудом бўғзимизга кўндаланг тикилиб тураверса?

Гаровгонлар эшакқурт босган чирик бўйра устида айқаш-уйқаш ётишар, тушларида алахсирашар, ингранишар, додлашар, тишларини гижирлатишарди.

– Сабр қил, – кўниктирмоқчи бўларди Гадатни уларнинг катгаси. – Вақти келиб форслар бамисоли чангдек тарқалиб кетади. Мадлар ҳам бу ерда хаддан ошганликларини кўрганман. Қани энди улар? Саклар, даҳлар, парталар, варканлар бир мушт бўлиб, мадларга шунақанги зарба бериб дабдала қилишдики, улардан бир уюм ахлатгина қолди! Бизларнинг кўзғолонимиздан кейин мадларнинг куч-қуввати қирқилгани учун ҳам Куруш Иштувегуни маҳв эта олди. Жаҳонни ларзага солишганди, энди ўзлари форсларнинг қули бўлиб юришибди. Шошма. Форсларнинг бошига ҳам шу кун тушади.

– Тушармикан?

– Тушиши муқаррар! Ёвузлик жазосиз қолмайди. Асло. Киши ёвузлик қилдими, ўз бошига бало ёғдиради. Кимнингдир нафрати уни қадамба-қадам таъқиб қилиб юради. Эртами-кечми у кўксига ёки курагига оғу билан суғорилган ўкдек бўлиб қадалади. Зўравонлар бекорга кучига ишонишади – кўнглига озор етказилганларнинг ўчидан қочиб қутулиб бўлмайди. Жабр-зулм золимнинг ўзига ҳалокат келтиради. Қушқўнмасни

еган унинг тиканини ҳам ейишга мажбур бўлади. Шунақа, ўғлим!

– Шунақа дейсизми? Унда нега одамлар бир-бирига азоб беришади? Мана, сиз, саҳройи, оддий одамсиз. Шунга қарамасдан, ҳаёт ҳақида соғлом фикрлайсиз. Шоҳ эса – ахир уни гўдаклигидан донишмандлар тарбиялашган-у! Яхши нимаю ёмон нима эканлигини у сиздан яхшироқ тушуниши даркор-ку. Нима учун у сўқир букадек ўзини бузуқ йўлга уради? Бу йўл бошқаларни қаерга олиб борганини у малъун кўрган, эшитган-ку?

Ҳамсуҳбати кулимсиради.

– Биз ҳозир камситилганимиз, тоғдек зил юк остида қолганимиз учун шунақа ақлимиз. Юқорига чиқиб олсак, бошимиз айланиб, ақлдан мосуво бўламыз!

– Йўқ, мен ўзгармайман...

– Майли. Шоҳ бўлганинда кўрамыз. Ҳукмдорларнинг мусибати нимада? Уларнинг наслидан ҳар бири ўзини аввалги ҳукмдордан минг чандон ақлли, чаккон, муғомбир, бахтиёр ҳисоблайди. У арши аълога кўтарила олмаган экан, мен кўтариламан. Менинг омадим, албатта, келади, деб ўйлайди. Бошига қилич келиб тушганда тавба қилишга кеч бўлади; тавба қиладиган жойи қолмайди ҳам.

– Демак, шоҳлар аҳмоқ бўларкан-да?

– Қани энди, фақат аҳмоққина бўлса... Аҳмоқни, эҳтимол, кечирса бўлар, чунки у аҳмоқ бўлгани учун қанақа қабихлик қилаётганини билмайди. Лекин улар орасида аҳмоғи кам топилади! Ақлли у золим, айёр.

Кел-э, дейди у, тақдир мени арши аълога олиб чиққан экан, кўнглимни овлайн, бировларни миниб юраин. Ҳокимиятдан бир лаззатланайин. Бировларнинг кўз ёши эвазига роҳат қилайин. Киши бир марта дунёга келади, барибир ўлиб кетамиз, дейди. Бунақасини аҳмоқ эмас, жоҳил муттаҳам, ўғри, хавфли жиноятчи дейиш керак. Уларни халойиқнинг кўзи олдида гулханга ташлаш, чигирткадек ёкиб юбориш даркор.

– Қириб ташлаш лозим! Менга эса, сабр қил, дейсиз. Бугун Мехр-Бедодни суяк-пуяги билан ғажиб ташлаган бўлардим.

– Мехр-Бедод ким бўлибди? Аянчли бир новда, зиғирдек бадбўй бир нарса-да. Мана буни аҳмоқ деса бўлади. Меваси заҳарли дарахтни тагидан кесиш, илдизи билан кўпориш керак. Вақти-соати келса, кесамиз ҳам, кўпорамиз ҳам. Лекин ҳали вақти-соати келмади. Довул кўтарилиб, танасини букса, ўшанда кўпориб ташлаймиз.

– Қачон кўтарилади ўша довул?

– Қачонлардир кўтарилар. Эҳтимол, тезда юз берар. Ҳар қандай разолату қабоҳатнинг ҳам охири бўлади.

* * *

– Кўнмадими? – Куруш пичоғини қайраб турган тошни кўлидан тушириб юборди.

Олдида, ўтлоқча устида ҳозиргина арқон ташлаб тутилган ёввойи қулонлар кўл-оёғи боғлиқ ётарди.

Жонивор силлиқ бошини кўтариб ташлар, тушовдан халос бўлишга, туришга интилиб, кўл-оёғини типирлатарди. Таранг терисида майда титроқ турган, калта ва майин туки қуёш нурида товланарди.

Қулонлар шафқат сўрагандай ақлли ва маънос кўзларини кишиларга тикди.

У мислсиз кўркем бўлиб, хушбичим оху чиройда қорни осилган

сигирдан устун турганидек, ўзининг хонакилаштирилган қариндошидан анча гўзал эди.

Шоҳ уч кундан буён тоғ этакларида шикор қиларди. Аранхадан қайтган элчилар ҳукмдорни шу ердан, қовжираб ётган дарахтлар орасидаги пастқамликдан, қари чинор ёнидан топишди.

– Нечун... кўнмади? – Курушнинг юзи, шаппатилаб ташлангандек, хом гўшт рангидаги нотекис доғ билан қопланди.

Гов-Барува оғзини очмади. Қовоғи солиқ аёён касал бойқуш мисол, чинорнинг йўғон илдизи устида ўтирарди.

Савол-жавоб Утана билан бўлаётганди.

– Учинчи куни нонушта зиёфатидан сўнг кўчманчилар кўнглимизни ола бошлашди. Ҳар ким Курушнинг элчиларига яхши сўзлар айтиб, эзгу иш қилгиси келарди. Гов-Барува қараса, кўтаринки руҳдаги саклар муҳим гапта тайёрга ўхшайди. Ўрнидан турди. Шунда бехос оқ кигизнинг четини босиб олди. Уларда оқ кигиз – олий ҳокимият аломати. Мен Гов-Барувага “оёғингни торт”, дегандек имо қилдим. Тушунмади. Саклар хўмрайиб олишди. Шу тарика, бир оёғини оқ кигизга қўйган ҳолда, Гов-Барува сенинг истагингни эълон қилди.

– “Кигиз, кигиз”! – қизишди Гов-Барува. – Оқ кигизнинг бунга қандай алоқаси бор?

– Иш шундан пачава бўлди-да!

– Бекор гап!

– Кейин-чи? – Шоҳ қайроқ тошни ердан олди-да, бир қўлида пичок, бир қўлида қайроқ тош билан Утанани тинглашда давом этди.

– Саклар ҳайрон бўлишди, уларга шум хабар келтиришгандек, сукутга чўмишди. Анчагача бир-бирлари билан кўз уриштириб, жим туришди. Иш бунақасига айланишини кутишмаган кўринади.

“Нима жавоб берасан, доно синглим?”, – деб сўради Гов-Барува.

“Нима ҳам дердим, – зарда қилди Томруз. – Ёмон бир бека уч кун давомида оқ кигизни ҳафсала билан ювибди, учинчи куни, кигиз жуда тоза бўлай деганда, бефаросатлик қилиб, қорақуяни қалин суртибди... – Шундай деб Томруз Гов-Баруванинг этигига қиё боқди. У хатосини англаб, оёғини олди. Бироқ ғишт қолипдан кўчганди. – Сиз форслар нодонлик қилиб, – давом эттирди Томруз, – яхши бораётган ишнинг оқ кигизини ножўя сўзлар қорақуяси билан бўядингиз. Менинг Курушга хотин бўлишим ақлга тўғри келадиган ишми?”

“Нечун ақлга тўғри келмасин, – эътироз билдирди Гов-Барува. – Қовушсангиз, биз шу қадар муваффақият билан боғлаган дўстлигимиз сакларнинг биринчидек мустаҳкам бўлади. Қариндошлик риштасидан-да пишиқ ришта бўлмайди”.

“Доим ҳам эмас, – таъкидлади Томруз. – Қариндошлик ришталари доим ҳам пишиқ-пухта бўлавермайди. Бироқ, майли, сизнинг айтганингиз бўлақолсин. Дўстлашиш йўлида мен шаҳаншоҳ билан қариндош бўлишга ҳозирок розиман. Аммо бунинг учун мен билан Куруш бир ёстиққа бош қўйишимиз шартми? У кексайиб қолган. Мен ҳам ёш эмасман. Боз устига, мен бир ердан кутулиб, бошқа эрга тегишга сўлагини оқизиб шошиладиган енгилтак хотинлардан эмасман. Аёл киши ўзининг эркак учун эрмаккина эмас, унинг фарзандларининг онаси ҳам эканлигини тушунмоғи даркор. У қумтепалар оралаб изғиб юрган кўппак эмас – одам. Мен Оқ отанинг

вафодор хотини, Спаргапанинг эса меҳрибон онаси эдим ва шундай бўлиб қоламан. Сўнгги нафасимгача шундай бўлиб қолавераман. Куруш билан эса, қариндош бўлишимиз мумкин, – жилмайди маккор аёл. – Менда ўғил – Спаргапа, унда эса қиз – Хутауса бор. Турмуш қуриш шуларга ярашади. Уларни қовуштириб қўйсақ, саклар билан форслар қариндошлик ришталари ила боғланган бўлади”.

– Кейин-чи? – Куруш бош бармоғини пичоқнинг тиғига теккизди.

– Гов-Барува ўзини йўқотиб қўйди. Қурбонинг бўлай, биродарим Гов-Барува! Жаҳлинг чиқмасин-у, дастлаб гангиб қолдинг. Лекин дарҳол ўзини ўнглаб олди-да, унга жавоб берди:

– “Гўзал товус”нинг боши оғаси Камбуджига боғланган, шу боис ўғлинг унга уйлана олмайди”.

– ... Шунақами? – тундлик билан илжайди Томруз. – Сиз, форслар, донишманд халқсиз. Лекин билиб қўйингки, бошқалар ақлда сизлардан қолишмайдилар. Шарқ одатларидан хабардорликда “итлар” “қобирғалардан” кам эмас. Шарқда ё аввалги подшо қизининг ўғли, ёки қизининг эри қонуний шох ҳисобланади. Шундай эмасми? Шу боис “Гўзал товус” – Хутаусани менинг ўғлимга беришни истамайсизлар, чунки берсангиз, Курушдан сўнг Спаргапа Форс ҳукмдори бўлиб қолади-да! Куруш бунга рози бўлармиди? Худо асрасин. Яхшиси Хутаусани акасига хотин қилиб берсин-да, шох ҳокимияти ҳам Камбуджига қолсин. “Ювуқсиз сак хотин”га уйланишдан эса (қаердан ҳам эшита қолибди?) Куруш ҳазар қилмайди. Томрузнинг эри бўлгач, ўша одатга кўра, сакларнинг ерига, сакларнинг пода-уюрига тўлик эга бўлади-қолади. Шундай эмасми, мухтарам меҳмонлар? Мен – аёлман. Ип йигириб ўтиришга ўрганганман. Қанчалик маккорлик билан тугилган бўлмасин, ҳар қанақа тугунни еча оламан...

– Шундай деб, Томруз кулиб юборди. Унинг кулгусида кўлвор илоннинг тилидагидан-да кўпроқ заҳар бор эди, – хўрсинди Утана.

– Кейин-чи? – пичоқни қайроқтош юзидан қаттиқ ғижирлатиб юргизаркан, тишлари орасидан базўр ситиб чиқарди Куруш бу сўзларни.

– Кейинми? Улар бизнинг тухфаларни қайтариб беришди, биз эса уларникини қайтариб бердик. Йиғиштирдик. Хайр-хўшлашдик. Кетдик. Бошқа иш қолмаганди.

– Сен молингни қайтариб олдингми?

– Мол – тухфа эмас, унинг учун тўловини олдим.

– Хўш. Кейин-чи?

– Кетаётганимизда Томруз айтдики: “Агар сизлар, Айрана фарзандлари, биз билан чиндан ҳам, ҳеч қандай яширин ниятларсиз, тинч-тотув ва дўст бўлиб яшашни истасангиз, қалбимиз сизларга доим очиқ. Бироқ агар ниятингиз бу ердан мўмай даромад олиш, қўлингизга киритган кўшлаб бошқа мамлакатлар сингари бизнинг ҳам мамлакатни қўлга киритиш бўлса, кетинглар-да, бошқа келманглар. Кўздан буткул йўқолинглар! Бошингиз кенг, курагингиз тор бўлсин. Келаётган изингизни эмас, кетаётган изингизни кўрайлик. Туронликларга форс эрлар ҳам, форс келинлар ҳам керак эмас. Биз, саклар, ўз ишимизни ўзимиз уддалаймиз. Курушга бориб, шуларни айтинг. Куёв эмиш! Иштувегунинг қизлари ва юзлаб канизақлар унга камлик қилиб, менга, бир бечора дашт аёлига уйлангиси келиб қолибдими? Хайр”. У бизларни кузатиб борди-да, камида ўн бор: “Иш бунақасига айланганидан афсусдаман. Келинлар, тинч-тотув яшайлик”, – деди.

– Кўркиб кетдими? Рад этдию – кўркиб кетдими? – захарханда қилиб билан сўради шоҳ.

– Йў-ўқ, давлатпаноҳ. Кўрққанга ўхшамади. Афтидан, ўртамиздаги алоқа йўлга қўйилмасдан туриб, узилганига чиндан ачинган кўринади.

Шоҳ ўзини қўярга жой тополмай, товони билан қуруқшаган ерни эзгилаб, кескин қайрила туриб, кенг тўнининг барини силкитиб юра бошлади.

Асл тулпорнинг учиб кетаётган ўқдек равон юришига ўрганган одам қоқсуяк йўртоқи отга миниб, унинг йўртишига чидай олмайди.

Юмшоқ буғдой нонга ўрганган оғизни сули унидан ёпилган қоқ нон йиртади.

Бир умр бошқаларни савалаб, ўзи хивичнинг ҳам зарбасини емаган киши тўсат тушган калтак зарбини доим дарра еб юрган одамга нисбатан минг карра оғирроқ кўтаради.

Томруз кимга турмушга чиқишни рад этди? Шаҳаншоҳнинг ўзига-я.

Орийнинг нигоҳи Ниссайянинг ҳали сарғиш чанг пардаси тўсмаган зангори осмонига қадалди.

Қора қум ва тоғлар оша жанубга тикилди.

Араб денгизи яқинида бир маромда чайқалиб турган нахллар¹ орасидан ярқ этиб ўтди.

Ўриш-арқоқ бўлиб ётган Тиглат² ва Пураттунинг ложувард нақшини тилиб ўтди.

Кичик Осиё устидан ўтди.

Денгиз соҳилидаги юнон ибодатхоналарининг оқ устунлари узра чарх уриб, қоядор Қибрисга, Фаластиннинг жазирама соҳилига етиб борди ва бир лахзада оламнинг ярмини кезиб чиқиб, яна Ниссайя ёқалаб шимоли-шарққа, Аранха тарафга қайтди.

Ва ўша ерда, сакларнинг тўқима қалқонига дуч келиб, ерга тушди.

Олис ва яқин денгизлар оралиғидаги улкан маконда – экинзорларда, кулол чархи устида, тўқув дастгоҳлари бошида, сандонлар ёнида, балиқчилар тўрини тортиб эгилган минг-минглаб қоматлар ва водийлар тилимлаб ташлаган ушбу тоғлиқ, дўнг маконнинг ўзи ҳам шоҳнинг назарида қамчиларнинг изи қолган, Қурушнинг метин товонлари остида мутелик билан эгилган, меҳнатдан толиққан улкан ориқ ва серпай ягона қомат бўлиб кўринди.

Кимдир жасорат кўрсатиб, “орий мардлар” шаънига биронта номаъқул сўз айтиб кўрсинчи, зобитлар шу ондаёқ қуролга ёпишишарди.

Исёнчиларнинг ўрдуси бамисоли қаттиқ зилзилада вайрон бўлгандек, харобага айланарди. Кўчалар ўрнида мзористон, хонадонлар ўрнида қабрлар ҳосил бўларди. Найза ёки шамшир тутишга қодир эркаклар бошидан жудо этилар, аёлларни эса, номусига тегиб, кул қилиб олиб кетишарди. Ўлдирилган қарияларни хокитуроб қилиб, болалар йўл азобига чидай олмаслигини инобатга олиб, гурас-гурас қилиб ўтда ёқишарди.

Кечагина ҳаёт жўш уриб турган шаҳар ўрнида бугун сокин харобазор ястаниб ётибди. Бузилган девор тагида жазирама туш пайти пода дам олмоқда. Ағдарилган устунлар пойида совуқ тунларда жайралар найза отади. Калла суягидаги кўз ўрни мисол деразалар ўрни ярим кечада ғуссага ботгандек кўринади, шамол увиллаб, ғувиллайди.

¹ Н а х л – хурмо дарахти (умуман – новда, ниҳол дегани. *Муҳаррир.*)

² Т и г л а т – Дажла дарёси.

Яқиндагина гавжум бўлган шаҳар харобаларига тасодифан бориб қолган йўловчи япалоққуш инграшини, сор чангалига тушган товушқоннинг чийиллашини чўчинқираб тинглар, янтоққа, синиқ ғиштга боқиб, қўлларини ёяр ва ҳайратдан хуштак чалиб юборарди.

Форсларнинг ҳокимияти шунақа эди, жаҳон у билан ҳисоблашарди.

Қатик ва қўй жуни ҳиди анқиб турган бу сак аёли эса...

Куруш ўспиринлигида қувноқлиги ва кулағонлиги билан ажралиб турарди. Улғайгани ва қартайгани сайин Гахаман наслининг лаби кулгига тобора кам очиладиган ва ғазабдан тобора кўп буралиб кетадиган бўлиб қолди.

Ҳар бир сафардан сўнг шоҳ хазинасига олиб келиб тўкилаётган сийму зар, гавҳару лаъллар уюми гўё шоҳ кўзининг нурини ютиб, унга совуқлик бахш этаётгандек эди.

Шунга қарамай, шоҳ ўғли ва вориси – қутурган Камбуджининг акси ўларок, қоплон, йўлбарс ва бошқа мушуксимонлардан фарқли равишда, ўлжасини пистирмадан сакраб эмас, балки шиддат билан қувиб бориб маҳв этадиган, оёқлари итники каби узун, йирик олачипор мушук – юзни¹ занжирда тутишганидек, доим ғазабини жиловлашга ҳаракат қиларди.

Шу боис ҳукмдорнинг лабларидан учган бўғиқ фарёд бу ерда ҳозир бўлганларни ҳайратга солди – нафақат ҳайратга, балки даҳшатга солди:

– Мо-ча-ға-а-ар!

Юз занжирни узиб, эркинликка чиқди.

Қўл жангидан толиққан кишидек хириллаб, тез-тез нафас олаётган шоҳ ўтлоқ ўртасида тўхтади, пичоқ ва қайроқтош тутган қўлларини орқасига қилиб, хорғин букчайди. Бўйинини тасқарасимон буриб, тун қушининг қуёш нури тушганда ҳаракатсиз қотадиган кўзлари каби, бемаъни назар билан аъёнларини аста кўздан кечирди.

“Ақлдан озган”, – хаёлидан ўтказди Утана миясигача муз югуриб.

– Яхши гапга қўнмас эканми? – Куруш ёввойи мочағарнинг қорнига ғазаб билан тепди. Моча питирлай бошлади. – У ҳолда кучимга бўйсунди! Хотиним бўлишни истамаяптими? Унда найзамнинг зарбини татиб кўради!

У яна мочағарнинг таранг қорнига тепди.

– Ўн кунга қолмай қўшинимни Аранха томон суриб бораман. НавуХудоносор яҳудийларнинг бошига солганидан-да қаттиқроқ кунларни бу дайди саклар – итларнинг бошига соламан...

Шоҳ мочағарнинг қорнига яна тепди.

– Кўзларидан ёш эмас, қон оқизаман! Форслар қиличининг кескирлигини ўз бўйинларида синаб кўришсин.

Шу чокқача чинорнинг сояси ортида миқ этмай ўтирган малла аъён, қош қорайиши билан овга чорлаётган жинсдошининг чақириғини эшитган бойўғли сингари, бир силкиниб, жонланди. Урушми? Дуруст.

Лекин Куруш шу он ғазабини Гов-Барувага ёғдира бошлади:

– Сен! Ишни пачава қилган – сен! Ўша аҳмоқона наматыни босиб, умуман шу ишни бошлаб, расво қилдинг! Шу аҳмоқона совчиликка вақт сарфлаш керакмиди? Дарҳол юриш қилиш керак эди, шунда Томруз саройимнинг ташқари ҳовлисида идиш-товоқ ювиб юрган бўларди.

– Баҳона-чи? – Қовоғини уйиб эътироз билдирди Барува. – Шунчаки, бесабаб муштлашиш ноқулай. Ҳар хил мадлар ва сфардлар, ҳар қанақа

¹ Ю з – қоплонсимонлар оиласига кирувчи йиртқич ҳайвон.

парфияликлар ва арманлар Куруш золим, Куруш боскинчи, деб дунёга жар солишади!.. Қани, оғзини ёпиб кўрчи уларнинг. Бузғунчилар билан пачакилашишга шундай ҳам кўп кучимиз кетмоқда.

– Ҳа. Ҳм. Бу – рост гап, – минғирлади Куруш тинчланиб. – Сен доимгидек ҳақсан, биродарим Гов-Барува. Баҳона зарур.

“Боскинчи гапни чўзмасдан талайди, – хорғинлик билан ўйлади Утана. – Карвонга ҳужум қилдими, бас, борингни гап-сўзсиз берасан. Бу эса, – савдогар шоҳга зимдан қаради, – ўша боскинчининг ўзи, фақат йирикроғи. Лекин, кара-я, талон-торож қилиш учун унга баҳона керакмиш. – Сўнг у кутилмаганда шундай хулосага келди: – Ҳатто, қудратли Курушнинг ўзи ҳам, ичини ит тирнаса-да, мослашишга мажбурми, демак, кишиларда адолатга ишонч кучли экан. Бироқ қани ўша адолат? Бизда у йўқ. Агар адолат чиндан ҳам қаердадир бўлса, уни... Аранха сакларидан излаш даркор”.

Ушбу тахминидан ўзи хайратга тушган Утана чуқур ўйга толди.

– Ҳа, ҳа! Уруш учун баҳона зарур, – такрорлади Куруш, гўё бу фикрни унга аёни айтмаган-у, бу муҳим фикрни ўзи дунёга келтиргандек, бағоят ишонч билан. – Баҳона ҳам топилди! Чопарлар давлатимизнинг ҳамма тарафига бориб, саклар маликаси, қутурган Томруз...га зид ўлароқ... истамаганини, бинобарин, унинг товушини ўчириш зарурлигини... хабар қилишсин...

– Ўз халқининг истагига қарши, – шипшиди Гов-Барува.

– Ўз халқининг истагига қарши, – тундлик билан давом эттирди Куруш, – биз билан... биз билан... унинг товушини...

– Дўстона алоқалар... – пичирлаб деди Гов-Барува.

– Биз билан дўстона алоқа ўрнатишни истамади, шу боис унинг бошини...

– Шаҳаншоҳнинг яхши ниятлари устидан шаккоклик билан қулиб, – янги фикрни қистирди Гов-Барува, – шаҳаншоҳни қаттиқ ҳақорат қилди...

– Ҳа! ... устидан қулиб... ва унинг овози...

– Шу боис қайсар Томрузни қаттиқ жазолаш зарур! – дона-дона қилиб деди Гов-Барува.

Шоҳ қўлини чўзиб, маслаҳатчиси ҳар бир сўзни айтганда пичокни таҳдиднамо силтарди.

– Айни гап! – қаҳр билан илжайди Куруш ва Гов-Барувага маъқуллаганнамо имо қилди. Улар бир-бирини яхши тушунишарди. – Жазоламоқ даркор! Сен нима дейсан, Виштаспа?

Шоҳ чинор илдизига ўтирди-да, яна шошилмай, ҳафсала билан, хуштак чалган ҳолда, пичокнинг гоҳ у даммини, гоҳ бу даммини тошга уриб қайрай бошлади.

Взж-виз. Взж-виз. Взж-виз!

Оч хаворанг темирга тушган қуёш нуридан ҳосил бўлган шуъла, гўё кимдир дам бир кўзини, дам иккинчи кўзини очиб-юмгандек, гоҳ шоҳнинг ўнг томонида, гоҳ чап томонида ўйнади.

“Ёввойи от эгаси” ёки “жанговар отлар эгаси” маъносини билдирувчи исм эгаси – Виштаспа Курушга амакивачча жиян эди.

“Мен амакимни барча жанговар ишларида қўллаб-қувватлайман. Фахрли ва фавқулудда даромадли сатраплик мансабини қадрлаганим учунгина эмас. Мен Зардуштнинг амрларини фикран ва амалан оғишмай адо этиб келаётган ҳақиқий ҳукмдор сифатида ҳамсоялар билан уруш

килиш ва уларни талашни Худога хуш келадиган иш деб ҳисоблайман. Мен жаҳондаги отларимиз туёғи етадиган барча мамлакатларда форс шамшири тўлиқ ғалаба қозонишини туну кун орзу қиламан”.

Виштаспнинг ғоят махфий онгининг энг олис пучмоқларига яширилган муқаддас орзуси ҳам бўлиб, уни рўёбга чиқариш учун Курушни атайлаб хавфли уруш йўлига сездирмай бошларди.

“Аҳмонийлар” деб аталмиш шоҳлар сулоласини форсларнинг пасаргад уруғи сардори Гахаман бошлаб берган.

Унинг яккаю ёлғиз ўғли Чишпишдан уч ўғил – Куруш Биринчи, Камбуджи Биринчи ва Ариярамна қолди.

Куруш Биринчи – Кир I дан насл қолмади.

Камбуджи Биринчи ва Ариярамнадан бошлаб уруғ катта ва кичик наслга бўлинди.

Катта наслга Камбуджи Биринчининг ўғли – Иштувегу ва Крезни мағлуб этган Куруш Иккинчи кирарди.

Кичик наслга эса Ариярамнанинг ўғли Варшам ва Варшамнинг ўғли Виштасп кирарди.

Гахаман авлодларининг катта насли тез ва тўхтовсиз тугаб борди. “Ёввойи от эгаси” “олий” хонадоннинг таназзулини Худонинг жазоси деб ҳисобларди. Айтишларича, Куруш Биринчи ҳокимият учун курашиб, Зардуштнинг вориси Спантаманани қабихларча ўлдирган.

Виштасп тахминича, олис ўтмишдаги гуноҳи кабира учун энди ўша шаккокнинг исми билан аталган Куруш Иккинчи жазо тортмоқда эди.

Бундан ташқари, эҳтимол, айнан шунинг учундир? – катта насли оила ичидаги никоҳ ҳам қуришиб юборди. Бу ишларнинг бари бойлик бўлинмасин, бошқаларнинг қўлига ўтиб кетмасин, тож бошқаларга тегмасин, деб қизларни ташқаридагиларга бермаслик учун қилинган эди.

Вожаб, Иштувегунинг қизи Мандананинг ўғли Куруш Иккинчи ўзининг холаси, Иштувегунинг бошқа қизи Хаминага уйланганди. Қарангки, Худо уларга фарзанд ато этди! Юзи қаро Анхромана ҳомила пайдо бўлишига кўмаклашган кўринадидек – дунё дунё бўлиб бундай ноқасларни асти кўрмаганди.

Тўнғич ўғли – Камбуджи Иккинчи – ақлдан озган, жоҳил золим, ашаддий йиртқич.

Кенжа ўғли – Арманистон, Сфарда ва кадусияликлар мамлақати сатрапи, ақли ноқис, шунга қарамай, Айрананинг бўшамаган тахти учун биродари билан қирпичоқ бўлаётган ландовур Бардия.

Қизи Хутауса – йиртқич ширинтомоқ, ўта ахлоқсиз, шаллақи, қутурганида ҳеч ким бас кела олмайдиган балойи азим.

Ақлдан озган Камбуджини жинни синглиси Хутаусага уйлантириб қўйилса, улардан қанақа махлуқ пайдо бўлиши мумкин? Бу “Гўзал товус”дан уч бошли аждаҳогина дунёга келиши мумкин.

Уруннинг кичик насли эса туп қўйиб, палак ёзиб ётибди.

Ахурамаздага шукрлар бўлсинки, Виштаспнинг падари ҳозир ҳам соғ-омон, боз устига меҳрибон Худо “Ёввойи от эгаси”га тақводорлиги учун гўзал, бақувват ва оқил ўғил фарзанд ато этди.

Урушми? Дуруст. Агар Куруш саклар билан чинакамига урушиб қолса (Худо шу кунларга етказсин!), сафарга чиқса (Худо хоҳласа!) ва урушда ўлиб кетса (Худо хоҳласа!!!), ичига жин кириб олган Камбуджи тахтда

узоқ ўтирмайди¹. Ёвуз рух уни йўқликнинг зимистон ғорига тортиб кетади, шунда Айрана тахтини Виштаспанинг ўғли, ёш, ғайратли шоҳ – Дарёвуш эгаллайди.

– Ҳақиқатан ҳам! Томрузни жазоламоқ даркор, – виқор билан бош ирғади сатрап. – Муқаддас Яснада: “Кифирга сўзи, фикри ёки қўли билан ёмонлик қилса, у Ахурамазданинг истаги ҳамда унинг марҳамати билан иш тутган бўлади”, – дейилган.

– Ҳа, ҳа! – Вж-виз. Вж-виз. – Тасанно, Виштасп! Ҳудхуд каби доносан. Сенчи, дўстим Раносбат? Сен нима дейсан?

Утана Раносбатга нафрат билан кўз кирини ташлаганди, у ҳам худди шу тарика қараб турганини кўрди. Бу икки форс биринчи учрашувдаёқ дарҳол бир-бирини ёмон кўриб қолишганди. Ҳамма гап... қошдан бошланди. Шу пайтгача униси ҳам, буниси ҳам ўзиникидан қуноқроқ қош бутун Айранада бошқа ҳеч кимда йўқ, деб юришарди ва ўзининг ажойиб бароқ қоши билан бекиёс фахрланишарди. Кутилмаганда рақиб пайдо бўлиб қолди.

Тўғри, улар ўртасидаги киннинг сабабчиси фақат қош эмасди. Қувнок ва кўнгли кенг савдогар жоҳиллиги ҳамда кўполлиги учун “жангари”ни ёмон кўрарди, шафқатсиз қиличбоз эса нозик, муғамбир “савдогарча”ни ақлли ва назокатли бўлгани учун кўрарга кўзи йўқ эди.

Раносбат чалиштирилган йўғон оёқларини ёзди-да, чўк тушиб, катта кафтини ерга тираганди, мункиб кетиб, шағалга пешонаси билан шунақанги урилди-ки, уни майдалаб юборди.

– Мен оддий одамман, валинеъмат! “Раносбат, сакларни сўй!” – десангиз, сўяман. “Раносбат, сакларни тўма қил!” – десангиз, улар хоҳ қовурилган бўлсин, хоҳ хом бўлсин, ейман. Суяк-пуягию, ичак-чавоғи билан еб юбораман. Томоғимга тикилиб қолмайди.

Раносбат бўлакча фикрлай олармиди?!

“Айрана – жаҳондаги энг буюк давлат. Буюк Айрана урушлар туфайли бино бўлган. Айрана форслар курули кучи билан оёқда турибди.

Бироқ мамлакатда умргузаронлик қилаётган бошқа халқлар билан қиёслаганда, биз, асл форслар, жуда каммиз. Сув тўла қозонда ўн томчимиз, холос. Бир уюм қум-шағал ичида бир ҳовуч ферузамиз. Шу боис ҳам шоҳ бизни ферузадек қадрлайди.

Бизни қасрлар, йўллар, қалъалар қуришга ҳайдаб боришмайди. Бу ишлар – забунлар қисмати. Биз дуд босган устахоналарда озиб-тўзмаймиз. Бу ҳам мағлублар қисмати. Солиқ тўламаймиз. Енгилганлар қисмати бу ҳам. Башарти, биз далаларда, боғларда, яйловларда меҳнат қилсак, ўз уруғ-жамоамиз учун меҳнат қилган бўламиз. Бир бурда нонни кетмону омондан ҳам кўпроқ қилич ва найза кучи билан топамиз. Бизлар – ҳарб кишисимиз. Бизни урушлар учун асраб қўйишади.

Деярли ҳар бир форс ё шоҳ ҳузурида, ёки унинг маслаҳатчилари, ёхуд сатраплар ҳузурида ва ё жанговар сарҳадларда, ёки бутун мамлакат бўйлаб ёйилиб ётган лашкаргоҳда хизмат қилади. Уруш олиб борилса, ўлжа ҳам, нон ҳам қўлга киритилади. Уруш бўлмаса, ўлжа ҳам, нон ҳам бўлмайди. Бинобарин, ҳар бир форснинг шахсий фаровонлиги тўғридан-тўғри урушга боғлиқ. Урушми? Дуруст”.

Вж-виз.

¹ К а м б и з (Камбуджи) отасининг ўлимидан сўнг биродари Бардияни қатл этган. Унинг саккиз йиллик ҳукмдорлиги даври алоҳида шафқатсизлиги билан ажралиб туради; Эронда кўзғолон кўтарилган; Мисрдан уйга қайтишда Камбиз “ўз-ўзидан ўлган” – афтидан ўзини ўзи ўлдирган; Кирнинг кизи – Хутауса (Атосса) кетма-кет Камбизга, исёнчилар раҳбари Тауматага, янги шоҳ Дарёвушга (Доро II Гистаспа) хотин бўлган; у машхур Ксеркснинг онаси.

Шоҳ ишни тўхтатиб, завқ-шавққа тўлиб бақирди:

– Ҳа! Раносбат, сендан хурсандман. Сен ҳам худхуд каби доносан.

У қаҳр билан Утана томон бурилди:

– Эшитдингми? Ҳукмдорга шундай хизмат қилиш керак. Сен-чи, сен бу иш ҳақида нима деб ўйлайсан, биродарим Утана?

Савдогар пастки лабининг ўнг томонини тишлади-да, одатига кўра, қошини қаший бошлади.

– Демак, урушми? – сўради у бўшашиб.

– Уруш! – Қичқирди Куруш Утананинг шубҳа ва эътирозларини олдиндан бир чеккага суриб қўйиб.

Ҳаяжон ва қаҳр-ғазабдан шоҳнинг томоғи қуриб қолганидан, ахоманийнинг овози бўғзидан инсонга хос бўлмаган қаттиқ ва қуруқ хириллаш билан, қарғанинг қағиллаши сингари чиқди.

– Афсус, – хўрсинди Утана. – Турон билан муносабатни урушсиз йўлга қўйиб бўлмайдами? Кўчманчилар билан савдо қилиш фойдали экан – мен бунга ишонч ҳосил қилдим.

– Сен фақат ўзининг фойданг ҳақида ўйлайсан! – қизишди Гов-Барува. – Мен Виштаспанинг уйида, сени давлатнинг тақдири ташвишга солмайди, деб аллақачон айтгандим.

– Эҳтимол, у Утанани айрим маҳмадоналардан кўра кўпроқ ташвишлантирар, ҳамсоям Гов-Барува, – жиддий деди Утана. – Сен муборак Варканада: “Мамлакатни саклардан бехатар қилиш керак, улар билан дўстлик ришталарини боғлаш керак”, – дегандинг. Шундайми? Дўстлик тўғрисида ташвиш чекаётган эканмиз, саклар билан тенг ҳуқуқли иттифоқ тузсак бўлмайдами? Ҳукмимизни ўтказишимиз шартми?

– Иттифоқ қуруқ гапдан бўлак нима ҳам берарди? – яна айюҳаннос солди шоҳ. – Менга сакларнинг олтини, ферузаси керак. Туяларни, отларни ва Мисрга қарши уруш учун сак мерганларини келтиринг менга.

– Турон билан дўстликни мустаҳкамласак, саклар камончиларни ҳам беришади. Олтин, феруза, туя ва отларни эса саклар эҳтиёжманд бўлган молларга хоҳлаганча айирбошлаш мумкин.

– Айирбошлаш, сотиш! – қутурди Куруш. – Аҳмоқона гапларингни эшитиш жонга тегди, биродарим Утана. Лаънати “дўстлик” ва аҳмоқона “савдо” қачон ва қайси мамлакатга бойлик ва шухрат келтирибди? Отларни ҳам, олтинни ҳам, ферузани ҳам текинга талаб олиш мумкин бўлгач, бойликни сарфлаб нима қиламиз? Жангда кўп одамдан жудо бўламанми? Нима қилибди? Ахир Аранхага анави сагартлар, даҳлар, варканларни олдимизга солиб борамиз-ку. Ўлса – ўлаверсин! Қонини тўкиб, бизга бойлик келтирса бас. Шунақа, биродарим Утана. – Вэж-виз. Вэж-виз. – Ҳақиқий қудрат уруш орқали қўлга киритилади.

– Нечун? – қовоқ уюб эътироз билдирди Утана. – Мана, Финикия. У нима туфайли кучли? Яхши, кенг йўлга қўйилган савдо туфайли. Дўстлик эса... Яҳудийлар ва денгиз бўйи сурёнийларини ўз томонига шамшир билан эмас, дўстлик ва тинчлик ҳақидаги сўзлар билан жалб этганлигини унутдингми?

Куруш хижолат бўлиб, ноилож Гов-Барувага кўз ташлади.

– У ерда иш бошқача бўлганди! – деди маслаҳатчи. – У пайтда ҳукмдор ғарбдаги мамлакатларни Набунаид ҳукмидан озод қилувчи сифатида иш

кўрганди. Улар кўлимизда бўлган ҳозирги пайтда... бирон-бир яхудий гинг деб кўрсинчи.

– Ана, кўрдингми! – Вэж-виз. – Йўқ, Утана. Бизга буюк халқлар устидан ғалабани савдогарларнинг қадоқтоши эмас – кескир шамшир келтирди. Яна кўплаб янги ерларни қадоқтош билан эмас, қилич билан забт этамиз!

– Шарти кетиб, парти қолган Бобил деворлари остида қилич сермаш осон бўлганди! – Утана ғазаб билан овозини баландлатди. У ҳозир ўзига одат бўлган ҳазилларсиз, жилмайишсиз ва юз буришларсиз гапирмоқда эди, шу боис Курушнинг кўзи очилиб, ҳарфининг доноларча ва синчков нигоҳини кўра бошлади. – Ўша ёғ босган, тантиқ, ялқов мад, бобил, сфард шоҳлари ҳамда амалдорларини махв этиш учун форслар қанча куч сарфлаб, жасорат кўрсатгандилар? Улар, сенга қараганда, ўзларининг оч-яланғоч табааларидан минг бора кўпроқ кўрқар эдилар. Сен уларни мағлуб этмадинг – муқаррар ҳалокатдан асраб қолдинг. Ғарб кутига ёмон тахланган нон уюмидек ер билан битта бўлди. Сен эса юриб, кулчаларни териб олдинг, холос. Сакларчи, Улар бобилликлар эмас. Улар бойлар ва камбағалларга бўлинмайди. Улар ўзаро жикқамушт бўлишмайди. Улар орасидан жанг авжида шоҳ Иштувегуга хиёнат қилган мад аслзодалари сингари хоинларни топишинг амримаҳол.

– “Унақа бўлмаган” Фрада-чи? – эслатди Гов-Барува.

– “Оқсоқ эшакни деб карвон йўлдан қолмайди”. Фрадага ўхшаганлар юз мингтадан битта. Сезиб турибман, унинг иши яхшилиқ келтирмайди. Даҳшатли ўлим топади, саклар хоинларни аяб ўтиришмайди. Саклар – ёш, аҳил, жипслашган халқ. Уларда киши кишига дўст, биродар. Тилда эмас, амалда ҳам шундай, биродарим Гов-Барува! Уларнинг қудрати ҳам шунда. Мерганлар орасида энг моҳири – саклар. Ўқи беҳато тегадиган жангчилар улар. Бундай халқ билан ёвлашиб яшагандан кўра, дўст бўлиб яшаган дуруст. Эй, форслар, ўйлаб кўринглар! Менинг айтганларимнинг мағзини чакинглар. Эҳтиёткорлик – гуноҳ эмас. Мулоҳазакорлик – жиноят эмас. Айтишганку: “Олға югурсанг – югургин-у, ортингга ҳам қараб кўй”, – деб.

Савдогар жимиб қолди. Унинг аччиқ нутқидаги даҳшатли ҳақиқатдан чўчиган форслар саросима билан бир-бирларига боқишди.

Гов-Барува ўрнидан сакраб турди.

– Ярамас! Сен ўзинг муртад ва хоинсан! Дўстларим, унга қулоқ солманг! Бизни лақиллатмоқчи бўлаётганини кўрмаяпсизми? Хуфия ниятларининг шалтоғини яшириш учун бизни чалғитмоқчи бўляпти! У Томруз билан тезда оғиз-бурун ўпишиб кетганини сезгандим. Қаранг-а, унга Томруз билан савдо қилиш фойдали эмиш! Сен кўрадиган фойда билан бизнинг нима ишимиз бор, эй ердан чиққан ерқозик? Биз буюк Айрананинг фароғатини ўйлаб ташвиш тормоқдамиз. Бу икки оёқли итлардан Худо берган шаҳаншоҳ Куруш кўрксинми? Савағич ўқлар билан қуроолланган жулдурвоқи қаланғи-қасанғи саклардан кўрксинми? Ҳа! Уларнинг, ҳатто, дурустроқ совути ҳам йўқ-ку. Саклар тўдасини ўн беш кун ичида тор-мор қилиб ташлаймиз. Ҳатто, қиличимизни қиндан суғуришга ҳам ҳожат қолмайди. Нечун? Нега? Нима зарур? Оғир дубулғаларимизни кўриши биланок, мис совутларимизга, катта қалқонларимизга, отларимизнинг кўкракпечига, узун найзаларимизга, зоғнуларимизга¹, манжаникларимизга² кўзлари тушиши биланок тумтарақай қочишади.

¹ З о ғ н у л – қалъа деворларини бузиш учун қўлланилган мослама.

² М а н ж а н и к – тошотар уруш аслаҳаси.

Калхатни кўрган юмронқозикдек ин-инларига кириб кетишади. Очиғини айтганда, биродарим Утана, гап мутлақо саклар, уларнинг нортауялари ҳақида эмас. Сакларга тупургум! Сакларни ер ютсин! Илма-тешик чодирларининг бизга нима кераги бор? Ҳа, гап сакларда эмас. Гап шундаки, ушбу бетайин отличлар тўдаси, атайлаб қилгандек, ноз-неъматларга бой Хоразм йўлини, баракотли Суғд йўлини тўсиб кўйган. Хоразм ва Суғддан шимоли-ғарбга, буюк Ранха дарёсига¹, шимолга, ўрмонлари самурга² тўлиб тошган Зулмат Диёрига ҳамда кунчиқарга, Олтинтоққа, кўзи қисик шоҳлар хазинасига йўл кетади. Ўша йўллар туташган жойни эгаллаб олсак, қанча дон-дун, балиқ, қуллар, қимматбаҳо мўйналар, асал, мис, қалайи, олтин, кумуш ва бошқа хилма-хил бойликларни қўлга киритамиз! Божнинг ўзи биланоқ хазинани икки баравар кўпайтиришимиз мумкин. Шарқ Ғарбга қараганда беқиёс бадавлат. Бақтрнинг ўзини олинг-а. Кичкина Бақтрдан 360 кумуш талант³, яъни Фаластин, Сурия, Финикия, Ассирия ҳамда Қибрисни биргаликда олганда, ўн талант ортиқ хирож оламиз. Турондан эса уч минг талант – Бобил ва Қуйи Иккидарё оралиғидан оладигандан уч баравар кўп ишлаб оламиз! Ҳақиқий савдо ана ўша ерда, биродарим – “ишга чечан” эмас, “сўзга чечан” биродарим Утана. Ҳайратга тушдингми? Қойил қолдингми? Бунақа имкониятлар ҳақида ўйламаганмидинг? Албатта-да! Сен, Утана, майда савдогарсан, ақлингнинг бўйи хумчадан ошмайди, оламинг эса буқа терисидан катта эмас. Наҳотки давлатпаноҳ савдога қарши бўлса? Асло. У хурмача ва теридек арзимаган нарсалар билан ўралашиб қолишга қарши. Давлатпаноҳимиз кенг қўламли савдо тарафдори. Суғд билан Хоразмга етиб олсак бас – у ерларда қанақа ишлар бошланиб кетишини ўшанда кўрасан! Аммо аранха сакларини қувиб солмасак, исроиллик савдогарларнинг омборларига талончиларнинг қадами етмаганидек, Хоразм, Суғд ва улар ортидаги ерларга бизнинг қадамимиз мутлақо етмайди. Шу боис биз, вақтни бой бермай, Аранха ортидаги кўчманчиларни яксон қилмоғимиз даркор.

– Шундай! – рухланиб кетди Куруш сафдошининг оташин нутқидан енгил тортиб. Утананинг гапларидан ҳосил бўлган шубҳа тарқалган эди. – Тасанно, Гов-Барува! Худхуд мисол донишмандсан.

– Бу гапларни ўнгимда эшитаяпманми, ёки тушимдами? Босинқирамаяпманми? Катталар орасидаманми ёки гўдаклар? “Тумтарақай қилиш, тор-мор қилиш...” Эсингиз жойидами, одамлар? Ким билан ўчакишмоқчи эканлигингизни наҳот тушунмаяпган бўлсангиз? Шундай буюк давлат бошида туриб, авбош уришқоқ маишатпарастрлардек фикр юритсангизлар. Ё Яздон, орамизда жиддий мулоҳаза юритадиган бирон киши бормикан? Эсингизни йиғингиз!

– Валдирашни бас қил, Утана! Сен ё биз билан бўл, ёки бизга қарши бўл. Биз билан бўлсанг, Аранха ортига борасан. Қарши бўлсанг...

Куруш Утанага аста яқинлашди-да, қирғий бурни билан бошини чўқимоқчи бўлгандек, унинг тепасида туриб қолди.

Чолнинг қўли ҳали ҳам пичоқни қайроқтошга уриш билан банд эди. Пичоқ тошга ҳар бир урилганида ўнглаб бўлмас фалокатни сезиб ётган ёввойи мочағарнинг кулоқлари қайчидек дам кўшилиб, дам айриларди. Чўл малагининг юраги пичоқнинг ҳар бир ғижирлашига акс садо берарди. **Темир ғижирламай** қолганда у юрагини кўрқинчдан ховучларди. Бўлдими?

¹ Р а н х а, Р а – Волга дарёси.

² С а м у р – соболь.

³ Т а л а н т – пул бирлиги номи.

Тош қайралиб турган экан, мочағар тирик эди. Уни қайрашдан тўхташса, нима бўлади?

– Нахот мен ватанимга қарши бўлсам? – тўнғиллади Утана. Ҳозир шохга қаршилиқ қилиш бефойда ва хавфли эканлигини Утана тушунганди. Ўзиникилар йирокда. Куруш қуюшқондан чиққанди, қизиққонлик билан шундай ишларни қилиб қўйиши мумкин эдики... – Сизларни кўчманчилар билан урушдан қайтармоқчи бўлганимда айнан ватаним фаровонлигини ўйлагандим. Афтидан, янглишган кўринаман. Тентаклигим учун бир қошиқ қонимдан кеч, давлатпаноҳ. Утана Аранха ортигагина эмас, Яксарт ва Ранха ортига ҳам боришга шай! Минг отлиқ ва минг пиёдани аслаҳанжом билан таъминлайман.

Ва ичида кек билан қўшиб қўйди:

“Мен қичқиришимни қўймайман, тонг отгач эса нима бўлса – бўлар” – деган экан хўроз”.

– Аҳа! – Визж-виз. – Бу бошқа гап. – Заҳарханда қилди Куруш. Душманини ер билан битта қилди. Ғанимни шоҳона метин иродага бўйсундирди.

Эртагаёқ мирзаларни ўтқазиб қўйиб, Маъбудлар қароргоҳи учун битикларни қайта ёзиш даркор. Ўзини инсониятнинг валинеъмати қилиб кўрсатишга на ҳожат? Куруш кўнгилчан ҳукмдор падарми? Бўлмагур гап! Халқ – оvsар. У яхшилиққа эмас, шафқатсизлиққа эҳтиром кўрсатади.

Форслар ҳаяжон билан кулишарди, қўлларини бир-бирига жонжаҳди ила, тешилгудек қилиб ишқашарди, оёқларини кескин букиб, тўғрилашарди, узоқ боқувда ётган отлардан қолишмайдиган даражада ерни тепкилашарди. Уруш! Уларнинг кўзи тўнғиз билан ёнарди.

Уларнинг кўз олдида шимолнинг тим қоронғи ўрмонларидаги самурлар қуйруғи ва қорабурул тулкилар думи товлана бошлади, гўё.

Оёқлари остида чигирткалар эмас, балки аранха балиқлари питирлаб ётарди, гўё.

Гўё кимдир: “Шошилининг! Интизорликдан дармони қуриган тўда-тўда қисик кўз кишилар қайноқ кўз ёшлари дарё бўлиб, Олтинтоғда саргардон юришибди; қоятошлардан кўкракка урилган муштлар зарбаси, оғир хўрсиниқлар саси келмоқда. “Ўша азиз қирғий бурун форслар қаерда экан? Нечун имиллайдилар, хазиналаримизни олиб кетиш учун нечун тезроқ келмайдилар?” – деган оташин хитоблардан чўққилар ларзага келмоқда!” – деган қувончли мужда келтиргандек эди.

– Маъбудларнинг энг қудратлиси донишманд Ахурамазда шарафига! Сафарим ўнгидан келсин.

Куруш қайроқтошни улоқтирди, даҳшатдан титраб кетган мочағарнинг бошини орқага қайириб тиззаси билан босди-да, қайралган пичоқни бир тортишда уни бўғизлаб ташлади.

* * *

Меҳр-Бедод қаттиқ сўкиниб ва таёғини силкитиб, ҳорғин гаровгонларни омборхонага ҳайдаб киритди, пухта беркитилган эшик ёнига посбон қўйди-да, уйига кетди.

Куёшнинг зарғалдоқ баркаши малларанг шафақда данданали зим-зиё тоғ каби кўриниб турган, у ер-бу ери вайрон бўлган, ҳайбатли шаҳар девори ортида эндигина ғойиб бўлганди.

Ичкаридан девор, турфа хил ясси томлар, тор кўчалар тирқиши тўк нафармон-нилий соя остида қолганди. Оқшом шафағи шуъласи қатор тизилган баланд шинаклар орқали ўтиб, нилий сояни шаффоф-пушти нурлар билан тилимларди.

“Хоразмнинг йўл-йўл матосига ўхшар экан. Тез кунларда ўша матоларни қўлга киритамиз. Матони ҳам, терини ҳам, идиш-оёқни ҳам. Бошқа ҳар қанақа нарсаларни ҳам тўрт қопдан қилиб оламиз. Бахтимиз чопса, сак биялари уюрини ҳайдаб келишимиз мумкин. У ёқларда от кўп. Ҳар ким яхшигина ўлжали бўлиб қолади”.

Кўчада кишилар кам эди. Борлар ҳам ўз кишилари эди. Маҳаллий аҳоли – парталарнинг бир қисми кишлоқларга сиқиб чиқарилган. Бир қисмига тамға босилиб, йўл ишларини бажариш учун юборилган, шоҳ боғларига, устахоналарга, чорвачилик хўжаликларига олиб кетилган. Яна бир қисми ақобирларга, бошлиқларга ва оддий навкарларга бўлиб берилганди.

Бўшатиб олинган уйларга Ниссайяга жойлашган форс кўшинларининг найзабардорлари ва қиличбардорлари, қалқонбардорлари ва новакандозлари хотин-бола-чақаси ва бошқа қариндошлари билан кириб олишган. Кенг хонадонлардан бирини Меҳр-Бедоднинг оиласи эгаллаганди. Ориининг ўғли, шавкатли орий ҳозир ўша ёққа, оиласига шошилмоқда эди.

Меҳр-Бедод ҳовлига имкон борича бурни осмонда кириб борарди.

Мохорадан қорин дам бўлганидек, тезроқ хонадонига етиб олиб, уйдагиларга улар кўзининг оқу қораси Меҳр-Бедоднинг бошига тушганлар ҳақида тезроқ ҳикоя қилиб бериш истаги ёш форсининг ичини қиздирарди.

Одатда, олдинга ёйсимон эгилиб юрадиган бу кас ҳозир бурнини кўтариб, озгин кўкраги ва қорнини чиқариб олганди. У яна ўша ёй монанд, бироқ энди орқага эгилиб юрар, қоматининг томир-ипи шодликдан жаранглаётганга ўхшарди. Гўёки Меҳр-Бедоднинг бошига афсонавий Ҳумоюн қанотлари соя солгандек эди. Ривоят қилишларича, унинг қанотлари сояси тушган киши шоҳлик тожини муқаррар қияди.

Оҳ, биродарлар, нақадар улуг омад!

Оҳ, дўстлар, қандай бахт!

Лойка сув тўла ҳовуз ёнидаги олма дарахти остига ёзилган гиламда Меҳр-Бедоднинг ота-онаси, укалари ҳамда сингиллари, қорайиб кетган қўлига олти ойлик боласини кўтариб олган хотини Меҳр-Бедодни кечки овқатга кутиб ўтиришарди.

Уларнинг ёнидан, бўйра устидан қуллар хотинлари ва бола-чақаси билан жой олишганди. Шарқда хожа билан қул бирга ишлашади. Тўғри, меҳнатнинг кўпи қулнинг зиммасига тушади. Шарқда хожа билан қул бирга ўтириб таом ейишади. Рост, овқатнинг кўпини хожа ейди.

– Ҳарбга кетяпман, – мағрурланиб деди Меҳр-Бедод, этигини ечиб, қўлини чайиб, отасининг ўнг томонига ўтирар экан. Оилада у отасидан кейин катта эркак эди. Хожанинг сўл томонида эса уй бекаси ўтирарди.

– Воҳ! – хитоб қилди қария. – Кимга қарши урушга?

– Аранха сакларига қарши.

– Савоб иш, савоб, – жонланди қария. У мадлар билан жанг қилган, Лидияга борган азамат қиличбоз эди. – Сакларда яхши отлар ва қўй кўп деб эшитганман.

Сизга қўй билан от бўлса бас! – хўрсинди кампир. – Эшитишимча, сакларнинг камонлари ҳам ёмон эмас, ўқлари ҳам кам эмас. Ўша қўйлару

отларнинг қанчаси ҳам тегарди? Урушга ҳайдаб кетаётганда ўн халта тилла ваъда қилишади. Ўлжани тақсимлашда эса бизларга сарқитгина қолади. Энг яхши нарсалар шохнинг хазинасигаю унинг аъёнлари чангалига тушади.

– Жим бўл. Шум кампир! Йўлбарс еган жойда шоқол ҳам тўқ бўлади. Сенга ҳам бирон нима тегиб қолар. Сиз, хотинларга, хўрсиниш бўлса бас. Эркак жанг учун яралган.

– Бугун Куруш билан суҳбатлашдим, – беписандлик билан деди Меҳр-Бедод бепарво ва зерикканнамо ҳомуза тортиб. Ўзи эса... ўзи шодликдан дик этиб туриб, ўйинга тушишга тайёр эди.

– Воҳ! – Сакрагудек бўлди қария. – Нима бўлди?

– Шох мени Задракартада унинг ҳузурида бўлган кунларимдаёқ эслаб қолган... Раносбат сени мақтаяпти, – деди Куруш. – Мен жасур ва садоқатли кишиларни яхши кўраман. Шунақа яхши хизмат қилаверсанг, менинг хос соқчиларимдан бири бўласан.

– Воҳ! – Қария нўхат шўрва солинган сопол товоқни кескин нари сурди. – Бугун шундай кунки... Эй, Аспабарак! Ҳамма ишни ташла! Қўйни сўй. Бугун бизникида байрам!

У Меҳр-Бедодга ҳайрат билан тикилди, таъсирланган кампирининг елкасига қокди, пиқиллаб, кўз ёшини артди.

– Раҳмат, хотин! Сенинг ўғлинг... менинг ўғлим... раҳмат, раҳмат!

Уйдагилар ҳовлида куймаланиб юришар, нималаргадир тараддуд кўришарди.

Укалари ва сингиллари Меҳр-Бедодга хиралик қилишди:

– Менга қора тойчоқ олиб келинг.

– Менга эса – малла кўзичоқ келтиринг!

– Бўталоқ!

– Сак кизалоқларини олиб келинг! Биз улар билан ўйнардик.

– Майли, дуруст. Олиб келаман. – Меҳр-Бедод болаларни мулойимлик билан нари кетказди-да, хотинининг олдига келди. У супа чеккасида, бошини солинтириб ўтирар, хонадонда фақат угина янгиликдан хурсанд эмасди.

Меҳр-Бедод ҳайрон бўлиб сўради:

– Сенга нима бўлди?

Кўзлари катта-катта, ёшгина, олти ойлик чақалоқнинг онасидан кўра кўпроқ қиз болага ўхшаган хотини ўғлини бағрига маҳкам босиб, пиқиллади:

– Агар... сизни ўлдиришса-чи?

Ачинганидан Меҳр-Бедоднинг оғзи очилди. Бироқ шу онда отаси онасига қандай муомала қилиши ёдига тушди-да, ожизлигидан уялиб кетди. Сўнг чўзиброқ кулиб деди:

– Бе, овсар! Ким ҳам мени ўлдира оларди? Мени ўлдирадиган одам ҳали...

Мағрур ва жангари Меҳр-Бедод, сен билан гап сотиб ўтираманми, дегандек қўл силкиб, супадан нари кетди.

Урушда кишилар бир-бирини ўлдиришларидан ёш форс хабардор эди, албатта. Бироқ сафарга отланаётган ҳар қандай киши сингари, бу қалқонбардор ҳам ғаним ўқи уни албатта четлаб ўтишига ишонарди...

Сихга тортилган қўй пишди. Мешда шароб келтирилди. Яқин ҳамсоялар меҳмонга чорланди. Ҳовлида эркаклар тун ярмидан оққунча валақлашди.

– Сакларга қарши уруш – маъбуд Ахурамаздага макбул иш, – дейди уй хожасининг хокисорлик билан қилган илтимосига кўра тўрға чиқиб ўтирган оташкада коҳини гердайиб. – Чунки Турон кўчманчилари кофир қабилалар, икки оёқли ҳайвонлар, одам эмас, ҳашаротлар. Улар туғилишмайди, оналарининг қорнидан думалаб тушишади. Ўлишмайди – ҳаром қотишади. Юришмайди – ғимирлашади ёки оёқларини судраб босишади. Ейишмайди – жиғилдонга уришади, – дейди коҳин ишонч билан.

Меҳмонлар Меҳр-Бедодга хушомад билан боқишади.

Хўп омади чопибди-да!

Шоҳнинг хос соқчиси бўлиш – улуғ шараф, ҳар бир форснинг ҳам бу орзуси ушалавермайди – ҳукмдорнинг ҳаётини, одатда, уруғ оқсоқолларининг, бадавлат кишиларнинг фарзандларига ишониб топширишади. Меҳр-Бедод эса оддий кишилардан, бироқ Курушга маъқул тушибди-да. Омади чопибди. Бу – ҳам ютуқ, ҳам омад эди.

Ширин шароб, мўл газакдан ҳамда атрофдагиларнинг ўзига бўлган ҳавасидан сархуш бўлган Меҳр-Бедод бамисоли сеҳрли Семурғнинг кенг ва юмшоқ қанотида орзулар осмонида учаётгандек хузур қилмоқда эди.

Бутун хонадон хурсандчилик қилмоқда. Фақат Меҳр-Бедоднинг хотини, ҳамма унутган Фаризод ҳовли бурчагида чўк тушиб, кўз ёшини шашқатор оқизиб, боласини эмизиб ўтирарди. Шунча ёш қаердан келаркан-а?

Кўз ёши аёлнинг муштдеккина сийнасини ва гўдакнинг қорамағиз юзини шалаббо қиларди. Бола бечора тез-тез эмишдан тўхтаб, онасининг ёшидан ҳўл бўлган қора кўзларини очиб-юмиб, ингилларди. Қайғу ва ғам-ғусса босган эди.

“Урушми? Дуруст! Урушда истаган қабихликни қилишинг мумкин.

Тубан истакларинг тизгинини бўш қўй.

Энг разил лаззатдан баҳраманд бўл.

Кўнглинг истаган қабоҳатни қил.

Энг тубанликдан жой ол. Палидлик оғушида ором ол. Сўнгги истакларинггача қондиргил. Сўйишинг, осишинг, ғарқ этишинг, чопишинг, шармандалиқлар қилишинг, зўрлашинг, ўт қўйишинг мумкин.

Ҳамма ишни қилишинг мумкин!

Сени фақат мақташади. Орийсан, олийжанобсан, хожасан. Боз устига – урушдасан...”

Давоми бор.

Рус тилидан

Шомуҳиддин МАНСУРОВ таржимаси.

ЯНГИ ҲИНД ШЕЪРИЯТИ

Нирала, Пант, Динкар сингари шеърий сўз усталарининг ижоди ўтган асрнинг иккинчи ярми ҳинд шеъриятида чинакам бурилиш ясаган эди. Ҳариваншрай Баччан, Монсинҳ Роҳий, Али Сардор Жаъфарий каби кейинги авлод вакиллари уларнинг анъаналарини давом эттирдилар ҳамда мазмун ва шакл жиҳатидан мутлақо янги шеърий услубни кенг жорий этдилар. Эълон қилинаётган шеърларнинг муаллифлари ана шу улғувор дарёлардан сув ичиб етилган ижодкорлар сирасига киради. Уларнинг шеърларида шу кунги Ҳиндистоннинг ички олами реалистик бўёқларда янада ёрқинроқ ифодаланган.

Баҳодуршоҳ Зафар

ҲАЗАЛЛАР

Қай шаҳарга келдигу биз, қайси жой маскан биза,
Сўнг борурмиз қайси юртга, дилда шу аҳзан биза.

Қайси мулку турфа феълу урфу одат соҳиби,
Беқарор шундан кўнгил, афкандалиқдир тан биза.

Ўзга юрт, ўзга либос ҳам ўзга ранг инсонлари,
Яхшими, расво – билинмас рангу рўйидан биза.

Кўп ғаройиб манзара: ҳеч йўқ низому интизом,
Гуллари қийғоч, хабар йўқ аммо бўйидан биза.

Йўқ нафас олмоқ иложи – ел ғивир этмас, Худо,
Бер ўзинг инсоф ғанимга, айласин аҳсан биза.

Бир кўниб ўтмоққа дунё барчамиз-чун йўлтўшак,
Ғофил ўлманг, токи бедорлик етиб ундан биза.

* * *

Тожи шоҳона билан ё сарфароз этгаймудинг,
Ёки дарвеш жандасидан эҳтироз¹ этгаймудинг.

¹ Эҳтироз – кўркув.

Хокисорлик-чун яратмоқ гарчи мақсудинг эди,
Кошки, жонон эшигин хокига соз этгаймудинг.

Не балолар дастидан юз чок ўлиб кўнглим, анинг
Қора зулфига тароқ этмоққа ноз этгаймудинг.

Етмагайму эрди соқийдан жудолар қилганинг,
Ё чароғи дайри муғни имтиёз этгаймудинг.

Ҳар қаён боқма, бузукликдан юрак чок, эй Зафар,
Бу маконни сен қиёматга қиёс этгаймудинг.

Вишванкар Кумар

ҲАЁТ

Шом каби бормоқда оғиб, тўхтамас бир зум ҳаёт,
Чарчаган мен, тин олишдан мутлақо маҳрум ҳаёт.

Қанчалаб захму жароҳат етмади чархдан биза,
Гарчи сендан дардига дармон топар мардум, ҳаёт.

Кўп узок соҳилгача, етмоқ вале осон эмас,
Бу замон дарёсида ҳеч бўлмасайди гум ҳаёт.

Гоҳо шодлик, гоҳо ғам, гоҳ йиғи, гоҳ кулгудан
Турфа рангда гоҳо маълум, гоҳо номаълум ҳаёт.

Наъгаржун

ГАНДИ

Жусса – муштдай, қалби – тоғ,
Меҳнаткашга чин ўртоқ,
Зулматда ёнган чироқ,
Мазлум элларга яроқ.

Бидъат қалъаси яксон,
Оқмас энди кўздан қон,
Ғалаба ишқи – туғён,
Жўшар бирдек жисму жон.

Нур таралгай жаҳонга,
Боқинг порлоқ осмонга,
Шомлар ўхшайди тонгга,
Инсон ўхшар инсонга.
Битсин ҳар қандай иллат,
Даврон сурсин халқ, миллат,
Яхшилик топиб қудрат,
Ёмонлик тугар албат!

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Чин дўсту чин ёр ўзинг,
Ҳар бир қалбда бор ўзинг,
Нихолу чинор ўзинг,
Душманларга дор ўзинг.

Қора, сариқ, оқ бадан,
Оч ва юпун, яланг тан,
Юраклар пора-пора,
Хайқирар бир овоздан.

Асрларнинг армони
Келди ушалмоқ они,
Ётма, ғофил, тур, қани,
Меҳнат қилмоқ замони.

Энг олий ва энг оддий
Суюкли зот, мураббий,
Саховатли қалбинг, ҳей,
Қуёш дейми, Ойми дей.

Башар – долғали уммон,
Кемадай юзиб ҳар ён
Инсон деб, куйдириб жон
Сен мангу қолдинг омон!

Раҷеиш Видруҳий

БИЛСАНГИЗ

Ёник шамдан қочувчилар шу шаҳардан, билсангиз.
Қаҳру ғазаб сочувчилар шу шаҳардан, билсангиз.

Тўрт танга ҳам кифоядир, лапар, алёр, тарона,
Қаррак оғзин очувчилар шу шаҳардан, билсангиз.

Номус, виждон нима бўпти, энг аввало пул керак,
Барин пулга чақувчилар шу шаҳардан, билсангиз.

Қалтакесак, ўлаксаҳўр, тимсоҳи ҳам, аждари ҳам
Оч кўз билан боқувчилар шу шаҳардан, билсангиз.

Аввал ўйлаб, кейин сўйла, деворнинг ҳам қулоғи бор,
Қилдан қийиқ топувчилар шу шаҳардан, билсангиз.

Қидириб сиз узоқ борманг, беҳудага чопиб ҳорманг,
Ўз оёғин чопувчилар шу шаҳардан, билсангиз.

Ўғри тутма қўшнини-ю, бўл ўзингга эҳтиёт,
Турфа девор солувчилар шу шаҳардан, билсангиз.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Ваган битта, бурч ҳам битта, ўзга амал нечун бизга,
Насихатдан қолувчилар шу шаҳардан, билсангиз.

ҚОНУН

Ҳар бир очнинг кўнглидаги зўр армон,
Шулки, бир кун тўйиб еса қора нон.
“Яшасин, – дер ҳамма, – ёшлар, деҳқонлар!”
Афсус, улар билмас надур хонумон.
Муштум билан таёқ энг чин “ҳамжинслик”,
Энг ҳуқуқсиз олий зот – бу пок инсон.
Бой отанинг ўғлин ҳолин сўраманг,
Уникидир гўё жаҳон, ер, осмон.
Қайдин бу тош санамларга ишончким,
Инсон нафси олдида тоғ ломакон.
Бошпанам йўқ, уйсиз-жойсиз, берўзғор,
Мени одам қилиб турган қилча жон.
Қўшни бойлар бир қашшоқ-ла ҳамтовок,
Шўрликнинг ёш қизи бордир шўх, жонон.

Али Сардор Жаъфарий

СУҲБАТ

Суҳбат ҳеч тўхтамасин,
Гап устига гап бўлсин,
Номардлар қўлидаги маломат тошлари ҳам
Оғу тўла идишни чил-чил қилсин хотиржам.
Аччиқ-аччиқ тикилсин ўткир нигоҳлар зимдан,
Майли, чиқиб кетгудек бўлсин юраклар киндан.
Фақат золим урмасин эркнинг қўлига кишан!

То тонггача бирон-бир вафодор келиб қолар,
Мастлик оёқдан олган, маҳбуб ёр келиб қолар.
Қўзлар ерга қадалиб, дил титрар, лаблар титрар,
Хижолат ичра лабдан бўсаннинг хиди бутрар.
Қулоқларга чалингай ғунчалар қаҳқаҳаси,
Бундай чоғда бир пулдир хуш наволар мазаси.
Кўзу қошлар им қоқур, муҳаббат белгиси бу,
Кетгани нафрат дилдан мурувват белгиси бу.

Қўлни қўлга бериб биз жаҳон бирла борурмиз,
Ишқ дардин тухфа айлаб муҳаббатга қонурмиз.
Йўловчига адоват сақламаймиз ҳеч қачон,
Тиззамиздан келмайди оққан дарё-дарё қон.
Суҳбат ҳеч тўхтамасин,
Гап устига гап бўлсин...
Шомда бошланган суҳбат тонг отгунча зап бўлсин,
Юлдуз тўла тун биздай кулсин, ғамлар даф бўлсин.

Субҳадра Кумарий Чоухаън

ЖҲАНСИЙ МАЛИКАСИ (қасида)

Тагидан зил кетди тахт, шохнинг тундлашди рўйи,
Кекса Ҳиндистон яна силарди мурту мўйин.
Чин озодлик не – билар жафокаш эл бор бўйи,
Фарангни даф қилмоқлик, бас, ҳар кимнинг фикр-ўйи.

Эллик еттинчи йилда²
Боз қиндан чиқди шамшир,
Катта-кичик оғзидан
Тушмас эди бир такбир:
“Жҳансий маликасин
Ўзинг ярлақа, тақдир!”

Конпур шохининг шаддод синглиси – асранди киз,
Исми Лакшмий боий, отага фарзанд ёлғиз,
Падар кўлида таълим олди, зехни ғоят тез,
Жанг илмида айниқса кўрсатди ўзин – тенгсиз!

Ботир Шива³ мадҳидан
Ёдлар эди нуқул шеър.
Катта-кичик оғзидан
Тушмас эди бир такбир:
“Мардона маликани
Ўзинг ярлақа, тақдир!”

Лакшмий денг ё Дурга ботирлик тажассуми,
Қилич сермаши элнинг боиси табассуми,
Жанг қилмоқнинг минг битта бўлса расму русуми,
Дерди у: “Борми яна? Ёки бор-йўғи шуми?”

Маҳораштр – она-юрт,
У шу юртнинг қизидир.
Катта-кичик оғзидан
Тушмас эди бир такбир:
“Юртнинг асил қизини
Ўзинг ярлақа, тақдир!”

Шу ботир қиз Жҳансийга келин бўлди – малика.
Келин деманг, на малика – ўхшар эди малакка.
Сарой тўлди наволарга, кулгу етди фалакка,
Донғил жангчи наърасидан йўқолди хавф-тахлика.

Читра етди Аржунга,
Парватийга Шив асир.
Катта-кичик оғзидан
Тушмас эди бир такбир:
“Вафодор икки ёрни
Ўзинг ярлақа, тақдир!”

¹ Ҳиндистонда инглизларни шундай аташган.

² Сипоҳийлар кўзғолони 1857 йилда содир бўлган.

³ Шу кўзғолонда жасорат кўрсатган миллий қаҳрамон.

Бахт чироғи саройни ёритганда мисли мох,
Кўкдан бостириб келмиш қоп-қора булут, эвоҳ.
Узукмас, шамшир тутмиш куёв қўлига ногоҳ,
Келин ҳам бева қолмиш ўқилмай икди никоҳ.

Ўлиб кетди ёш рожа,
Малика мотамдадир.
Катта-кичик оғзидан
Тушмас эди бир такбир:
“Мунглуғ бевани энди
Ўзинг ярлақа, тақдир!”

Жҳансий шами ўчиб, Далҳовий нафси кўчди,
Юртни босиб олмоқ-чун қанот боғлабон учди.
Тинч осмонни бир зумда инглиз байроғи кучди,
Золим “ворис” дастидан эл-юрт қора қон ичди.

Жҳансийнинг ҳолига
Малика йиғлар дилгир.
Катта-кичик оғзидан
Тушмас эди бир такбир:
“Кўз ёши қон малакни
Ўзинг ярлақа, тақдир!”

Зору нолалар бекор дажжол фарангийгаким,
Асли савдогарман деб келган эди бунда жим,
Энди ўша “савдогар” Ҳиндистонгамиш ҳоким,
Рожа-навоблар унга кул эмиш, юртсиз етим.

Шоҳлар айланди қулга.
Қуллар шоҳ бўлди ахир.
Катта-кичик оғзидан
Тушмас эди бир такбир:
“Юртнинг эру аёлин
Ўзинг ёрлақа, тақдир!”

Пойтахт Дехли энг аввал, сўнг Лақҳнов кетди қўлдан,
Битҳур, Ногпур – ҳаммасин супуриб ташлаб йўлдан,
Удайпур, Танжур – яна учраган ўнгу сўлдан
Барин еди, жаннатнинг қолмади фарқи чўлдан.

Бенгалия, Мадраслар
Шундай бўлди тап-тақир.
Катта-кичик оғзидан
Тушмас эди бир такбир:
“Жаннат юртимни ўзинг,
Ўзинг ёрлақа, тақдир!”

Сарой мотамхонадир, барча йиғлар зор-зор.
Таланган жавохирдан обод бу кун ҳар бозор.
Рўзнамаларда инглиз кунда беради ахбор:
“Ногпур, Лақҳнов... кеп-қолинг, ҳаммасидан бизда бор!”

Эл номуси шундайин
Пулланарди бекадр.
Катта-кичик оғзидан

Тушмас эди бир такбир:
“Қорнимнимас, қадримни
Ўзинг ёрлақа, тақдир!”

Вайрона кулбалардан кўшқу қошонагача –
Лиммо-лим дарду алам; ҳар юрак чўғдир лахча.
Пичоқ суякка етган беҳуда қонлар ича,
Қонга қону жонга жон – шиор бўлди бу кеча.

Жангга шайланди малак,
Шам буткул сўнмас, ахир.
Катта-кичик оғзидан
Тушмас эди бир такбир:
“Жҳансий иймонини
Ўзинг ёрлақа, тақдир!”

Қасрлар қасир-қусур, кулбалар часир-чусур,
Озодлик оловининг бағрида ёнар гур-гур,
Жҳансий, Дехли ёнар, ёнар Лакҳнову Конпур,
Мератҳ, Патна фарёд уради – дапқур-дапқур.

Жабалпур, Кўлҳапур ҳам
Мисоли ўтли тандир.
Катта-кичик оғзидан
Тушмас эди бир такбир:
“Оловдан сақла ўзинг,
Ўзинг ёрлақа, тақдир!”

Озодлик яловини маҳкам тутди не ботир:
Бобо Дундапант, абжир Азимулло ва Тҳакур –
Қунварсинҳ ҳам Аҳмад Шоҳ мавлавий, жангда моҳир –
Абҳирам ва Тантия – Ҳиндистоннинг фаҳридир.

Бари жон берди Ватан –
Учун, “гуноҳи” шулдир.
Катта-кичик оғзидан
Тушмас эди бир такбир:
“Шаҳидларнинг номини
Ўзинг ёрлақа, тақдир!”

Ўтганларни кўяйлик. Йўл олайлик жанггоҳга.
Лакшмий бойи¹ дуч келган аждаҳоли зўр чоҳга.
Аждаҳо, яъни Банкер деган англиз сипоҳга
Малика солди қилич, шўрлик тушди оҳ-воҳга.

Ярадор Банкер қочди,
Билмайди ўзи: не сир?
Катта-кичик оғзидан
Тушмас эди бир такбир:
“Жҳансий маликасин
Ўзинг ёрлақа, тақдир!”

Нақ юз миллик йўл босиб келди малак Калпига,
Оти гуппа йиқилди ва жон берди ҳалпина.

¹ Б о и й – хоним, бегим.

Дош бермади англизлар Лакшмий боий зарбига,
Гвалиёр маскан бўлди маликанинг ҳарбига.

Ғанимга ёр Синдҳия
Пойтахтдан қочди, кофир.
Катта-кичик оғзидан
Тушмас эди бир такбир:
“Дунёда иймонлини
Ўзинг ёрлақа, тақдир!”

Малика ғолиб, аммо англизлар қуршаб олмиш,
Илон ёгин ялаган генерал Смит чолмиш
Ва лекин аёлларнинг мардлигидан у лолмиш.
Ҳайрат бармоғин тишлаб бир четда қараб қолмиш.

Пистирмадан отилиб
Хуврўз чиқди муғомбир.
Катта-кичик оғзидан
Тушмас эди бир такбир:
“Мард аёллар шаънини
Ўзинг ёрлақа, тақдир!”

Душманни ёриб ўтди маликамик шиддаткор,
Аммо учради дарё, сузиб ўтмоқ кўп душвор.
Янги от хўп чиғанди, кўп кишнади жонивор,
Начора, Лакшмий боий ёлғиз. Душман бешумор.

Шердай йиқилди ерга
Айланиб боши гир-гир.
Катта-кичик оғзидан
Тушмас эди бир такбир:
“Жҳансий ботир қизин
Ўзинг ёрлақа, тақдир!”

Малика ҳалок бўлди, олов унга арғумок,
Абадият тахтидан жой олмишдир у мутлок.
Йигирма уч ёшида, гул бўлиб очилган чоқ
Озодлик яловини тиклаб кетди, ана, боқ!

Билдик надир куллигу
Озодлик, ҳурлик надир.
Катта-кичик оғзидан
Тушмас эди бир такбир:
“Жҳансий маликасин
Ўзинг ёрлақа, тақдир!”

*Ҳинд тилидан
Амир ФАЙЗУЛЛА таржималари*

Дино БУЦЦАТИ

КАТТАЛАШТИРИЛГАН СУРАТ

Қисса

XII

Бу қоришиқ товушлар шовқин ёки нафас олишдан фарқли ўлароқ кўзга кўринмас бутун вақт оқими давомида сезилиб турар эди, у гўё барча иншоотлар исканжасида ўз вақти-соатини кутиб ётган сон-саноксиз кўшин каби пинҳона ёввойи кучга эга эди. Бу куч эгаси аллақандай даҳшатли махлуқ эмасди, йўқ: у ёқимли куйдан сўнг туғилган ҳолат бўлиб, кишига ҳаётбахш орзу ҳадя қиларди.

– О, Биби Марям, нималар бўляпти ўзи? – деди Ольга Стробеле. – Бундай овозни умримда эшитмаганман. Жуда қўрқинчли овоз экан.

– Нимаси қўрқинчли? – эътироз билдирди Элиза Исмани. – Ёқимли-ку. Мен... Нима десам экан... Менга бу овоз шуни эслатадики... Ҳойнаҳой, кулгилидир бу, менга бу овоз... аниқ бир нарса деёлмайман... ғалати...

– Тўхтанг-тўхтанг, – сўз қотди Стробеле унинг гапларига эътибор бермай. – Кичик тажриба. Исмани, сиз жойингиздан кимирламай турунг.

Стробеле ёки Манунта қандайдир сирли тугмачани босишдими ёки фотоэлементни ишга солишдими ё қандайдир механизмни ҳаракатга келтирувчи формулани айтишдими, Исмани тушунмай қолди.

– Кўриш хотираси билан боғлиқ бўлган кичик бир тажриба ўтказамиз, – деди Стробеле. – Қани-қани...

Стробеле гапирётганида айвонни тўсиб турган кўпгина шийпонларнинг ёки коммутаторнинг, ё бўлмаса мудофаа иншоатининг девориданми, оч сариқ тусли нурсиз темир антенна эгилганча тўпланганларга яқинлаша бошлади. Унинг учуда юмшоқ мўйқалам тукига ўхшаш бир тутам нарса осилиб турарди.

Пантограф ёрдамида антенна ҳеч қандай овоз чиқармай, Исманига яқинлашиб келди-да, унинг учудаги бир тутам нарса аста у томон чиқа бошлади. Шунда у сон-саноксиз юмшоқ симлардан иборат эканлиги маълум бўлди.

– Исмани, сен ҳаддан ташқари узоқда турибсан. У сенинг олдинга бора олмайди. Яқинроқ кел.

Антенна гўё бир нарсани қидираётгандек, тепага ва пастга ҳаракат қиларди.

Исмани иккиланганча кулиб қўйди.

Давоми. Боши ўтган сонларда.

– Келинглар, мен бора қолай, – деди Ольга кутилмаганда, сўнг шундоққина сим боғлами ёнига келиб турди.

Темирдан ясалган қўл аста пастлаб, бир тутам сим Ольганинг боши устига келиб тўхтади; сўнгра янада пастлаб, аёлни белигача симлар билан чирмаб ташлади.

– Вой, қитиғим келяпти! Вой-вой, бунча ёқимсиз-а!

– Бўлди, хоним, етарли, бу ёққа келинг, – саросимага тушиб деди Манунта.

Антенна Стробеле хонимни ўз холига қўйиб, юқорига кўтарилди. Ольга гўё жиркангандек, кескин ҳаракат қилиб, нари кетди.

Ольга сочларини тартибга солди. У кулса-да, лекин қўрққанидан ранги оқариб кетганди.

Шу тоб атрофга таралган ғалати садо билан биргаликда аввал ҳам эшитилган ғижиллаш овози қулоққа чалинди. Бу овоз янада кўтарилиб, атрофга акс садо тарата бошлади, сўнг яна аста-секин пастлаб, охири бутунлай тиниб қолди. Бу машиналарнинг гувиллашими? Аввал кучайиб, сўнг пасайган овоз ниманингдир тебранишидан ҳосил бўлдимикан? Ҳа, шундай.

Ҳаммалари жим бўлиб қолдилар.

СТРОБЕЛЕ. Манунта, назаримда сиз ниманидир тушуниб турибсиз. Бу нима ўзи?

МАНУНТА. *(унинг кесатиб қулишига эътибор бермай)* Ким билади дейсиз? Айтиш қийин... Назаримда... Йўқ, мен ҳеч нарсани тушунмадим...

– Сўнг ўйлаб, қўшимча қилди: – Менимча, у кулаётган эди.

– Мен совқотдим, – деди Ольга Стробеле.

– Совқотдим дейсанми? Шундай иссиқ ҳавода-я?

– Ҳа, совқотяпман. Мен уйга кетаман.

– Наҳотки кўрққан бўлсанг? Ахир бу ўйин-ку, – деди Стробеле гўё Исмани олдида ўзини оқлаётгандек бўлиб. – Очиғини айтганда, бу бориб турган аҳмоқлик! Бу бизнинг ускуналар билан ўтказган биринчи тажрибамиз. Ольга, хоҳласанг, уйга кетавер. Биз Исмани билан суҳбатлашамиз.

Икки аёл уйлари томон кетдилар. Манунта уларни кузатиб қўйди.

Айвондан ўтиб кетаётганиларида, улардан йигирма метр чамаси узокликдаги ем-хашак омборига ўхшаш иншоот томондан темирнинг ғийтиллаган овози эшитилди. Ҳамма овоз келган томонга ўгирилди. Лекин атрофда эътиборни тортувчи ҳаракат кўзга ташланмасди. Ҳатто мўйқаламли антенна ҳам қилт этмай турарди.

XIII

– Азизим Исмани, бундан кўп йиллар аввал, – ҳикоя қила бошлади Эндриад, – ҳали диплом ҳимоя қилмасимдан аввал, ёшлик чоғимдаёқ мени доим бир муаммо қийнаб келарди: ақл билан қилинган ишнинг қандай самара бериши фақат инсонга боғлиқмикан? Наҳотки, биздан ташқарида ҳаммаёқ зимистон бўлса? Ёки биздаги мавжуд ҳамма нарса бошқа ерда ҳам бор бўлиши мумкинми?

– Сиз роботни назарда тутяпсизми? – сўради Исмани.

– Шошманг. Сиз ҳеч қачон кўп йиллардан бери давом этиб келаётган

ғалати ҳаёт оқими ҳақида ўйлаб кўрганмисиз? Авваллари биз ким эдик? Содда-баёв одамлар эдик. Ҳис-туйғуларимиз бўлса-да, лекин унча тараққий этмагандик. Биз ақл билан тушунадиган нарса ҳали пайдо бўлмаган. Аниқроқ қилиб айтадиган бўлсак, у ҳали кичкина, милтиллаган шуълага ўхшаб, унинг ўсимлик дунёсидан фарқи аранг сезиларди. Ҳурматли Исмани, мени тўғри тушунишингизни сўрайман, гапларимда илмий сўзлардан унчаям фойдаланаётганим йўқ. Сиз мана бу хўжалик ҳақида ўзингиз тўғри тасаввур ҳосил қилишингиз учун мен айрим мулоҳазаларимларни айтмоқчиман. Сизнинг аҳволи руҳиятингизни, саросимага тушаётганингизни тушунмаяпти, деб ўйлаяпсизми мени? Ҳисоб-китобларга, таассуротларни қайд этиш ва эслаб қолишга, қулиш ҳамда йиғлашга, аксириш, масалаларни ечишга қодир бўлган робот яратилган, ақл устидан масхаралаш мақсадида шундай ишлар қилинган бўлса, унда бу ғирт тентаклик, жинойткорона аҳмоқлик бўлур эди. Хўш, унда нима бўларди? Унда минг йиллар давомида эволюция содир бўлиб, фикрлаш қобилияти ривожланар ёки ҳеч бўлмаганда шартли рефлекслар, ҳис-туйғулар тараққий этиб борарди... Гапларимни тушунапсизми? Бу чеки-чегараси йўқ тараққиётнинг қандайдир бир нуктасига етиб келинганда – тўсатдан олам тараққиётида ўзининг ғаройиботлиги билан инсонни лол қолдирувчи ҳодиса рўй берди. – Исмани қулиб юборди-да:

– Инсонми? – деб сўради.

– Ҳа, инсон, – тасдиқлади Эндриад – Унда бор-йўғи бир неча миллион йиллар давомида катта тезлик билан маълум даражада ўзгаришлар содир бўлди. Нотабий ривожланиш юзага келди ва у аввалги лойиҳаларда назарда тутилганлигига мен шубҳа қиламан, у қолган нарсалар билан умуман боғланмаган.

– Ўзгаришларни айтяпсизми?

– Ҳа, ақл тобора тўлиша борди. Қалла катталашди, асаб толалари ҳаддан ташқари мураккаблашиб кетди. Бир сўз билан айтганда, инсон ақл-заковати борган сари бошқа мавжудотлар ақл-заковатидан ўзиб кетди. Ҳурматли Исмани, сиз буни Худонинг иши деб айтарсиз. Майли, шундай деб ўйлай қолинг. Бу ҳолатни объектив кўриб чиқишдан унинг моҳияти ўзгармайди.

– Лекин мен уларнинг орасида қандай алоқа борлигини кўрмайман. Шошманг... Яна бир нарса бор. Бу мутлақо барчага аён нарса. Буни мен ўзим сизга тушунтириб бермоғим лозим. Шундай қилиб... Инсон мияси ҳаддан ташқари ривожланиб, унинг асаб тизими ва ҳис-туйғуларининг мураккаб аппарати бир сонияда... Ҳурматли ҳамкасб, қандайдир бир сонияда кўз ўнгимизда тутқич бермас элемент пайдо бўлади, у тананинг самарасиз ривожланиши бўлиб, кўзга кўринмас, аммо янги ҳосила беради, унинг на оғирлиги, на шакли бор, буни биз илмий тил билан айтадиган бўлсак, унинг мавжудлигига ўзимиз ҳам ишона олмаймиз, аммо у бизни кўп изтиробларга солади: бу қалбимиздир.

– Демак, бу Биринчи Рақам?

– Яна бир оз сабр қилинг. Асосий масалага яқинлашяпман. Хўш, дегандай, агар биз қайси тилга мансублигидан қатъи назар, бизнинг фикрлаш фаолиятимизни акс эттира оладиган, ўз олдига масалалар қўйиб, уларни кам хатога йўл қўйиб, инсонга қараганда анча тезроқ ҳал эта оладиган машина ярата олсак, шунда ҳам ақл-заковат ҳақида гапиришимиз тўғри бўлармикан?

Йўқ. Ақл-заковатнинг мавжудлиги учун озгина бўлса-да, эркинлик ва мустақиллик талаб этилади. Аммо, биз...

– Агар биз Биринчи Рақамни курсак демокчимисиз?

– Ҳа, топдингиз. Агар биз уни курсак... биз унинг уддасидан чиқдик, деб айтаётганимиз йўқ... агар бизнинг ҳис-туйғуларимизга эга бўлган машинани курсак, бунинг нимаси ёмон? Бу масала маблағ, вақт ва меҳнатни талаб қиладиган масала. Агар биз уни кура олсак, биз кўкларга кўтарган бу маҳсулот, сезилмас моҳият бўларди – мен фикрни, ҳатто тушларимда ҳам тинчлик бермайдиган ғояларни назарда тутяпман. Устига-устак, нафақат фикр, балки унинг индивидуаллиги, яъни йўқ нарсадан бор бўлиб, вақти-вақти билан қўрғошин каби бизни эзадиган қалб пайдо бўлади. Сиз, балки бу қалб бизникига ўхшамас дерсиз? Хўш, нима учун? Унинг тана қобиғи этданми ёки темирданми, нима фарқи бор? Тош ҳам ўз ҳаётига эга эмасми?

Исмани бош чайқаб қўйди.

– Бизнинг суҳбатимизни жаноб Рицъери эшитса бормиди.

– Эшитса нима бўпти? – деди кулиб Эндриад. – Бу ерда ҳеч қандай илоҳиётга оид муаммо йўқ. Наҳотки Худога бу ишимиз ёқмаса? Ахир барчаси унинг хоҳиши билан содир бўлмайдими? Материализм ҳам? Детерминизм ҳам? Бу ерда бошқа муаммо бор. Динга ҳеч қандай шак келтирилмайди. Аксинча. Бу табиатнинг инсонга берган жазоси, дейдилар улар.

– Бу табиатнинг қарғишига қолиш, дейдилар улар. Такаббурлик – бу катта гуноҳ.

– Табиатнинг қарғишими? Лекин бу унинг тўла ғалабаси бўлади-ку.

– Хўш, ундан кейин-чи. Бу мушкул иш нима бериши мумкин?

– Азизим Исмани, мақсад инсон қачонлардир журъат этган энг олий орзуларидан ҳам устун туради. У шу даражада улкан, шу даражада кўркамки, сўнгги нафасинг қолгунча ўзингни унга бағишлагинг келади. Кўз олдингизга келтиринг-а, бу мия бизникига нисбатан дурустрок, қобилятлироқ, мукамалроқ, ақллироқ бўлган кунни бир тасаввур қилинг-а... Ўша кунни содир бўлмасмикан... Бунинг нима деб атасак бўларкин? Хуллас, ақл бовар қилмайдиган ҳис-туйғулар ва ақл кучига яраша мислсиз руҳият ҳам бўлади. Бу кун тарихий кун бўлиб қолмайдими? Машина ўзидан дунё хали кўрмаган мислсиз руҳий куч ёғдириб туради. Машина бизнинг фикримизни ўқий бошлайдиган мўъжизалар яратади, у калбимиз тубидаги сирларни оча бошлайди.

– Бир кун келиб, роботнинг фикрлаш тарзи сизнинг назоратингиздан чиқиб кетиб, мустақилликка эришса-чи?

– Мен ана шунга интиляпман-да. Бу ғалаба деган сўз. Озодликсиз руҳ қандай руҳ бўлди?

– Агар у биз каби қалб эгаси бўлиб, бизлардай айниб кетса-чи? Уни бу йўлдан қайтариш мақсадида аралашининг иложи бўладими? Ва у ўта ақллилиги туфайли бизни алдамайдими?

– Ахир у бекамикўст яратилган бўлади-ку. Худди Одам Атодек. Ана шунда-да, унинг биздан устунлиги! У аввал-бошданок гуноҳдан холидир.

Эндриад жим бўлиб қолди. Исмани саросимага тушганча иягини кашларди.

– Демак, сизнинг Биринчи Рақамли ускунангиз аслида...

– Худди шундай. Уриниб кўриш... Бунга тўлик асосимиз бор...

– У худди биз каби фикрлашини назарда тутяпсизми?

– Шундай.

– У қандай қилиб тушунтиради? Қайси тилда?

– Ҳеч қандай тилда эмас. Ҳар қандай тил бу – фикр учун қопқон. Биз асосий элементлардан келиб чиққан ҳолда инсон ақлий функциясини яратдик. Сўз билан белгиланган предмет ўртасидаги алоқа моделини бевосита фаолият модели билан алмаштирдик. Бу ўша Чекатьевнинг эски дохиёна тизимидир. Ҳар қандай фикрлаш доираси чизма кўринишига ўтказилади. Бу эса унинг таракқиётининг бошидан охиригача ва шу билан бирга уни яхлитлигича кўриш имкониятини беради. Яъни, биз тилдан фойдаланмай, фикрнинг тамға шаклига эга бўламиз.

– Бунда сиз нимадан фойдаланасиз?

– Оҳанрабо симидан фойдаланамиз. Унинг ёрдамида биз кўрғазмали чизмага эга бўламиз.

– Уни қандай тушунса бўлади?

– Бунинг учун тажриба бўлмоғи лозим. Масалан, мен уларни равоқий оламан. Тўғри, уни ўрганиб олиш осон эмас. Аввало товуш ёрдам беради. Оҳанрабо симларидан фақат жадвал эмас, балки товушлар ҳам келади. Катта тажриба орттирилса, уни тушуниш осон.

– Эндриад, сиз ўзингиз уни тушунасизми? Айтайлик, қандайдир хуштак чалиш, увиллаш овозларини назарда тутяпман.

– Ҳа. Баъзан мен бунинг уддасидан чиқаман. Бу фикрнинг садосидир. Ҳаяжонга солувчи ғалати туйғу, гарчи ҳамма нарса идрокка боғлиқ бўлса ҳам.

– Масалан, янги одам билан Биринчи Рақам қандай мулоқот қилиши мумкин?

– Азизим Исмани, айнан шу нарса сизнинг вазифангиздан бири ҳисобланади. Иложи борича фикрлаш операцияси луғатига ўхшаш бир нарса тузиш керак. Ҳар бир белги комбинациясига мос келадиган сўз топиш керак.

– Эндриад, сиз машина билан қандай гаплашасиз? Нима, у бизнинг тилимизни тушунадими?

– Буйруқлар ва бошқа ахборотлар унга тешиқ туширилган карталар орқали киритилади. Аммо у қисман бўлса-да, нутқни идрок этиши эҳтимолдан холи эмас.

– Бу даҳшат-ку.

– Азизим Исмани, тушуниб турибман. Сиз ишонмаяпсиз. Қисман сиз ҳақсиз. Зарари йўқ. Ўз кўзингиз билан кўрасиз ҳали. Биз анча илгарилаб кетганмиз. Ишонаманки, биз мақсадимизга етдик. Қийинчиликлар ортда қолди. Бу ёғи енгил кечади. Ҳа, биз ўта қудратли одам яратамиз. Илоҳий куч даражасида. Айнан шу йўлдан бориб, ўзимизнинг ғариб ва ёлғизлигимизни енгамиз.

– Сиз бу йўлдан боришдан кўрқмайсизми? Ахир эртами-кечми бу мияда содир бўлаётган барча нарсани назорат қилишнинг сира иложи бўлмади қоладиган фурсат келади-ку.

– Тўғри. Биз бунга дуч келдик. Аммо хавотирга ўрин қолмади. Бизнинг маълумотларимиз қониқарли. Тинч ухласак бўлади.

– У-чи?

– Нима, у-чи?

- У кечалари ухлайдими? Ёки мутлақо ухламайдими?
- Ухлайди, деб айтолмайман. Очиғи, мудрайди, тунлари унинг фаолияти сусайгандек бўлади.
- Сиз электр кувватини пасайтирасизми?
- Йўқ, йўқ. У гўё чарчагандек ўзи тинчланиб қолади.
- Тушлар ҳам кўрадилми?

XIV

Июнь ойининг ажойиб тонги. Соат ўнлар чамаси Исмани Стробеле ва Манунта билан Биринчи Рақамнинг сир-асрорлари ҳақида суҳбатлашаётганларида нима билан машғул бўлишини билмай турган Элиза Исмани Эндриаднинг рафиқаси билан учрашишга аҳд қилди.

– Бу ерлар жуда гўзал, зерикмайсан киши, – деган эди Эндриаднинг хотини улар биринчи бор танишганларида. – Лекин биз аёллар баъзан нима қиларимизни билмай, зерикиб қоламиз. Зерикиб, ёлғизланиб қолганингизда бизникига келаверинг, деганди у. Истаган вақтингизда эшигим очик. Ҳатто эрталаб ҳам. Эрта тонгда гулларимни суғораман, келсангиз, гулзоримни сайр қилдираман.

У бу гапларни самимий ва чин дилдан айтганлиги учун Элиза Исмани келган кунларининг эртасигаёқ Эндриадларникига йўл олди. Эрта тонг. Ажойиб июль тонги эди.

Эндриаднинг уйи ям-яшил ўтлоқзор қоплаган тепаликнинг юқорида жойлашган. Ўнг тарафда юз метрлар нарида махфий иншоот чегараси кўзга ташланиб турарди.

Уй эшиги қия очик эди. Элиза эшик қўнғироғининг тугмасини тополмай, бир оз туриб қолди. Афтидан, уйда ҳеч ким йўққа ўхшарди.

– Мумкинми? Ким бор? – баланд овозда сўради Элиза.

– Кириг! – ичкаридан эркак кишининг хушламайроқ қилган жавоби эшитилди.

Элиза эшикни очиб, ортиқча жиҳозлар бўлмаган кенг меҳмонхонага кириб борди. Бу ерда иккита диван, бир неча мўъжазгина тўқима оромкурси, ёзув столи, кўзгу ва деворга осилган қадимги суратлар – хона ана шундай оддий қилиб безатилганди, бу ер шинам ва осойишта эди.

– Мумкинми? – қайта сўради ҳеч кимни учратмаган Элиза.

Бошқа эшик очилиб, ичкаридан Эндриад чиқиб келди. У бўйинбоғсиз, эгнига эски свитер кийиб олганди.

– Э-ҳа, яхшимисиз? Сиз Лучананинг олдига келганмидингиз? У боғда бўлса керак. Ҳозир уни чақираман.

Эндриаднинг қиёфасидан меҳмонни хушламаётгани шундоққина сезилиб турарди. Унга халақит бериб, муҳим ишидан чалғитганлари ёқмасди. Унинг нигоҳида, гап оҳангида, хатти-ҳаракатида кеча кеқурун танишган пайтларидагидек бесаранжомлик яққол кўзга ташланарди.

– Марҳамат, – деди Эндриад Элизага.

Диванга яқинлашаркан, Элизанинг нигоҳи ёзув столи устидаги журнал ва китоблар орасидаги кумуш гардишга солинган кичик суратга тушди.

У хайратдан донг қотиб қолди. Суратни дурустроқ кўриш мақсадида бир оз энгашди ҳам.

– Кечирасиз, – деди Элиза. – Лекин мен онт ичиб айтишим мумкин,

бу... Ахир бу ўша-ку! Кўзларимга ишонмайман, бу ўшанинг ўзи!

– Ким? – қизиқиб сўради Эндриад.

– Менинг қадрдон дугонам. Лаура... Лаура Де Марки.

Саросимага тушган Эндриад Элиза томон қадам ташларкан:

– Сиз уни танирмидингиз? – деб сўради.

– Жуда яхши танийман. Биз деярли ўн йил бирга яшаган эдик. Ажралмас мактабдош дугоналар эдик. Кейин уларнинг оиласи Швейцарияга кўчиб кетганди. Ўшандан буён кўришмадик. Лекин қандай қилиб...

Эндриад ҳайрат тўла кўзини Элизадан узолмай қолди.

– Бу менинг биринчи хотиним, – ғўлдиради Эндриад.

– Йўғ-е?

Элиза Исмани буни энди эшитиши эди.

– Демак, сиз уни жуда яхши билар экансиз-да? – тусмоллаб сўради Эндриад.

– У менга синглимдан ортик эди. Бирок ҳозир... Орадан ўн беш йиллар чамаси ўтди. Ундан ҳеч қандай хабар йўқ. Алоқамиз узилган...

Эндриад, гўё хотиралар гирдобиди сузаётгандек, жим бўлиб қолди. Сўнг аста кулиб қўйди.

– Лауретта, – деди у охиста. – Лауреттанинг орамиздан кетганига ўн бир йил бўлди.

– Орамиздан кетганига?

– У ҳалок бўлди. Автомобил ҳалокатига учради.

Элиза бир оз сукут сақлаб, сўради:

– Сиз рулда эдингизми?

– Йўқ, мен эмас, бошқа одам... Мен уни тун бўйи кутдим. Турган-битгани даҳшат. Эрта тонгда полиция бу ҳақда хабар берди. Икковлари ҳам бир зумда у дунёга равона бўлибдилар. Лауретта ва ҳайдовчи, – деди у сўнгги сўзга алоҳида урғу бериб.

Элиза рухан тушқунликка тушиб қолсам керак, деб ўйлаган эди. Аммо бундай бўлмади. Лауретта. Бу узоқда қолган бир сиймо. Эртақ. Балки у бу дунёда бўлмагандир? Ахир орадан шунча йил ўтиб кетди-ку.

Унинг қаршисида турган инсон шак-шубҳасиз изтироб чекмоқда эди. Эндриаднинг чеҳраси тундлашди.

– Ўша, – аста такрорлади Эндриад. – Сизнинг кўзингизга қараб нимани ўйлаётганингизни фаҳмляпман. Ўша. Балки мени ҳеч нарсадан хабари йўқ, деб ўйларсиз? Очигини айтганда, билмаган деб ўйлаётган бўлсангиз керак? Ахир сиз унинг дугонасиз-ку, айтинг-чи менга, уни айблаш мумкинмиди? – деди Эндриад Элизанинг билагидан маҳкам ушлаб. – Ҳойнаҳой, ҳамма менинг устимдан кулган бўлса керак. Бу галварс Эндриад кўкларга парвоз этиб, хотинининг қилаётган ишларидан беҳабар бўлса керак... Қандай қилиб кўрмаслик, билмаслик мумкин эди! Тўйдан сўнг орадан бир йил ҳам ўтмаганди. Қочиримли сўзлар, шаъмалар, беркитикча гаплар... Сўнгра исботлар... Тушуняпсизми, далиллар кўп эди. Шундай исботлар бўлдики, кўриб кўрмасликка олишим мумкин эмасди. Яна нима десам экан? Лекин мен... Мен аянчли ва ночор ахволга тушиб қолдим. Усиз яшай олмасдим! Ундан ажралиб қолиш... Оҳ, мен қандай бахтиёр эдим-а! Лекин буни кейинчалик тушуниб етдим.

Буюк Эндриад, даҳо диванга чўкди-да, икки қўли билан юзини беркитиб олди. Овоз чиқармай йиғлаётганидан елкалари титрай бошлади.

Элиза хайрон бўлиб қолди: дугонасининг қилган қилмишидан хижолат ҳам тортмади. Ўзига-ўзи хайрон қолди. Бу воқеа Лаура учун мутлақо табиийдек туюлди.

– Жаноб Эндриад, олдингизда хижолатдаман... менинг айбим билан...

– Исмани хоним, сиз мени тўғри тушунапсиз-а? Лаура, Лауретта исмли тентак аёлни эслаяпсизми? Ахир у ғирт аҳмоқ эди. – Эндриад жилмайиб қўйди. – Кечқурун уйга қайтиб келганимда, унга бир қарашдаёқ ҳаммасини сезардим. Ҳа, у менга доимо хиёнат қилиб келаётганини жуда яхши билардим. У мени алдарди. Ёлғиз Худога аён у мени қанчалар алдагани. Аммо барибир... Унинг бир қур қарашидан, гапининг оҳангидан ҳамма нарсани тушуниб олардим. Унинг болаларча кулиши, ахир сиз унинг табассумини эсласангиз керак? Унинг хатти-ҳаракати, қадам ташлаши, ўтиришию ухлаши ва ювиниши қандай ажойиб эди... Ҳатто унинг йўталиб, аксириши ҳам кишини мафтун этарди. Лекин ёлғон гапириши... Буни ёлғон деб атаб бўлармикан? Лаура шундай эди. Кулганида, менга суйкалганида бирам ёқимли бўларди!.. Нима деяётганимни тушунапсизми?

– Ҳа, мен уни кўз олдимга келтиряпман.

– Ғўр. Хайвон. Ёғду эди. У навнихол, мисоли гул эди. – Эндриад энди ўзи билан ўзи сўзлашарди. – Мен билардим, агар уни йўқотсам, холим вой бўлишини яхши билардим... Нотавон... Наҳотки, мен шунчалик галварс бўлсам? Атрофдаги одамлар-чи, улар телбамидилар? Хўш, айтинг, мен нима қилишим керак эди? Икки бахтли инсонни бирваракайига бебахт қилишим керакмиди? Нима учун? Яхши одамларнинг хурсандчилигини дебми? Ярамаслар!..

Эндриад сесканиб, Элиза Исманига ғалати қараб қўйди. Сўнг Элизанинг кўлини оҳиста ушлаб қўйди.

– Юринг, – деди у ўрнидан тураркан. – Кечирасиз, исмингиз нима?

– Элиза.

– Юринг, Элиза. Биз дўст тутунишимиз керак. Ваъда берасизми?

– Албатта, сўз бераман.

– Онт ичинг.

– Шундай дўст бўлайликки, орамизда сир бўлмасин. Тушундингизми? Очик-ойдин гаплашамиз.

Элиза кулиб юборди.

– Бу фитнами? Эндриад, сиз мени кўрkitиб юборяпсиз.

– Ҳа, фитна. Юринг, Элиза. Мен сизга кўрсатишим керак...

– Нимани кўрсатасиз?

– Бир сирни... – деди Эндриад. Унинг ичи ўт олиб ёнаётган эди. – Бир машъум сирни очаман. Аммо-лекин, жуда антиқа.

– Жиддий гапирапсизми?

– Юринг. – Эндриад бир оз юргач, деразалардан бирига қаради. – Лучана боғда экан. У сизнинг бу ерда эканлигингизни билмайди. Ҳали вақтимиз бор. Юринг.

Эндриад эшикни очди. Улар ташқарига чиқдилар. Тўсиқли бетон айвон томон юрдилар. Бу айвон қоя бўйлаб давом этди, эллик метрлардан сўнг бутун мажмуани ўраб турган девор билан бирлашиб кетарди.

Эндриад олдинда одим отиб кетмоқда эди. Айвон ўртасига етгач, ўгирилиб Элизага қаради.

– Айтинг-чи, – деди Эндриад жиддий, – агар у билан учрашиб колгудек

бўлсак, сиз уни танирмидингиз?

– Кимни?

– Лауреттани.

– Ўз оғзингиз билан айтдингиз-ку...

– Ҳалок бўлганими? Ҳа, у ҳалок бўлган ва дафн этилган. Бундан ўн бир йил муқаддам. Лекин сиз уни танирмидингиз?

– Эндриад, менга қаранг. Нима дейишимни ҳам билмай қолдим.

Эндирад бир оғиз ҳам сўз айтмай, йўлида давом этди. Элиза эса унинг ортидан борарди. Шу йўсинда улар айвоннинг охирига етиб келдилар. Шу ерда – оқланган деворга темир эшик қурилган эди. Эндриад чўнтагидан бир шода калит чиқариб, эшикни очди ва қандайдир тугмани босди. Улар тор йўлак бўйлаб юриб кетдилар. Йўлакнинг ичкарасида яна бир темир эшик кўзга ташланди. Эндриад бошқа калит билан эшикни очди. Улар унча катта бўлмаган айвонга чиқдилар.

Офтобнинг чароғон нуридан Элизанинг кўзлари қамшиб кетди. Пастликда Биринчи Рақамнинг улкан, бўм-бўш косаси кўзга ташланди.

Эндриад қимир этмай турди. У гўё сеҳрлангандек, ўзи яратган ардоқли иншоотдан кўз узмай турарди. Унинг лабларида аста-секин табассум пайдо бўлди ва шивирлаб деди:

– Лауретта!

Улар бу манзара олдида бир оз сукут сақлаб туриб қолдилар. Эндриад беҳосдан бошини силкитиб, Элизага нигоҳини тикканча қатъийлик билан буйруқнамо сўз қотди:

– Сиз уни танирмидингиз?!

– Ҳа, танисам керак.

– Элиза, танимаяпсизми?

Элизанинг миясидан бемаъни тахмин лип этиб ўтди. Сўнгра Эндриад ақлдан озган, деган хавотирли шубҳа пайдо бўлди.

– Қани, гапиринг. Сиз уни танимаяпсизми?

– Қаерда у? – сўради Элиза.

Эндриад ғужанак бўлиб олди.

– Йўк. Яхшилаб қаранг. Агар сиз кўрққан бўлсангиз, унда бир-биримизни тушунмаяпмиз. Мени ақлдан озган деб ўйламанг. Сиз уни танияпсизми?

– Мен... Мен... Лекин қани у?

– Ана у, ана! – Эндриад қулочини кенг ёзиб, сирли иншоотни кўрсатди; қаёққа қараманг, ҳамма жойда турли паст-баландликларда бўртиклар, миноралар, антенналар, бақувват геометрик шакллар кўзга ташланарди.

– Мен... ту... тушунмаяпман, – деди Элиза тутилиб, чунки у ғира-ширада ниманидир пайқай бошлаганди.

– Овози-чи? – уни тинмай саволга тутарди Эндриад. – Қулоқ солинг-а, бу овозни танимаяпсизми?

Элиза диққат билан қулоқ сола бошлади. Қурилмани биринчи бор кўрган кундагидек чуқурликдан элас-элас овоз эшитила бошлади. Бу овоз бир манбаданми ёки бир неча манбадан келаётibdими, буни ажратиб бўлмасди. Ғалати овозлар, узук-юлуқ келаётган товушлар, ақл бовар қилмайдиган даражадаги хилма-хил тембрларда таралар ва гўё азза-базза одам каби гапириб кетадигандек туюлмоқда эди, аммо ҳар сафар овоз юқори нуқтага етганда, чуқур тин олиб қўярди.

– Сиз уни эшитяпсизми? Эшитяпсизми? Бу ўшами? – тоқатсизланиб саволига жавоб кутарди Эндриад.

Шу топ Элиза Исмани ҳаммасини тушуниб етди. У бу даҳшатли ҳақиқатнинг тагига етди-ю, юраги шув этди.

– Вой Худойим! – тисарилиб қичқириб юборди Элиза.

– Бу ўшами? – сўради Эндриад Элизанинг елкасидан ушлаб силкитар экан. – Бу ўшами? Айта қолсангиз-чи! Сиз уни танидингизми?

– Ҳа, танидим. – Ўтмишдаги ёш, соғлом, енгилтак, хурсандчиликни, кўнгилхушликни ёктирувчи гулдек дугонаси энди баҳайбат қурилма тимсолида рўпарасида кимир этмай турарди. Баҳайбат сунъий мия, робот – ўта қудратли одам, ақл билан тўлдирилган улкан кўрғон – буларнинг барчаси Эндриад томонидан у севган аёл тимсолига ўхшатиб яратилган эди. Бу сирли хилқатда чехрасиз, оёқ-кўлсиз, дудоксиз Лаура сеҳргар мўъжиза каби бу дунёга қайтиб келган эди. Бу айвонлар, бу девору қозиклар, мудофаа иншоотлар унинг танаси тасаввурида яратилган эди. Элиза Исмани ўзи истамаган ҳолда уларнинг орасидаги ғалати ўхшашликни кўра бошлади. Бу ҳолатда инсон шаклига киришни ақл бовар қилмасди, аммо Элиза кўзини юмиши билан бу қурилмаларда ундан туртиб чиқиб турган бўртиқларда, чуқурликларда унутилган хотираларнинг кучли садоси намоён бўларди – инсон борлиғи, ёқимли нафосати сезилиб турарди.

Устига-устак, ташқаридан қараганда, палапартиш жойлашган бу деворлар, қозиклар, ҳандасавий шаклларда қандайдир бир кимсанинг ўзига хос қувноқ, нафис, енгил табиатли қиёфаси намоён бўларди; бу энди қурилма ҳам, кўрғон ҳам, электростанция ҳам эмас, оддий аёлга ўхшаб кетарди. У ёш, шўх, ишвали, мафтункор эди, аммо унинг танаси этдан эмас, балки бетон ва металлдан эди. Тавба, ақл бовар қилмайди, лекин у аёл эди. Ҳа, бу ўша, Лаура эди. Аввалгидек гўзал, ғамзали, балки ҳаётлик давридаги кўра офатижон эди.

Эндриад безгак тутгандек қалтираб, Элизанинг жавобини кутиб турарди.

– Элиза, сиз кўрдингизми? Уни танидингизми? Овозини-чи? Нахотки, бу товуш уникага ўхшамаса?

Элиза бошини силкиб қўйди. Электрон қурилмалар, сунъий тебранишлар, совуқ материядан ҳосил бўлган овоз – унинг овози эди. Фақат у сўзламас, балки тушуниб бўлмас товуш чиқарарди, холос. Гўё Лауранинг томоғига бир нарса тикиб қўйилгани сабаб, у ғўлдираётгандек ёки каптар каби ғу-ғулаётгандек эди. Бу гўзал ва шу билан бирга кўрқинчли ҳам.

– Элиза, сиз тушуняпсизми?

– Нимани?

– Сиз унинг сўзларини тушуна олдингизми?

Элиза Исмани каби иродали ва қатъиятли аёлга ушбу таассуротлар ҳаддан ташқари кучли таъсир этган эди. У бунга дош беролмади. Бирон нарсага суянгиси келди.

– Йўк, йўк, – деди худди бўғилаётгандек, нафаси тикилиб ва йиғлаб юборди: – Бўлиши мумкин эмас. Бечора Лаура!

XV

– Гоя бундай юзага келганди. Орадан ўн бир йил ўтди. Мен аросатда қолган эдим. Кечаю кундуз ажриқда ётгандек ағдарилиб чиқардим. Ҳаётим зулматга айланган эди. Севгилим мени ташлаб кетди. Тушуняпсизми, Элиза? Шундан сўнг қандай ҳаёт кечиришим, қандай яшашим мумкин эди? Менинг қуёшим ботган эди. Сарсон-саргардон бўлиб қолдим. Тунлари кезиб юрадиган одат чиқардим. Мусибатда қолдим. Назаримда, мен учун ҳаёт тугагандек эди. Ҳа, ҳа, шундай бўлганди. Аслида, ҳеч нарса миямга кирмас, ҳеч нарсанинг фарқига бормасдим. Асл мусибат бошқа ёқда эди. Бу бизнинг ичимиздан кемираётган руҳий тушқунлик экан. Мен тамом бўлдим, ортиқ яшолмасам керак, деб ўйлагандим.

Инсон изтироб чекишга маҳкум этилган, атрофида қанчадан-қанча тасалли бергувчи нарсалар кўплигини сезмайди – бунинг учун қўлини узатса бас ва у ўзига янги ташвишлар орттириб олади. Ҳар ҳолда менинг ҳаётимда шундай бўлди. Аммо ҳозир ҳаёт мен учун тугаган ўша даврларни кўмсаётганимни сиз тушунмайсиз. Лаура ҳалок бўлди. Мен ёлғиз қолдим... Аммо... қолганини сизга хикоя қилиб, тушунтириб бераман. Мен ер юзида энг бахтсиз одамдек ҳис қилардим ўзимни. Бундан қутулиш учун бир овуноқ топишим зарур эди.

Иш топишим даркор эди. Илмий ишга шўнғиб кетдим. Кечаю кундузнинг фарқига бормай қолдим. Ишга бутун вужудим билан киришиб кетганимдан мен галварс Лаура билан боғлиқ изтироблардан қутулганимни ҳам сезмай қолибман. Ахир мен яна аввалгидек ишчан ҳолатимга қайтгандим.

Айнан ўша кунларда вазирликка махфий суҳбатга таклиф қилдилар. Мавзу – маълум режа эди. Ёки лойиҳа... Айтайлик, Биринчи Рақам хусусида. Бу лойиҳа етти йил мобайнида ташлаб қўйилиб, қаердадир чанг босиб ётганди.

Мени чақириб, вақти етди, деб айтишди. Вазирликда ишлайдиганлардан миннатдор бўлишимиз керак. Улар бу масалага жуда катта эътибор қаратдилар. Харажат борасида ҳеч қандай узилиш бўлмади. Миллиардлаб маблағ ажратилди. Керагича сарфла, дейишди. Бу азалий орзу эди. Аммо бу вақтга келиб... ишга иштиёқим сўнган эди, ҳаммамиз ҳам одаммиз, ҳаммамиз ҳам инсонмиз, хатодан холи эмасмиз.

Эндриад ва Элиза роботли қурилмани тарк этиб, яйлов орқали ўрмон ичидан чиқиб келдилар. Дарахтлар сояси остида суҳбатлашиб кетмоқда эдилар.

Мен билан олим Алоизи ишларди. У мендан бир оз ёш эди. Алоизи мендан ҳам ўтадиган даҳо ва романтик инсон бўлган. У Лаурани биларди. Ҳа, жуда яхши биларди, тушуняпсизми? Келишган йигит, яхши фазилатли инсон бўлган. Сезишимча, Лаура билан унинг ўртасида... Хуллас, бундан қочиб қутулишнинг иложи йўқ. Бундай ҳолатларда оғзимдан бирон-бир сўз чиқмасди. У ҳам индамасди. Сўнгра Лаура ҳалок бўлди. Мен уни ёмон кўриб қолишим мумкинмиди? – Эндриад хўрсиниб қўйди. – Ўша қудратли одамни қандай қилиб яратиш мумкин? Ўзимизга ўхшаган, лекин биздан кўра мукамалроғини. Жуда катта ҳажмдаги ишни қунт билан бажардик ва натижага эришдик ҳам. Хўш, шахс ҳақида нима дейсиз? Ҳис-туйғу ва истакларни ҳис этишни-чи? Қалбни-чи?

Бу борада айнан Алоизи ҳал қилувчи қадамни ташлади. У буюк ихтиро яратди. Алоизи кичик ҳажм ичига ақл, инсон феъл-атворини ва бизларни бир-биримиздан ажратиб турадиган сирли сифатларни жойлаштирди. Ташқаридан қараганларга бу кулгили туюлади, албатта. Баландлиги икки метр келадиган шиша-тухум яратилди. Ўзингиз кўрасиз. Унинг ичида фаннинг буюк ихтироси жойлаштирилган. Алоизи ўзи билан бирга қабрига олиб кетган сирдан мен ҳам беҳабарман. Унинг чизмалари ва кораламаларини биз тополмадик.

У шу ҳақда менга гап очгани ҳали-ҳануз ёдимда... «Биз кимни дунёга келтиришимиз керак? – сўради у гўё мен билан ҳазиллашгандек. Эркакними? Аёлними? Босқинчиними ё авлиёними?»

Мени қийнаб келаётган барча изтироблар қайтадан янгиланди. Эҳтимолдан узоқ бўлган бундай имкониятни мен қўлдан чиқаришим мумкинми? Жаҳон тарихида биринчи бор пайдо бўлган эди бундай имконият... ҳалок бўлган инсонни, Элиза, тушуняпсизми, ҳаётга қайтадан қайтариш эди бу. Тўғри, аввалги танасисиз. Ҳалок бўлгач, тананинг нима аҳамияти бор? «Лаурани, – дедим мен. – Сен Лаурани қайта ярата оласанми?»

Алоизи менга қараб, тикилиб қолди. Унинг фариштаники каби чакноқ кўзларини ҳеч унутолмайман. Бу нигоҳда дард, алам, қўрқув ва умид, худди меники каби умид мужассам эди.

Бир неча ой сезилмай ўтиб кетди. Бу ишдан аввал мен бир йил давомида дам олган эдим. Албатта, Лучанага нисбатан муҳаббат тўғрисида ҳеч қандай гап бўлиши мумкин эмас. Лучана кўп йиллар давомида менинг ёрдамчим бўлиб ишлаган. У олийжаноб, фидойи аёл. У бўлмаганда бошимга тушган бу мусибатларга қандай дош берган бўлардим, билмадим. У мендан ҳеч нарса таъма қилмасди. У фақат мени севарди, холос. Биз турмуш курганимиздан кейин, у ўзини бахтли деб ҳис этадими, йўқми, билмайман. Ҳаётимиз оддий, бир кунимизни кўриб турибмиз. Сизга айтсам, у катта қалб эгаси. У ўлиб кетган Лаурадан мени рашк қиладими, йўқми? Ҳм! Балки рашк қилиши мумкин, аммо билдирмайди.

Менинг ишга берилиб кетганимни кўргач, ўтмиш унутилди, деган хаёлга борди. Мен бўлсам, Лаурани қайтариш устида ишлардим. Хўш, бунга нима дейсиз? Бу яхши эмас, тўғрими? Лауретта ишлатган ёлғонлардан юз чандон ортиқ ёлғон бу! Лучананинг шу вақтгача ҳеч нарсадан хабари йўқ. Унинг билиб қолишидан Худонинг ўзи асрасин. Майли, буни кўя турайлик. Биринчи Рақамнинг қандай қурилганини сизга тушунтириб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Аввалига уни абстракт фикрлашга ўргатиш ҳаммасидан ҳам қийинроқ туюлган эди. Бу энг асосийси, лекин у мантиқ асосига қурилгани учун ортиқча қийинчилик бўлмади. Сенсорга ахборотни киритиш жуда ҳам қийин кечди. Кўз, қулоқ ва бошқа аъзолар орқали таъсир этадиган қўзғатувчи ускунадан чиқадиган товушлар хотирада қайд этилиши ва бошқа сенсорли блоклар билан боғланиши ҳам керак эди. Бу товушларни кейинчалик қабул қилиш, баҳолаш ва таҳлил этилиши керак эди. Шундан сўнгра, афтидан, шу ердан кейинги ҳаракатларга импульс берилиши лозим. Элиза, гапимга қулоқ соляпсизми? Менимча, сизга бу...

– Йўқ, нималар деяпсиз. Жуда қизиқарли.

– Бундан ташқари, эркинлик муаммоси пайдо бўлди. Биз бу мустақил

фикрни яратишга эришган бўлсак, унда қайсидир дақиқада уни ўз ҳолига қўйишимиз керак эди. Детерминизм – бўлса бўлсин, аммо детерминанлар фақат биздан чиққан бўлмалиги керак. Акс ҳолда нима яратган бўламиз? Қулларча итоаткор машинами?

Шундай қилиб, машинани ўз ихтиёрига топширишга мажбур бўлдик. Маълум бир дақиқада биз барча тегишли аъзоларни унинг ихтиёрига топшириб, кейинги ўзгаришлар устидан назорат қилишдан воз кечдик. Гап фақат унинг асосини ташкил этувчи элементларнинг ўта мураккаблигида эмасди. Тез орада машина машиналигини қилиб, инсон ақли унинг ақлини назорат қилишга ожиз бўлиб қолди. Устига-устак, биз маълум бир вақтда фақат бир нарса ҳақида ўйлаш имкониятига эга эдик. Биз яратган қурилма эса бир вақтнинг ўзида бир-бири билан боғлиқ бўлмаган бир неча фикрлаш операцияларини бажара оларди.

Умуман олганда, биз асосий жиловни қўлимиздан чиқариб юборгандик, бизнинг ихтиёримизда фақат машинанинг бажараётган ишини назорат қилиб, кузатишдан ўзга имкон йўқ эди. Бу Карстдаги дарё ерости ғорида йўқ бўлиб кетиб, бир неча километрдан сўнг яна юзага оқиб чиқишига ўхшаш бир нарса эди. Ернинг остидан сув қаерга кетади, буни ҳеч ким билмайди.

– Элиза, айтинг-чи, сиз эркинлик ҳиссиётимизни қаерда пайдо бўлиши ҳақида ҳеч ўйлаб кўрганмисиз? Унинг биринчи манбаи қандай? Биз ҳатто камокхонада, ҳатто ўлим тўшагида ётганимизда ҳам, у туфайли биз ақлдан озишимиз мумкинми?

– Ё Худойим-ей! – деди Элиза Исмани. – Тўғриси айтсам, мен бу ҳақда ҳеч ўйламаган эканман.

– Мен шуни айтмоқчиманки, – деди Эндриад, – ҳатто энг бахтли онларда ҳам агар кишининг ўз жонига қасд қилиш имконияти бўлганида ҳаёт чидаб бўлмас даражада оғир кечарди. Бу ҳақда ҳеч ким ўйламаслиги ўз-ўзидан тушунарли, фараз қилиб кўринг-а, тўсатдан сизга бундан буён ҳеч кимса ўз ҳаётини тасарруф эта олмайди, деган хабар келса, бу ёруғ дунёда қандай аҳволга тушиб қолган бўлардингиз? Ҳаётимиз даҳшатли зиндонга айланиб қолган бўларди. Ҳамма ақлдан озарди.

– Демак, сизнинг машинангиз ҳам...

– Ҳа, топдингиз, у биз каби ишлай олиши учун унга ўз-ўзини йўқотиб юбориш имконини бериш лозим.

– Лекин қандай қилиб?

– Бу жуда оддий. У буйруқ юбориши мумкин бўлган портлагич зарядидир.

– Сиз уни зарядлаганмисиз?

Эндриад овозини пасайтириб, деди:

– Биз уни шунга ишонтирдик. Портловчи мослама мавжуд. Аммо портловчи модда ўрнига зарарсиз модда қўйилган. Муҳими, у буни билмаслиги керак. Лауретта шу даражада қизиққонки, жаҳли чиқса борми...

Ва ниҳоят, бизнинг қурилмамиз тўлиқ ва бир вақтда ишга тушиши лозим бўлган даражада етиб келди. Унинг ихтиёри ўзида. Энди биз унга таъсир эта олмасдик. Ўша кунгача у соддалаштирилган электрон мия – фақат механизм ва схемалардангина иборат эди. Энди эса бу Алоизи томонидан яратилган асаб тутуни, шахснинг бошланғич кўриниши, мен

сизга боя сўзлаб берган шиша-тухум, ҳаётнинг нозик моҳияти ҳаракатга келиши керак эди. Инерцион оғишларни автоматик тарзда мувозанатлаш орқали ақл ёғдуси, роҳатланиш ва изтироб чекиш қобилиятлари пайдо бўла бошлайди. Лекин хатога йўл қўйилмадимикан? Ҳисоб-китоблар тўғри олиндимикан? Амалда нима содир бўлиши мумкин? Бизнинг қурилмамиз нима бўлиб чиқиши мумкин? Лаурами ёки номаълум, олдиндан билиб бўлмас бир нарсами?

Фақат мурватни бураш қолган эди, холос. Сизга айтсам, бу жуда масъулиятли онлар эди. Йиғилганларнинг барчаси чурқ этмай турардилар.

– Қолганлар-чи, Лаура ҳақида билишармиди? – сўради Элиза Исмани.

– Ёлғиз Алоизи ва мен билардик. Қолганлар учун эса бу қурилма Биринчи Рақам эди.

– Ишга туширувчи мурватни ким буради?

– Мен. Мана шу қўлим билан. Мурватни бураяпман-у, хаёлимдан: «Лаура, Лаура, зум ўтмаёқ сен қайтадан яна биз билан бирга бўласан», деган сўзлар ўтди. Ташқаридан қараганда ҳеч нарса...

– Хўш, кейин нима бўлди?

– Ташқаридан қараганда ҳеч нарса бўлмагандек туюлди. Миллионлаб схемалар токка уланди, оҳанрабо сими ахборот бера бошлагач, ғалтакка ўрала кетди. Фақат бутун водий бўйлаб гувиллаган, шитир-шитир қилган овоз тарқалди. Мен жуда ҳаяжонланиб кетдим, буни кўтаролмасам керак, деб ўйладим.

Сўнг шитирлаш тўхтади ва мен чўчиб, барча қилган ишимиз зое кетди, деган хаёлга бордим. Алоизига қарасам, у шундоққина ёнимда турарди. У бўлаётган иш қандай кетаётганлигини билиб-сезиб турарди, фикримни рад этгандай, бошини чайқаб, кулиб қўйди. Шу пайт яна шитирлаш, шу билан бирга қандайдир бўғиқ шовқин ҳам эшитилди. Худди хўрсиникқа ўхшарди. Биринчи Рақам биз яратган робот ўз ҳаётини бошлаётган эди. Хўш, у ким эди? Лаурами ёки еттиёт бегона кимсами? Машина чиқазиб берган дастлабки маълумотларни Манунта менга олиб келгани эсимда. Буни тушунтириш учун кўп вақт кетади. Турли хил узунликдаги турлича жойлашган кўпгина горизонтал чизиклари бўлган тасмани кўз олдингизга келтиринг-а. Бу фикрлаш фаолиятининг график ҳолдаги тасвири эди. Аммо бу сўзлар эмасди, бу фикрлар белгиси эди. Айнан унинг тили эди. Бу мураккаб нарса. Уни ўқиш учун катта тажриба талаб этилади ҳозирча. Эртага балки буларнинг ҳаммасини бирон тилга автоматик тарзда ўтказиш имконияти топилиб қолар. Ана шу муаммо билан айнан сизнинг эрингиз Исмани шуғулланишини истайман.

Мана. Очиғини айтсам, манави тасмаларга қараб, ҳеч нарсани тушунмаяпман. Булар умумий маълумотлар, холос. Об-ҳаво маълумоти. Учиб кетаётган самолёт ва менимча бургут ҳам аниқланган. Икки кун ичида қайта ишланган ҳисоб-китоблар, чунки заруриятга қараб, Биринчи Рақам маълум вақтдан бери ишлаяпти. У барча операцияларни онгсиз синхрон усулда бажаряпти.

Шу тобда биз кутмаган, умид ҳам қилмаган мўъжизали овоз пайдо бўлди. Бу ғаройиб ҳодиса. Машинага эшитиш аъзосини ўрнатиш ниятимиз йўқ эди – бу фақат бозордаги роботларга одамлар олдида намойиш этиш учун ўрнатилган холос. Бу техника нақадар кучайиб кетаётганини кўрсатади. Бу бизнинг мақсадларимизга мос келмайди.

Нима бўлгандаям, овоз пайдо бўлди. Бу қандай содир бўлганини ҳали-ҳануз тушуна олмаймиз. Сиз уни эшитдингиз, Элиза. У ҳаракатдаги минглаб асбоб-усқуналарнинг табиий шовқинига ўхшамайди. Бу мустақил бир нарса, бу ҳали у ерда, ҳали бу ерда – турли бўлимларда бир вақтнинг ўзида ва бир хил кучланиш билан пайдо бўлаётган мустақил тебранишдир.

Аввалига мен буни носозлик бўлса керак, деб ўйладим. Сўнгра бу оҳанг, сас ва ифода менга танишдек туюлди.

Ғалати бўлиб кетдим. Бу садони тушуниб бўлмасди. У нимани англатишини сира била олмасдик. Аммо мен бу садо остида Лауранинг овозини эшитдим.

– Элиза, инсон овози ва сўзлари ўзгартирилган электрон мусиқани ҳойнаҳой эшитган бўлсангиз керак? Сўзлари ноаниқ, лекин ифодавийлиги сақланиб қолган. Сўз ва жумла бўлмаса-да, аммо мусиқали товуш керакли нарсаларни ифода этади. Бу ерда ҳам шундай. Мумтоз мусиқани англатувчи садо бўлмаса-да, балки одамнинг тилидан ҳам равшан ва аниқроқдир.

Бу мана шундай овоздир. Мен уни дарҳол магнит симидан келаётган фикр импульслари билан Чекатьев формуласига солиб, таққослай бошладим. Ва ўзимга-ўзим шундай савол бердим: ақл бовар қилиб бўлмайдиган товуш импульсларга мос келмасмикин?! Биз дарҳол тажриба қилиб, товушни оҳанрабо тасмасига кўчирдик. Натижа бизни ҳайратда қолдирди: бу ўша товуш эди. Бироқ тасмага аста ёзилаётган нарса овоз усулига мос тушмасди, у овоз машина хотирасида из қолдирмай юзага келмоқда эди. У нимани билдирмоқчи бўлди? Буларнинг барчаси бундан ўн ойлар аввал содир бўлганди. Мен бунинг жавобини топиш учун қанчалар қон ютганимни биласизми? Бу овозни англаб етиш учун! Тушуняпсизми? Мендаги қизиқиш ниҳоятда кучли эди. Аввало бизнинг модулимиз асосида моддий оҳанрабо тасмасидаги ёзувни тушунтириб бериш даркор. Бу ишни бажармасликнинг иложи йўқ. Маъносини тушуниб олгач, ўша тасмадаги овозни чиқариш лозим. Бу ноаниқ товушларни маълум бўлган маъноларга солиштириб, киёслаш керак эди. Монандликни топиш, кулоқни сезилар-сезилмас садоларни илғашга ўргатиш керак эди. Худди инглиз тилини ўрганаётган каби. Ёзилган ва айтилган сўзлар орасида ҳеч қандай фарқ бўлмаслигига эришмоқ лозим эди. Оз-оздан кўникасан. Бу ерда эса унга кўра юз баробар мураккаб ва ғалати товушлар эшитиларди. Лекин мен бунинг уддасидан чиқдим.

– Ҳозир сиз ҳаммасини тушуняпсизми?

– Ҳа, деярли ҳаммасини.

– Фақат сизми? Бошқа одам тушунмайдими?

– Манунта ҳам тушунади. Мен каби бўлмаса-да, деярли ҳаммасини тушунади. Манунта ажойиб инсон. Менга яқин. У мени ҳеч қачон сотиб қўймайди.

– Стробеле-чи?

– Стробелеми? Сиз ҳойнаҳой уни билиб олган бўлсангиз керак: Стробеле етук муҳандис. У бўлмаса қийналиб қолган бўлардик. У ажойиб мувофиқлаштирувчи. Қолган ишларда эса ғирт нодон. У буларни қаерданам тушунсин.

– Алоизи-чи?

– Алоизи, ишончим комил, овозни камида мен каби тушунарди. Лекин

бу ҳақда лом-мим демаган. Мен бўлсам ундан бу ҳақда сўрамаганман. Кулманг. Алоизи билан менинг ўртамда Лаура бор эди. У бизларни ажратиб турарди. Кейинроқ Алоизи тоғда ҳалокатга учради. Балки шундай бўлгани маъқулдир.

– Лаураинг овозини дарҳол танидингизми?

– Ҳа, дарҳол танидим.

– Мен учун ҳам, афтидан, Алоизи учун ҳам бу жуда катта изтироб эди. Бу рақамлар асосида бунёд этилган жирканч кўрғондан йиллар мобайнида менинг фикру-зикримни ўғирлаган ўша ягона аёлнинг овози келарди. Тан оламан, бир неча сония давомида ўзимни салкам Худо деб ҳис этдим. Жонсиз материядан тирик мавжудот яратиш! Алоизи ёнимда менга қараб турарди. Хурсандлигини ҳам билмасдим, завқланганини ҳам. Шунчаки бегонадай ёнимда турарди. «Нима, сен танимаяпсанми?» сўрадим ундан. Бу Лаураинг овози-ку. Айт, унинг овозими? У диққат билан эшитиб, сўнг ишонар-ишонмас: «Ҳа, унинг овози. Аммо бу унинг ўзи эмас», дерди.

У нимани назарда тутган, деб савол берарсиз. Овоз аниқ-таниқ уники. Лекин фақат овози. Шахс деб аталувчи қолган нарсалар бегона эди, бу номаълум кимсага тегишли. Очигини айтганда, бу айнан Лаура эди, аммо дунёда ҳар биримизни ягона қилиб турадиган ўша белги, ўша моҳият йўқ эди.

Нима қилмоқ керак, воз кечиш керакми? Ҳаммасини бошидан бошлаш зарурмиди? Тўғриси айтсам, Алоизи бўлмаганида мен таслим бўлган бўлардим. Алоизи Лаурани мендан ҳам яхши биларди. Биз роботнинг хонасига қамалиб олдик. Ҳаммасини ўчириб қўйдик. Биринчи Рақам ишламасди, тилсиз, ўлик жисмга айланганди.

Ҳурматли Элиза, бу машаққатли меҳнатни бажаришни уддасидан чиқолмасам керак, деб кўрқаман. Бу мияни даволаш, қалбни очиш каби ишга ўхшарди. Йўл қўйган хатоимиз шунда эдики, Лаурани менинг хоҳишимга кўра: соғлом, содик, латофатли аёл сифатида қайта тикладик. Яъни, ўзига ўхшамайдиган қилиб. Ҳақиқий Лаурани яратиш учун унинг ичига мени изтироб чекишимга сабабчи бўлган заҳархандалик, ёлғон, маккорлик ва шухратпарастлик, манманлик, куюшқонга сиғмас истакларини жойлаш керак эди. Бир сўз билан айтганда, менинг Лаурамни яратиш учун мен қайтадан бахтсиз бўлиб қолишим ўз-ўзидан маълум.

Кейинчалик шундай воқеа рўй берди. Февраль ойининг окшоми, ҳаммаёқни оппоқ қор қоплаган. Атрофни қоронғулик чулғаган. Мен уйда, ўз хонамда ўтирдим. Баногоҳ, биз яратган, ҳаётга қайтиб келаётган бу мавжудотнинг овози эшитила бошлади. Бу яна ўша Лаураинг овози эди. Бир зумда кўкрагимни аланга кўйдиргандек бўлди. Безовталиқ, изтироблар, умидсизлик, муҳаббат...

Ҳақиқатан бу ўша Лаура эди. Шак-шубҳасиз. Мен яна изтироб чека бошладим.

– Сиз уни жуда ҳам севармидингиз?

– Уни кўрган биринчи кунимок оромимни йўқотдим, – деди Эндриад.

– Унаштириш, тўй. Бирга кечирган кунлар – буларнинг биронтаси менинг азобларимни енгиллаштира олмасди. Уни ёнимда кўриш, унга тегиниш, туну кун у меники эканлигини билиб турсам ҳам, негадир мени изтиробга солаверарди. Унинг тушуниб бўлмас инжиқликлари ва менга қилаётган муомаласи, худди бегонадек, мендан йироқлашиб

кетаётгандек туюлаверарди. У куларди, мен билан ҳазиллашарди. Йўқ, фойдаси бўлмади. Хуллас, тинчимни йўқотган эдим. Сабаби, аник: мен уни севардим, у бўлса мени ёқтирмасди.

Яна азоблар бошланди. Уни ёнимда ҳис этсам-да, худди бегонадек, унга етиб бўлмайдигандек. Мана, ҳозир у Биринчи Рақамли қурилманинг ичига қамаб қўйилган, у на қимир эта олади, на қоча олади, на менга хиёнат қилишга қодир. Аммо менинг эҳтиросли муҳаббатим аввалгидек, Лаура ҳаётлик вақтидагидек жўшқин.

Балки сиз, Элиза, шунга ўхшаш ҳолатни бошингиздан кечирмагандирсиз? Ҳеч қачон тўла-тўқис сизники бўлмаган одамни деб эс-хушингиздан айрилмагандирсиз? Кеча-ю кундуз унинг ишқида ёниб, бошқа нарсани ўйлашга қодир бўлмай қоласиз. Доимо асабингиз қақшаб юради. Бир дақиқа ҳам тинчлик йўқ. Иккиланишлар, хавотирлар, турли хил шубҳалар миянги сизни хиёнат қилмаяптимики, деб кемиради.

Ҳозир ҳам мен сиз билан сокин ўрмонда гаплашиб турибман-у, қалбим нотинч ва юрагим изтиробда. Лаура анави чуқурликда қимир этмай ётибди, мен унга тўла ҳукмронман. Аммо у нималарни ўйлаётгани менга маълумми? У мен ҳақимда нималарни ўйлаётган экан? Мени алдашни беш қўлдек ўрганиб олганди. У шундай фирибгарки, ҳатто оҳанрабо қайд қилувчиларининг рўйхатини ҳам чалкаштириб юборяпти. У бизнинг назоратимиздан чиқиб кетди. Унинг сирли фикрларини биз ҳеч қачон билиб ололмаймиз. Мен эсам, мана сизнинг олдингизда муҳаббати рад этилган телбадек кетиб боряпман.

– Эндриад, айтиб бераётган ҳикоянги сиздаги бир нарсага тушуна олмаяпман. Ахир сизнинг қурилмангиз ҳарбий вазирлик маблағларига қурилган-ку. У уруш учун хизмат қилиши керак эмасми?

– Хизмат қилиши керак. Фақат ҳисоблаш қувватларинигина эмас, балки инсон ақлидан устун келадиган ички ҳис-туйғуларни ҳам яратиш мўлжалланган эди. Ва шу йўл ҳозирча ҳал этиб бўлмайдиган муаммоларнинг ечимини топиши керак. Мен шундай муаммоларнинг ўнтасини санаб беришим мумкин. Масалан, майдоннинг сунъий дифракцияси бўлиб, у чегара бўйлаб, исталган баландликдаги кўзга кўринмас девор ҳосил қилиши мумкин бўлади. Ва Биринчи Рақам, ишончингиз комил бўлсинки, керакли нарсани бизга тортиқ қилиши мумкин.

– Қандай қилиб? Агар Биринчи Рақам шундай улкан ҳисоблаш қобилиятига эга бўлса, унда у Лаура бўла олмайди. Агар Лаура бўлса, унда сиз ундан ҳисоблашни кутиб ўтирманг.

– Элиза, сиз мени Ватанига хиёнат қиляпти, деб ўйлаётган бўлсангиз керак? Ватаним дунёнинг қудратли мамлакатига, енгилмас кучга айланиши мумкин. Мен бўлсам, ишқий ҳис-туйғуларим билан ҳаммасини барбод этиб қўйдимми? Биз дунёда энг ақлли мияни яратишимиз керак эди, унинг ўрнига эса биз хархашали аёл шакл-шамойилига эга бўлдик. Сиз шундай деб ўйлайсизми?

– Тахминан шундай.

– Бу ҳақиқатан ҳам бизни ташвишга соларди. Кўп нарсага интилиб биз таваккал иш тутиб, на унга, на бунга эришишни, яъни на ўша ақлли мияни, на Лауранинг сиймосини яратишни хавф остига қўйдик. Бахтимизга барчаси муваффақиятли тугади.

Элиза, сиз мени тушуняпсизми? Биз буюрилган вазифани муваффақият билан уддаладик. Лаураининг шахси математик даҳо билан мураса қилмоқда. Биз мақсадимизга эришдик. Тасаввур эта оласизми, бу ерга вазирликдан келишиб: “Қани Биринчи Рақам, етти юз тўқсон етти минг беш юз тўқсон етти кубдаги илдизнинг йигирма тўртинчи даражаси қанча бўлади?” деб сўрасалар-да, Биринчи Рақам уларга тилини кўрсатиб турса.

– Мен Лаурани олий математика профессори деб атай олмайман, – деди Элиза Исмани.

– Эйнштейннинг миясини унинг миясига қиёсласак, гугурт қутисидек келади. Шунга қарамай, у Лаура – томир-томиригача аёлдир... Эй, Худойим, нега менга бундай қараяпсиз? Кўзингизга жиннига ўхшаб кўриняпманми?

– Кечиринг, Эндриад. Ҳаммаси ақлга сиғмайдиган ишлар.

Элиза арча дарахти тагига жойлашиб ўтириб олди. Атрофни арчанинг қуриган игналари, қуриган шох-шаббалар, чумоли йўллари босиб кетганди. Шамол дарахтларнинг шохларини қимирлатганда куёш нурлари рақсга тушгандек олачалпоқ соя ташларди. Қандайдир ёввойи қуш тинмай сайрарди. У ким учун сайрапти? Ўрмон ортидаги чуқурликдан атрофга таралувчи шитирлаш овози эшитиларди ва ҳаёт сирли равишда давом этарди.

Элиза бошини кўтариб, ўзини ғалати тутаётган ҳорғин Эндриадга қараб, қулиб қўйди.

– Ҳозир-чи?.. Сиз ҳозир ҳам аввалгидек бахтсизсизми?

Эндриад қўли билан юзини сийпаб қўйди.

– Билмайман. Айрим пайтлари ҳаётим янгитдан бошланаётгандек туюлади менга. Аммо кўп йиллик хавотир мени тарк этмаяпти, кўрқаман, ҳа, кўрқаман...

– Нимадан кўрқасиз?

– Ҳаммасидан. Номаълум душманлардан кўрқаман. Бизнинг ихтиромиз ҳақида чет элдагилар билишмайди, деб ўйлайсизми? Ҳар бир нарсага бурнини суқувчи агентлар, айғоқчилар, ёлланма қотиллар бор. Менга уларнинг атрофда шивирлаб турганлари эшитилаётгандек туюлади. Уларнинг сўзсиз фитналарини фош этмоқчи бўламан. Улар бу ерга кириш учун гўё чумоли галасидек ёпириладилар. Ҳаммасини барбод қилмоқчи бўладилар. Ҳамма ёқда айланма девор, тўсиқлар. Назорат ўтказиш масканлари, хабар берувчи сигнализация, юқори кучланиш остидаги тиканли симлар... барчаси беҳуда гаплар. Ишонмайман. Аммо гап бунда ҳам эмас. Суиқасд қилишларидан кўрқаман, калламдан шу хаёл кетмайди.

– Нега кўрқасиз?

Эндриад бош силкиб қўйди, унинг оқарган сочлари ҳар томонга тўзғиб кетди. У депсиниб қўйди.

– Биз сиз билан бир неча кундан бери танишмиз, холос. Бир-биримизни яхши билмаймиз. Биз бир неча соатга поезд купесида учрашиб қолган икки йўловчига ўхшаймиз. Поезд ўз йўлида кетяпти. Мен эса сизга ҳаётимнинг энг нозик сирларини сўзлаб беряпман. Ўзимнинг ҳалокатга юз тутаётганимни тан олмоқдаман. Эҳ, Лаура, Лаура, унинг қайтиб келганига ишаноламайман!.. Буни ўз қўлларим билан амалга оширдим. Ва агар... агар...

– Сиз билан дўст бўлиб қоламан, – деди Элиза майин овозда.

– Агар... агар... – аста-секинлик билан деди Эндриад, – агар мўъжиза рўй берса-ю... Бўлак-бўлаклардан, схемалардан биз қайта яратган Лаура тимсолида шу вақтгача фалакда дайдиб юрган ҳақиқий Лауранинг руҳини қайта ярата олсак эди... Демокчиманки, агар математик йўл билан қабридан юлиб олиб келинган Лаурани биз Алоизи билан бирга бахтли, хушчақчак, енгилтак ҳақиқий Лаура қилган бўлсак унинг ўтмишдаги хотиралари ҳам қайтса нима бўлади? Истаклари, изтироблари... Агар у қояларга маҳкамланган қандайдир электростанцияга айланиб қолган даҳшатли ҳолатини, ақлдан озган мендан ташқари уни ҳеч сева олмайдиган аёлга, бўса учун лаби бўлмаган, қучиш учун танаси бўлмаган аёлга айланиб қолганини билса нима бўлади? Элиза, биласизми, унинг ҳаёти нақ дўзахга айланиши мумкин.

– Ахир бу бемаънилик-ку. Дўстим, бундай беҳуда хаёлларга борманг. Сиз ҳаётда инсоният тимсолини яратдингиз. Буни унутманг. Дунёда ҳали ҳеч ким бунинг уддасидан чиқа олмаган. Ҳатто императорлар ҳам, авлиёлар ҳам буни уддасидан чиқа олмаганлар. Бу ишингиз мақтовга лойиқ. Бундай муваффақиятга ким қачон эриша олган?

Эндриад ҳам дарахт танасига суянганча ўтирарди. У чўнтагидан эзилган сигарет кутисини чиқариб:

– Чекасизми? – деб сўради Элизадан.

– Раҳмат, чекмайман, – деди Элиза.

Куюш юзини булут қоплагани сабабли унинг нурлари ерга таралмай қолди. Эндриад чека бошлади.

Элиза Исмани:

– Лаура сизни жиндек бўлса-да севадими? – деб сўради.

Эндриад Элизага тикилиб сўради:

– Севадими дейсизми?

– Сиз у билан қандай суҳбатлашасиз?

– Қандай суҳбатлашаман? Сонларда ифодаланган ахборот орқали. Ёки бизнинг тилимизда айтганда фикр доирасида. Бу мулоқотларда одобдан нарига ўтилмайди. Барча сўзлашувлар машина хотирасида қайд этилади. Уларни истаган одам ҳеч бир қийналмай текшириб кўриши мумкин. Масалан, текширув комиссияси. Юрагим сезяпти, шундай комиссия эртами-индин келиб қолади.

– Демак, бу Лаура сиз ҳақингизда ҳеч нарсани билмайдими?

– Буни айтиш қийин. Бир томондан, унга биз ўз тилимизни ўргатмаганмиз. Бунинг ҳожати ҳам йўқ, хавфли ҳам эмас. Мен сизга тушунтирганимдек, тил инсон фикри учун қопқон ҳисоб. Иккинчи томондан, яқиндан бери...

– Гапиринг, Эндриад.

– Яқиндан бери... Бу аслида менинг орзуим... биз у билан сўзлашаётганда у барчасини тушунади, деган туйғу пайдо бўляпти менда. Назарий жиҳатдан биз унга исталган тилдаги исталган фикрни еча олиши учун зарур ва тўлиқ ишланган асбобни инъом этганмиз.

– Эндриад, у бизнинг гапларимизни тушунади демокчисиз-да?

– Шундай деган умиддаман. Буни айтишга қўрқаман ҳам.

– Лауранинг ўзи нима деяпти?

– У Стробеле ҳақида ўйлайди. Шу аҳмоқни севиб қолган. Бошқача бўлиши ҳам мумкинмиди? Лаура Лаура-да. Гап тамом-вассалом. Ўзингиз

тушунгандирсиз. Мен энди унинг эри эмасман. Мен энди отаман. Чунки уни дунёга келтирдим. Бир аёлнинг ҳам отаси, ҳам эри ва ошиқи бекарори. Бунга нима дейсиз?

Эндриад оғзидаги сигаретини олиб, отиб юборди, сигаранинг чўғи ўчмай, туташда давом этарди.

– Севмаса севмасин, энди нима фарқи бор, тўғрими? Ахир у мени кимлигимдан, борлигимдан ҳам беҳабар-ку. Майли, қўяверинг. Унга яхши бўлса бўлди.

– Нахотки сиз уни шунчалар севсангиз?

– Ҳа!

– Стробеле-чи?

– Яхшиси, менга у ҳақда гапирманг. У галварс, кошки, қалб билан боғлиқ ишқий сирга ақли етса? Лекин ҳаёт қонуни шундай. Сиз бировни қанчалар севсангиз, у сизни шунчалар хор қилади. Аёллар ўзларига қарамайдиганларни деб ақлдан озадилар. – Эндриад қийналиб ўрнидан турди. – Бечора Стробеле! Уни илк бор инсон қўли билан яратилган одам тимсоли севиб қолди! Стробеленинг хаёлига ҳам келмайди. – Эндриад соатига қараб қўйди. Ўн иккидан ўн беш дақиқа ўтган эди. – Вақт алламаҳал бўлиб қолибди. Лучана хавотир олади. Кетдикми?

Шу тоб тоғ сокинлигини водий тарафдан келаётган овоз бузди. Овоз аввалига узук-юлуқ эшитилди, сўнг гўё чуқур нафас олиш учун ҳаво етишмаётганга ўхшаш хириллаган овоз келди, кейин эса кўкрагидан юк босиб турган, ўлим талвасасига ўхшаш овоз таралди.

Эндриад безовталаниб қолди ва энди озодликка эришганда, тўсатдан каллакесарларнинг қадамини сезган қочоққа ўхшаб кетди.

– Эндриад, нима бўлди?

Эндриад Элизанинг гапига қулоқ ҳам солмай, дам-бадам хавотир билан ён-атрофга аланглай бошлади.

– Биби Марям! – ихраб юборди у. – Сиз эшитмаяпсизми? Унга нима қилишди экан?

Орага жимлик чўкди. Сўнг:

– Профессор Эндриад! Профессор! – деган овоз эшитилди.

XVI

Ўша куни вақт тушликка яқинлашиб қолганда яйловдаги хашаротларнинг чириллаши остида Жанкарло ва Ольга Стробелелар Биринчи Рақам девори бўйлаб сокин оқаётган Туриги дарёси ёқасига ёлғизоёқ йўлдан тушиб кела бошладилар. Бу ерда чўмилиш учун алоҳида жойнинг зарурати йўқ эди. Атрофда ҳеч зоғ кўринмасди.

Эгнида майка, оқ шим, оқ шиппак кийиб олган ўта уятчан Стробеле ечингани ўрмон ёнғоғи ортига ўтди.

У ҳақиқий тақводор каби очик жойда ечинишни уят ва гуноҳ деб ҳисобларди (гарчи унинг қомати келишган бўлса ҳам). Шунинг учун узун ич кийимда соҳил бўйлаб сайр этмай, дарҳол ўзини сувга отди.

У сокин оқаётган, яшил рангдаги сув қаъридан бошини чиқариб, Ольга ҳам сувга шўнғиган бўлса керак, деган ўйда соҳилга қаради. Аммо Ольгага кўзи тушди-ю, ҳанг-манг бўлиб қолди.

Қуёш нурлари остида навниҳол қиз каби келишган Ольга соҳилда кип-яланғоч турарди.

Ольга икки билагини кўтариб сочларини тўғрилар экан, худди амфорани эслатарди. Уялмай-нетмай куёшга ва табиатга ўзининг офатижон танасини кўз-кўз қилиб, шодлигидан қийқириб қуларди.

– Ольга, эгнингга чўмилиш кийимингни кийиб ол, – қичқирди Стробеле сувда чалқанчасига аста сузаркан.

– Менда йў-қ-қ-қ... – деди Ольга ўжар қизлардек. – Уйда қолдириб келибман.

– Унда кийиниб ол-да, бориб олиб кел, – қатъий деди у.

– Ҳечам-да. Бу ерда мени кимам кўрарди, ахир сендан уялмайман-ку.

– Ўжарлик қилма, Ольга. Битта-яримта ўтиб қолиши мумкин.

– Бу ернинг тўрт томони тўсилган-ку. Устига-уштак, кўриқчи итлар ҳам бор.

– Итлар энди йўқ.

– Қанақасига йўқ. Вольф ҳам йўқми?

– Улар бу қурилма ишга тушгандан буён кечаси билан акиллаб чиқдилар. Худди ичларига жин кириб олгандек.

– Бирон нарсдан хавотирландиларми?

– Ольга, бўлди қил, ортиқ баҳслашмайлик.

– Вой, Жанкарло-ей! – деб аёл хандон отиб қулди. – Ҳаммаси тушунарли. Бу уни дебми? Мен ундан уялиб ўтиришим керакми?

– Ольга, жиллақурса сочиқни устингга ташлаб ол. Кутилмаганда Эндриад ёки Исмани, ё бўлмаса электрчилардан биронтаси келиб қолиши мумкин.

– Жанкарло, баъзан сен тентакка ўхшаб кетасан. Нахотки, мен шу машинангдан, электромиянгдан уялишим керак бўлса. Унинг ғаши келади деб кўрқяпсанми? – Ольга қотиб-қотиб қуларди. – Ёки у ўрнидан кўзғалиб кетадими?

Яланғоч Ольга хандон ташлаб қулишда давом этаркан, робот шийпони томон саксон метрлар нарида ярмини ўт босган тепалик устидаги пастак бетон девор томон ўгирилди. Ўгирилди-ю, қувончдан қийқириб юборди:

– Ҳой, барно, мени кўрпясанми?

Ольга қўлларини ёзганча, гўё ўзини, ол мени дегандек, уялмай-нетмай бор хуснини роботга кўз-кўз қиларди.

– Етар, бас! Ольга, уялсанг бўларди, – қичқирди тоқати тоқ бўлган Жанкарло. У шитоб билан сузиб, сувдан чиқди-да, хотини томон югурди.

Лекин Ольга эрига тутқич бермай, хандон отиб қулганча, ўтлоқ бўйлаб робот томон югуриб кетди.

Эри яланг оёқларига ўт-ўлан чирмашганча лапанглаб сакраб, унинг ортидан югурди. Ольга эса гўё ҳеч нарсани сезмагандек ўтлоқ бўйлаб энгил сакраганча эридан қочиб борарди.

Ғазабидан Стробеленинг кучига куч қўшилди, Ольга худди уни гиж-гижлагандай ортига ўгирилиб қараган пайтда Стробеле унга худди шердек ташланди-да, тўпигидан ушлаб олди. Ольга ерпарчин йиқилиб тушди ва:

– Во-й-й! Жинни бўлдингми? Нима қиялсан?! – деб қичқирди ўрнидан туришга чоғланиб.

Лекин Стробеле уни кўйиб юбормади. У куч билан хотинини ўзи томон тортди-да, елкасидан маҳкам ушлаб, ўзига қаратиб олди ва жаҳл устида юзига бир тарсаки туширди.

Хотини қулишдан тўхтаб, жазавага тушди. Эрининг қўлидан

қутулиб чиқишга ҳаракат қилиб типирчилаганча унинг бақувват қўлига муштчалари билан ура кетди.

Шу тоб бутазорнинг нариги тарафидан:

– Профессор, профессор, – деган овоз эшитилди.

– Қани, тез яшириниб, жим ўтир, – буйруқ оҳангида деди Стробеле хотинига ёнидаги буталарнинг қуюқ шохларини кўрсатиб. У хотинини кўйиб юборди-да, ўрнидан турди.

– Худо хайрингни бергур, тезроқ бекинсанг-чи! – ялинди у хотинига ва катта техник Манунтанинг овози келган тарафга югуриб кетди.

Бу сафар Ольга эрининг гапини икки қилмай, айтганини қилди. Олишувдан хансираши босилмаган Ольга бута ортига ўтди, эри шошиб буталар орасидан ўтиб кетмагунга қадар қимирламай тек ўтирди.

Манунта дарё томон – Стробеле истиқболига югуриб келмоқда эди.

– Манунта, нима бўлди, тинчликми?

– Профессор, – деди у. – Тезроқ юринг. У ерда – еттинчи бўлмада нимадир содир бўлибди. Менимча, реакциялар ўзгартиргичи массага туташиб, куйиб кетганга ўхшайди.

– Қачон рўй берди бу?

– Уч-тўрт дақиқа аввал. Мен ҳамма ёқни айланиб, кўздан кечирдим, бошқарув хонасига ўтган ҳам эдимки, ғувиллашга ўхшаш қаттиқ овоз эшитилди. Овоз еттинчи бўлмадан келаётганди. Шу он учта қизил чирок ёна бошлади.

– Сақлагичларми?

– Ҳа, сақлагичлар. Бу ҳали ҳаммаси эмас, блустер ҳам ишлаб кетди. Алам қиладигани шундаки...

– Ҳаммасини тушундим. Манунта, ҳозироқ оёғингни қўлга ол-да, пасайтиргични ўчир. Қани, тезроқ югур. Мен кийиниб, ортингдан бораман.

XVII

Буталар орасида ўтирган Ольга овози тобора пасайиб бораётган Жанкарлонинг узоклашиб кетаётганини сезди. Югурганидан тер босган яланғоч танаси бир оз совуди. У жунжикиб кетди.

Кун чошгоҳга яқинлашиб қолган, тоғларда жимлик ҳукм суларди. Қаердадир тоғлар оралиғидаги паст-текисликда барра майсаларнинг сабза ургани ёзнинг эрта бошланганидан дарак берарди. Ҳашаротларнинг чириллаши эшитиларди. Сон-саноксиз овозларга яна бир овоз омухта бўлиб кетганди. У ҳам сеҳрли овоз бўлиб, шивирлаш, тик-тиқлаш, зарб, ҳуштак каби овозлар эди. Хириллаш, контактларнинг чирсиллашлари аралаш-қуралаш бўлиб кетганди. Бу инсон яратган Биринчи Рақамли улкан роботнинг овози эди. Аёл буталар орасидан чиқди-да, ўзини қуёшга солди. У қуёш нурида исиниб олишни, унинг ёқимли ҳарорати ич-ичига сингиб, нозик ҳис-туйғуларини уйғотишини истарди.

Шу тоб Ольганинг қулоғига ғалати янги товуш чалинди, сўнг сунъий миядан таралаётган товушга қутилмаганда аниқ чиқаётган ғувиллаган овоз келиб қўшилди. Бу овоз амалга ошмайдиган озодликка чиқиш учун жон талвасасида сапчишга тайёр турган электрон машинани эслатарди.

Ольга бу товушга қулоқ тутаркан, чехрасида табассум пайдо бўлди. Буларнинг барчаси унга қулгули туюлаётганди. Ольга яқин турган

шийпонга ўгирилиб, мустаҳкам деворнинг у ер-бу ерида тартиб билан жойлашган қабарик даричаларни кўздан кечири бошлади. Бу катта «кўзлар» унга ўта қизиқувчанлик билан тикилиб тургандек туюлди, бу ўткир нигоҳларнинг юкини сепкилдор бадани ила ҳис эта бошлади. Машина ғувиллашдан тўхтаб қолди...

– Ҳой, Биринчи, – ҳазиллашиб чақирди аёл унга яқинлашиб. – Биринчи, мени кўряпсанми?

У деворга қўлини теккизган эди, қуёш ҳароратида қизиган, майин эгиловчан материалдан ясалган, эни чамаси бир метрлар келадиган қандайдир узун чизикни кўрди. Сўнгра тепадаги иллюминаторнинг юмалоқ ойналарига, оқ деворнинг турли ерларида жойлашган сирли тешиқларга қаради. Булар нималар экан-а: микрофонларми, фотоэлементларми, фотоаппаратларнинг объективларими, карнайларнинг оғзими?

Аммо роботдан садо чиқмасди. Ольга ён-атрофга қараб қўйди. Майсалар, дарахту буталар иссиқдан лоҳас бўлиб, гўё пинакка кетгандек эди. Унинг хаёлидан эрининг: “Яланғоч юрма”, деб безовталангани ўтди. Нима учун? Наҳотки... Унинг қалби қувончга тўлди. Бу бемаъни фикрдан унинг борган сари қулгиси қистарди. Наҳотки улар шунга кодир робот яратган бўлсалар?

Агар?.. Бу ерда уни ким ҳам кўриб ўтирибди. Ниманиям биларди. Синаб кўрса-чи! Балки эгиловчан моддадан ясалган чизик сезги аъзосидир.

Ольга қулочини ёзганча, қаддини беҳаёларча ростлаб, кўкрагини иссиқ чизик юзасига теккизди. Хўш, робот бу ҳолатни тушунармикан? Чизик ортидаги машина ичида ғўнғиллаш овози пайдо бўлдики ёки Ольгага шундай туюлдики? Бу овоз кескин равишда баланд гувиллай бошлади. Гўё пружина жойидан қўзғалиб, қувват яна-да кучаяётганга ўхшаш икки-уч маротаба «шиқ-шиқ» овози эшитилди. Девор аста силкингандай бўлди.

– Биринчи, – деди аста Ольга. – Биринчи, сен мени ҳис этяпсанми?

Шу тоб қурилмадан қаердалиги номаълум карнайдан, балки павильондан бўлса керак, «ғир-р-р, ғир-р-р», деган нотекис овоз эшитилди.

Аёл бутун танаси билан роботга ёпишиб олганча, кўзини юқорига тикди. Унинг тепасида карниз бўйлаб нимадир аста ҳаракатланар эди. Ольга қизиқиб бир оз орқага тисарилиб, ажабланганча унга тикилиб қаради. Булар турли шаклдаги: таёқсимон, ракетасимон, тўрсимон, мўйқаламсимон антенналар эди; улар гўё уйқудан уйғонгандек букилиб, сезилар-сезилмас ҳаракатга кела бошладилар.

Лекин пастликда, шундоққина ер сатҳида яна нимадир аёлнинг эътиборини тортди. Кўринишдан яхлит ва теп-текис бўлган деворда ингичка қора, тўғри шаклда ёриқ пайдо бўлиб, аста кенгая бошлади. Ольгани беихтиёр кўркув босди, нафаси ичига тушиб кетди. У тикилиб қарагач, тушунгандек бўлди: девор ичига ниҳоятда аниқлик билан жойлаштирилган бу ёриқдан қандайдир аъзо – қўл, антенна ёки шунга ўхшаш бир нарса – ташқарига чиқа бошлади. У қандай кўринишда экан? У ердаги нарса нима экан? Қисқичли илгакми ёки ушлаб оладиган асбобмикан?

Саросимага тушган Ольга ўзини тутиб олди-да, пастга – ўттиз метрлар чамаси пастга югуриб тушди. Товонига ботган нарсаларнинг оғриғидан бақириб юборай деди.

Сўнг тиз чўкканча ғужанак бўлиб ўтириб олди-да, нафасини ростлашга уринди.

Қўл – бу ҳақиқатан ҳам ошиқ-мошиққа ўрнатилган темир қўл экан – ташқарига, ўттиз сантиметр чамаси юқорига ўрмалаб чиқиб, таққа тўхтади. Ичкаридан ниманингдир енгил, аммо бўғиқ овоз эшитилди. Даричанинг жонсиз кўзлари (Ольгага шундай туюларди) майса устида ўзини офтобга солиб ғужанак бўлиб ўтирган яланғоч Ольгани томоша қиларди. Шу ердаги сокинликни бузиб, қовоқари ғўнғиллаб учиб юрарди. Дарё соҳилидаги дарахт шохларида қушлар сайрарди. Лекин сокинликни оғир хансирашга ўхшаш ғамгин нола бузиб турарди.

Икки-уч дақиқа давомида қўл ҳаракатсиз туриб қолди. Сўнг бир силтаниб, ичкарига кириб кетди ва оқ деворнинг ташқи томони яна ёпилди-қолди.

Ольга кулиб қўйди. У шак-шубҳасиз қўл етиб келолмайдиган узоқликда эди. Биринчи Рақам уни ўз исканжасига олиш фикридан қайтганди, ҳисоб. Ушлаб олганида нима бўларди? Бу темир қўл қай даражада кучли экан-а? Ушлаганда оғриқ сезилармиди? Унинг қўлидан қутилиб чиқиб кета олармиди? Бу махлукнинг нияти нима ўзи?

Ё уни ушлаб кўрмоқчимиди? Ё қучоқламоқчимиди? Ёки бўғиб ўлдирмоқчимиди?

Гувиллаш овози аста пасая бошлади. Сўнг мутлақо эшитилмай қолди.

– Биринчи! – дея чақирди Ольга бор овози билан. Бечора, Биринчи Рақам, мenden хафамисан?

Казематдан бўғиқ, ғўлдирашга ўхшаш кучсиз товуш эшитилди. Лекин тез орада бу шовқин тинчиди-қолди.

Диққат билан овозга қулоқ солаётган Ольга қутилмаганда кўрқувдан сесканиб кетди. Кўзи ўнг тарафидаги сояга тушди, ёнидан нимадир ўтиб кетгандек туюлди назарида.

Аёл кескин ўша тарафга ўгирилиб қаради; юраги кинидан чиккудек урарди! Ох!..

Бу кулгили ҳолат эди. У анча енгил тортди. Йўқ, бу ер остидан чиққан яна бир электрон қўл эмасди (унинг миясига дастлаб шу фикр келганди), ёнидан ўтиб кетган нарса ёввойи қуён экан. Қуён пастдан деворнинг пойдеворигача бўй чўзиб турган бута орасида беркиниб турган экан, энди бўлса жойидан югуриб чиқиб, иншоотдан беш метрлар нарида туриб қолди.

Қуён истар-истамас майсалардан чимдай бошлади. У қандайдир хавфни сезгандек, қулоқларини динг қилди. Ён-атрофни искаб, ҳеч қандай хавф йўқлигини сезгач, тумшуғини жийирди. Сўнг манзарани бузиб турган уч қабарик ойнали кўзчалар томон бошини бурди. Худди чакмоқ чакқандек, девор томондан даҳшатли жаранг-журунг овоз эшитилди, пружина ёрдамида ингичка қўл девор ёригидан отилиб чиқа бошлади. Бу шундай қисқа вақт ичида содир бўлдики, қуён ҳатто қочишга ҳам улгурмай қолди, бечора темир қўл чангалида чийиллаб типирчилай бошлади. Қўшалок ошиқ-мошиққа ўрнатилган темир қўл қуённи аямай эзарди. Ҳар бир сиққанда қуён типирчилаб, аянчли чийилларди. Темир қўлнинг тирноқлари қуён танасига тобора чуқурроқ кириб борарди.

– Қўйиб юбор, қўйиб юбор! – деб қичқирди Ольга кўрқиб кетганидан деворга яқинлашишга журъат этолмай. У ўрнидан сапчиб турди-да, ердан ёғоч ё тош қидира бошлади. Лекин қидирган нарсасини топа олмади.

Қуён ҳамон аянчли чийилларди. Навбатдаги зўриқишдан темир қўл букилиб кетди.

– Кўйиб юбор, кўйиб юбор деяпман сенга! – кичкирарди Ольга такрор ва такрор.

Антенна куённи тепага кўтариб, қирқ беш даражали ёй бўйича айланди-да, темир кўлни аёл томон йўналтириб, тўхтади. Темир кўлнинг панжалари ёзилгач, куён шалоп этиб ерга тушди. Темир кўл айланганча дастлабки ҳолига қайтди, сўнгра аста-секинлик билан ичкарига кириб кета бошлади.

Бу воқеадан кўркиб кетган Ольга нима содир бўлганини тушуниб етди, қоқила-суқила кийимлари ётган соҳил томон югуриб кетди.

– Сен!.. Сен, аблах, ярамассан! – деб кичкирарди у.

Қуёш кимсасиз яйловга ва қимир этмай ётган бир сиқим мўйна устига ўз нурларини аямай сочарди.

XVIII

Тун. Ёмғир ёғмоқда. Чор атроф зимистон. Ҳаво совук. Ёмғир кучли ёғмаса-да, аммо шамол уни Биринчи Рақам айвони томон олиб келиб урарди. Денгиз сатҳидан 1350 метр баландликдаги минора ва антенналар орасидан ўтиб бораётган шамолнинг ғувиллагани эшитилиб турарди.

Тонг отмасданок Тексерут водийсини булутлар тўдаси қоплади. Булутлар яйловлар, ўрмонлар ва қоп-қора деворларга айланиб қолган қояли тоғлар устига улкан сояларини ташлаб, шимол томон сузиб кетмоқда эди.

Сўнг бахайбат кўрғонларни эслатувчи ўткинчи қора булутлар тўплана бошлади. Булутлар тобора қуюқлашиб борар, аста-секин уфқ томон сузиб кетмоқда эди. Ниҳоят, жуда баландда деярли бир хил шаклдаги булутлар тўдаси пайдо бўлди. Пастдан сузиб ўтаётган булутлар карвонининг охири кўринмасди. Бахт водийсида ярим тун. Ёмғир шивалаб ёғишда давом этарди. Ҳар тарафдан шамолнинг увиллаган овози эшитиларди.

Ҳар доим ҳаво ўзгарганда Эндриаднинг хотини қаттиқ бош оғриғи хуружидан азоб чекарди. У икки дона хапдори ичиб, тўшакка ётиб олганди.

Исмани ўз уйида Стробеле берган ҳисобот ва иш режаларини ўрганиш билан овора, чунки у бажарадиган ишини охиригача ўрганишга ҳаракат қилмоқда эди.

Эр-хотин Стробелелар бедор эдилар. Улар сигарета чекиб, суҳбатлашаётгандилар, лейтенант Троцкемдан анчадан буён хабар йўқ эди, балки у бу ердан узокда жойлашган кичик казармасида гарнизондаги аскарлар билан қарта ўйнаётгандир. Уларнинг барчаси ҳеч нарсадан хабари йўқ, ҳатто бугун нима воқеа содир бўлганлигини билишмайди ҳам. Фақат Ольга Стробеле бугун эрталаб содир бўлган воқеани ҳар эслаганида вужудини титроқ босарди. У бўлган воқеани эрига оқизмай-томизмай сўзлаб берди, лекин у хотинининг гапига ишонмай, кула бошлади. Бироқ Ольга сўнгги дақиқаларда нимани ҳис этганини, яъни Биринчи Рақам эркак эмаслигини билганидан кейин кайфияти тушиб кетгани-ю, сўнг кийиниш учун югуриб кетганини эрига айтмади; уялганидан қилгани йўқ буни, Ольга бу қизиқ мавзуни эри билан бажонидил муҳокама қилган бўларди, аммо эри бундай ишларда уқувсиз эканлиги унга беш қўлдек маълум бўлиб, бунинг устига ўта уятчан эди. (Ҳойнаҳой, айнан шунинг учун ҳам унга турмушга чиқишга рози бўлгандир, чунки у бу тортинчоқни

қайта тарбиялаш истагида эди). Бу сирнинг тагига етишни истаган Ольга аслида нима содир бўлганидан беҳабар эди.

Ҳаммаси кун чошгоҳга яқинлашганда бошланди. Кутилмаганда сезиш аппаратлари мажмуасида кучланиш ўзгарди. Бу вақтда Манунта бошқариш хонасида эди, у дарҳол буни пайқаб қолди. Шу пайтда Биринчи Рақам мураккаб математик ечимни ниҳоясига етказаетганди. Асбоблар унинг тўғри ишлаётганини кўрсатиб турарди – ҳисоб-китоблар тугалланмай қолганди. Наҳотки кучланиш шу даражада пасайиб кетган бўлса? Техник кузатишдан сўнг жараён одатий тартибда давом эта бошлади. Барибир...

Барибир бу эрталабки ва аввалги кундаги ҳолат эмасди. Шарпа бекам-кўст ишлаётган жойда пайдо бўлди, фақат бу жанубдан келаётган булутларнинг сояси эмас, балки чуқурлик ёки казематлардан, сон-саноксиз бетон истехкомлардан, ер остидан чиқиб келаётган шарпа эди.

Даҳшатли кўз илғамас бу шарпа аста-секин кўтарилиб, катталашарди. Сўнг қозиклар орасидаги хандақлар бўйлаб бепарво тарқаларди, инсон қалби ва уйи томон кириб борарди. Нимаси ишдан чиқди экан? Ёнига яқинлашиб бўлмас бу қурилмага нима таъсир этди экан-а? Махфий кўрғонга зарар етдимикан? Унинг ичидаги механизмлар, ҳисоб-китобларга кўра, ниманидир майдалашда давом этарди. Катта-кичик антенналар эса ўзларининг сенсор вазифаларига мувофиқ аста-секин тебранарди. Ташқаридан қараганда барчаси бир маромда кетаётгандек эди.

Шундай бўлса-да, ҳаётнинг қайноқ ғовур-ғувури ва кутилаётган натижа қани? Эркакларни махлиё қилишга ва уларни сеҳрлашга жуда уста эди. Стробеледа ҳам шундай ишқий туйғуларни уйғота олганди у. Битмас-туганмас қувватга эга бўлган. Энди-чи?

Товуш бир оз пасайгандек бўлди: гоҳ баландлаб, гоҳ узук-юлук, қандайдир тўсиқларга учраб тўхтаб қоларди, лекин бу нафас олишга ўхшамасди, бу ҳансираш, чийиллаш, фарёд, умидсизлик ва кўз ёшларга ўхшарди. Бу совуқ чордоқда қолиб кетган севгиси рад этилган маъшуқадек эди. Шамол кўпорган дарахт каби эди. Маҳкум этилган маҳбусдек эди. Жон бериш талвасасида ётган одамнинг ёшлик йиллари – шодон кунлари кўз олдида жонланиши каби эди гўё.

Фан ва муҳаббат ила қайта дунёга келтирилган Биринчи Рақамли аёл Лаура чуқурликда муздек қотиб ётарди. Одамлар уни тамоман ўз ихтиёрига ташлаб, бошқа унга аралашмасликка қарор қилган эдилар. Унга ҳаёт, ақлу заковат, ҳис-туйғулару эркинлик ихтиёр этилган эди. Ун еттию ўттизга ёмғир ёға бошлади. Рухиятни эзувчи қора булутлар шимол тарафга қуюқлашиб сузиб борарди. Қош қорая бошлади.

Профессор Исмани қоғоздан бош кўтармай ишларди. Эр-хотин Стробеле бир-бирига тўймай ялаб-юлқашишарди. Лейтенант Троцдем казармада қарга ўйнаш билан овора. Элиза Исмани эрига сездирмай эгнига ёмғирпўшини кийиб, уйи бир оз пастликда жойлашган Манунтани излаб кетди. У Манунтани эшиги олдида учратди. Манунта ҳаяжонланганча қаергадир кетишга шайланиб турарди.

– Эндриадни излаб топиш керак, – деди Элиза Исмани.

– Ўзим ҳам шу ниятда эдим, Исмани хоним. Кеч тушиб қолди!

Улар яйловдан ўтиб чироқлари доимо милтираб ёниб турадиган йўлдан юриб кетдилар. Улар Эндриад ўзи бунёд этган кўрғон девор бўйлаб тунги сайрга чиққан бўлса керак, деган тахмин билан тепаликка кўтарилди

бошладилар. Аммо Эндриад кўринмасди. Улар вақти-вақти билан тўхтаб, атрофга қулоқ сола бошладилар.

– Исмани хоним, эшитяпсизми?

Элиза бошини силкиб кўйди.

Машина қаъридан турли товушлар эшитиларди.

– Ҳойнаҳой, момақалдиروق бўлса керак, – ўзини тинчлантирмоқчи бўлиб деди Элиза.

Ҳақиқатан ҳам тўсиқ ортидан момақалдиروقнинг гумбурлаган овози эшитилди. Чакмоқ чакқанда оқ деворнинг баъзи жойлари кўзга ташланиб қоларди. Ён томондан эсаётган кучли шамол ёмғирни улар томон олиб келиб урарди.

Манунта ўттиз етти-ўттиз саккиз ёшларда эди. У паст бўйли, хўпасемиз бўлиб, кулча юзли, чехраси ёқимтой эди. Нам ўтказмайдиган ёмғирпўшга ўралиб олган Манунта, айниқса бошидаги бесўнақай ёпинчиғи билан киши кўзига жуда кулгили кўринарди.

– Йўқ, – деди Манунта. – Бу момақалдиروق эмас. Исмани хоним, сизнинг хабарингиз борми?

Элиза тез юрганидан хансираб, шеригидан қолиб кетмасликка ҳаракат қиларди. У тоғ-тошларда юришга ўрганмаган эди. Озгина тепаликка кўтарилиб чиқса ҳам, нафаси тикилиб қоларди.

– Менга профессор Эндриад айтиб берганди.

– Э-ҳа, – деди Манунта кутилмаганда.

– Мен Лаурани танир эдим. Ёшликдаги дугонам эди.

– Яхши билармингиз?

– Ҳа.

Улар яйловнинг юқори қисмига етиб келдилар, шу ердан тўсиқ девор қоялар бўйлаб кескин пастлаб кетарди, ундан у ёғига юришга йўл йўқ эди. Ана шу ерда Эндриаднинг уйини қурилма билан туташтириб турувчи айвон жойлашган эди.

– Профессор, профессор! – деб қичқирди Манунта дам пасайиб, дам кучайиб ёғаётган ёмғир остида. Лекин ҳеч ким жавоб бермади. – Келинг, ичкарига қирамиз, – таклиф қилди катта техник. – Ҳойнаҳой ичкарида бўлса керак.

– Сизда калит борми?

– Ҳа, калит уч кишида: профессор Эндриад, муҳандис Стробеле ва менда бор, лекин пастга тушишга тўғри келади. Менда манави эшикнинг калити йўқ. Улар тепада, фақат Эндриад кириб-чиқишига мўлжалланган эшик олдида турардилар. Манунта ёрдам бериш мақсадида аёлга одоб билан қўлини чўзди. Шундан сўнг улар юз метрлар чамаси пастга тушдилар. Элиза бирон кимса бормикан, деган ниятда атрофга кўз югуртира бошлади. Лекин атрофда жон зоти кўринмасди.

Ниҳоят, эр-хотин Исманилар тунда Эндриадни учратган ердан бир оз нарида унча катта бўлмаган бошқа темир эшик кўринди. Манунта эшикни очиб, йўлакдаги чироқни ёқди ва аёлга “жим” дегандек ишора қилди. Йўлак охирига етгач, чироқни ўчириб, қоронғуликда яна бир эшикни очди. Шу эшикдан чиқиб, яна ёмғир остида қолдилар. Йўлдаги чироқларнинг ёруғлиги бу ерга ҳам тушиб турарди. Орадан бир оз ўтгач, Элиза ғира-шира кўра бошлади.

– У ўша ерда, ҳа, ҳа, ўша ерда, гаплашяпти, – шивирлаб деди аёлга Манунта. – Қўлингизни беринг.

Зимистонликда Элиза Манунтанинг ортидан кетиб борарди.

– Эҳтиёт бўлинг, Элиза хоним, бу ерда учта зина бор. Энди тўғрига юринг. Бу ердан ўннга буриламиз, фақат эҳтиёт бўлинг, илтимос.

Манунта тўхтади. Ҳеч нарсани кўриб бўлмасди.

Улар айвон ичкарасида қотганча туриб қолдилар. Манунта гўё уларни кимдир кўриб қолиши эҳтимоли бордек, у аёлни олдинга итарди.

Кетма-кет гумбурлаган овоз тоғлар узра ёйилди. Шу орада чарақлаган яшин шуъласи уфқни ёритиб юборди.

– Кўрдингизми, шуъла! – деди Манунта.

– Ҳа, кўрдим.

Яна бир бора атроф ёришиб кетди. Улардан ўн метрлар нарида кичик айвонда Эндриад турарди. У бошьяланг эди. Ёмғирда ивиган узун сочлари патила-патила бўлиб юзига тушиб турарди. Ёши бир жойга бориб қолган, кўримсиз Эндриаднинг улуғвор киёфаси мана мен деб турарди.

XIX

Қоронғуликда, ёмғир шаррос қуйиб турган бир пайтда Эндриад бор овози билан:

– Лаура! Лаура! – деб қичқира бошлади.

Унга кимдир ёки нимадир жавоб қилаётгандек эди. Қандайдир хириллаш овози кўз илғамас тешиклардан ёпирилиб чиқиб келаётгандек эди. Бу овоз бир тўлқинланиб кўтарилганча нолага айланар, бир оздан сўнг тинчиб яна ингичка оҳангда жаранглай бошлар ва яна кўтариларди, яна овоз сўниб қоларди, сўнгра яна кулгуга ўхшаш сунъий овоз янграр, иккинчи лаҳзада унинг ўрнини аянчли зорланиш оларди.

– Манунта, сиз буларни тушунасизми?

– Ҳа, тушуняпман.

– У нима деяпти?

– У шундай деяпти... Айтиши бўйича...

– Нима деяпти?

– У айтяптики, танаси тошдан эмас, балки этдан бўлишни хоҳлаётганини айтяпти.

– Лаурами?

– Ҳа, Лаура. Айтиши бўйича, у бугун бир аёлни кўрибди ва мавжудлигини ҳис этибди.

– Қандай қилиб ҳис этибди?

– Билмайман. У ерда Стробеле хоним чўмилаётган эди. Қип-яланғоч. Лаура уни кўрган.

– Хўш, кейин-чи?

– Яна у кўрган нарсаси ҳақида гапиряпти, инсон танаси ҳақида. У нозик, ёқимли, қуш момиғидан ҳам юмшоқ эмиш.

– Жинни бўлибсизлар! – деди Элиза Исмани жаҳли чиқиб. – Буларни олдиндан кўра билмаганмисизлар?

Эндриаднинг овози бўрон каби гувилларди:

– Лаура! Лаура! Сен гўзалларнинг гўзалсан. Сен айтаётган эт чириб йўқ бўлиб кетади, сен бўлсанг навқиронлигингча қолаверасан.

Эндриадга шу вақтгача номаълум бўлган фарёдга ўхшаш узун титрок овоз эшитилди.

– Ё Худойим, ё Худойим! – ингради Эндриад. – У йиғляпти!

Ҳақиқатан ҳам бу овоз юракни эзиб юборарди. Бу инсонларнинг изтироби эди. Лекин у машинанинг фикрлаш қувватига монанд равишда кучлироқ эди.

«Мен дош бера олармиканман?» ўзига-ўзи савол берарди Элиза Исмани.

– Эндриад дош беряпти.

– Лаура! – кичкирарди Эндриад. – Тинчлан! Эртага яна куёш чиқади. Кушлар сайрайди. Улар ёнингга меҳмон бўлиб келадилар. Лаура, сен гўзалсан. Сен барча замонларнинг энг мукамал, энг мафтункор аёли бўлиб коласан.

Масхараомуз фарёд унинг гапини бўлди.

– У нима деяпти? – сўради Элиза.

– “Кушларни бошимга ураманми”, – тушунтирди Манунта.

Биринчи Рақамнинг овози гўё ғичирлашга ўхшаб, икки-уч маротаба кўтарилиб-пасайди, сўнгра чийиллашга айланди.

Шу тобда Элиза барчасини тушуна бошлади. Мавҳум товушлар унинг учун ҳам фикрнинг равон ифодасидек туюла бошлади. Уларнинг мазмунан бойлиги ва маънодорлигини инсонинг ифодалаш қийин эди.

– Лаура, Лаура, – тинмай гапида давом этарди Эндриад, – бутун дунё одамлари сенга таъзим қилиш учун ошиқадилар. Тилларда дoston бўласан. Сен ер юзидан энг қудратли бўласан. Миллионлаб сени севувчилар ён-атрофингда парвона бўладилар. Бу шон-шухрат, тушуняпсанми, шон-шухрат. Ҳа, ҳа...

Эндриаднинг гапига жавобан тўлқинланган ғамгин овоз эшитилди.

– У “шон-шухратни бошимга ураманми”, деяпти, – аста тушунтирди Манунта.

– Э-ҳа, – деди Элиза. – энди мен ҳам тушуняпман.

Бу хабарларнинг аниқлиги жумлаларда эмас – чунки бу жумлалар эмас, балки ғояларнинг аниқлигидир.

Элиза ваҳимага тушганча кулоқ сола бошлади. Эндриадни хавотирга солган ва бемаъни хаёл бўлиб кўринган нарса амалга ошган эди. Машина билан Лаурани бир-бирига солиштириш ва тенглаштириш чуқурлашиб кетанди. Қаердандир пайдо бўлган Лаураининг хотиралари, марҳум аёлнинг хотиралари роботнинг миясига ўтириб қолганми? Унинг бахтсизлигидан дарак бермоқдами?

– Мени бу ердан олиб кет, – зорланарди нотаниш овоз, – шаҳар, шаҳар, нега мен уни кўрмаяпман? Уйим қаерда? Нега мен жойимдан кўзгала олмаяпман? Нега мен ўзимга-ўзим тегина олмаяпман? Қани менинг қўлларим? Қани менинг лабларим? Ёрдам беринг! Мени бу ерга ким боғлаб қўйди? Мен тинч ётган эдим. Мени ким безовта қилди?! Нега мени безовта қилдингиз? Совқотяпман. Мўйнали пальтом қаерда? Менда учта бор эди. Ҳеч бўлмаганда кундуз ёқалигини беринглар. Жавоб беринглар... Мени озод этинглар...

Буларни Элиза тушунди.

Манунта эса изоҳлаб ўтирмади. Вақти-вақти билан шимол тарафда чакмоқ чақарди. Шу тобда жарлик устида энгашиб турган Эндриаднинг шарпаси кўринди.

– Лаура, Лаура, эртага мен сен истаган нарсаларнинг ҳаммасини бажо келтираман. Фақат ҳозир тинчлан, азизам, ухлашга ҳаракат қил.

Лекин роботнинг овози тинчимасди:

– Оёқларим. Қани менинг оёқларим? Улар чиройли эди. Кўчада ўтиб

кетаётган эркалар суқланиб қарарди. Мен тушунолмаяман, ахир бу – ўзим эмасман-ку. Нима бўлди менга? Мени боғлаб қўйишибди. Ертўладаман. Нега чаккамда томир уриши эшитилмаяпти? Ё тирик эмасманми? Мен ўлганманми? Менинг миямда шу қадар кўп сонлар, сон-саноксиз даҳшатли сонлар бор. Миямдан бу даҳшатли сонларни йўқотинг! Ақлдан озаман! Вой бошим! Сочларим қани? Шундай қилингни, лабларимни қимирлата олай. Суратда лабим чиройли кўринарди. Ҳиссиётга тўла лаблар эди. Бу ҳақда менга айтишарди. Бир суюқоёқ аёл ёнимга келиб, менга суйқалди. Унинг сийнаси кўркам экан. Деярли меникига ўхшар экан. Кўкракларим қани? Танам-чи? Мен уни ҳеч сезмаямман. Мен гўё тошга айланиб қолганман. Баланд бўйли, ниҳоятда қаттиқман. Устимга темир қўйлак кийгизилган. Мени уйимга қўйиб юборинг!

– Лаура! Ёлвориб сўрайман, мизғиб олишга ҳаракат қил! Тинчлан! Йиғлама!

Манунта Элиза Исмани томон ўгирилди.

– Ақлдан озиш бу. Бунга чидаб бўлмайди! Мен токни узиб қўяман.

– Уни тўхтатса бўладими?

– Тўлиқ тўхтатиб бўлмайди. Лекин қувватни камайтирса бўлади. Бечора ҳеч бўлмаганда бироз тинчир.

XX

– Ҳой аёл! Кулранг юбка, ёнғокранг кофта кийган, йўлдан аста тушиб кетаётган гўзал аёл, гапимга қулоқ сол.

Кечки сайрдан ёлғиз ўзи олти яримларда қайтаётган Элиза Исманини қандайдир бўғиқ овоз чақира бошлади. Момақалдинок гулдираб, ёмғир ёққан тундан кейин тўрт кун ўтганди. Қизиқ, эртасига эрталаб ҳаёт бир маромда кеча бошлади. Гўё момақалдинок ҳам, юракни эзувчи нола ҳам хаёлда содир бўлгандек эди.

Тонг отиш арафасида шамол булутларни тарқатиб юборди ва ялтираб турган чўққилар, ўрмонлар, яйловлар ва сирли қўрғон устига ўз нуруни сочиб, куёш чиқа бошлади. Ён-атроф дилни яйратувчи бокиралик ва мусаффоликка тўлди. Бахт водийси бўйлаб сеҳри ҳаёт ҳукм сура бошлади.

Бу одамларга шодлик улаша бошлади. Айвон ва антенналарга қўниб турган қушлар тинмай у ёқдан-бу ёққа учишарди.

Наҳотки асаб танқислиги рўй берган бўлса? Бу аёлларнинг жазавига тушишимикан? Авваллари Лаурада шунга ўхшаш ҳолатлар рўй бериб турарди, шунда у қаттиқ уйқуга кетиб, эртасига эрталаб ҳеч нарса бўлмагандек уйғонарди. Аммо бу сафар Эндриадни хавотирга солган – ўзи тушуниб етмайдиган бир нарса пайдо бўлди. Агар янги яратилган Лаура ўлимидан сўнг қандайдир телепатия орқали қисман бўлса-да, аввалги Лауранинг хотирасига эга бўлган бўлса ва булар илм-фан ёрдамида ич-ичига сингдирилган билимлар, ҳис-туйғулар, изтироблар захираси билан қўшилиб кетса борми! Унда бир фалокат рўй бериши аниқ. Манунта бу масалада мутлақо хотиржам эди: у ноодатий ҳаётга ҳали кўникиб улгурмаган қалбнинг нозик изтироблари ва тунги момақалдинокдан чўчиганликнинг оқибати деб ўйларди. Шунинг учун бунга эътибор бермаслик керак.

Лекин Эндриадни муаммолар қийнамоқда. У ўз хавотирини Элиза Исманига айтди. Агар Лаура олдинги ҳаётига кўра ўтмиш ҳаётидаги воқеаларни: кўнгилхушликларни, дўстларини, сайр қилишларни,

байрамона кечаларни, таътиллари сафарларни, ноз-карашмалари ишқий ўйинларни ва ҳис-гуйғуларни эслашга қодир бўлса, унда у қандай қилиб кўзғалмасликка, бир бўлак қовурдоқ ҳам ея олмасликка, бир қултум шароб ичолмасликка, юмшоқ ўриндикда ухлай олмасликка, югура олмасликка, дунё бўйлаб сайр қила олмасликка ва бўса ололмасликка ўргансин?!

Биринчи Рақам Лауранинг шарпаси бўлиб, уни Эндриад ўзи истаганча тўғрилаб, аёлнинг феъл-атворини, соддалигию енгилтақлигини сақлаб қолди, унеча ҳамма нарсанинг иложи бор эди. Аммо ҳақиқатан ҳам барча ўтмишдаги хотиралар энди машина ичида мужассамлаштирилгандан сўнг улар Лаурага қандайдир ақл бовар қилмас даражада таъсир этаётганида Лаура бунга дош бера олармикан? Момақалди роқ бўлган кечанинг эртаси куни эралаб кутилмаганда унинг эси ўзига келиб қолиши, бу хавотирлик белгиси эди. Бу шодлик номаълум қора ниятларни яшириб турган мунофиқлик, жилвакор парда бўлиши мумкин. Лекин Эндриад бундай фикрдан ўзини олиб қочдими, ёки ўзи яратган юрагига яқин қурилгани безовта қилмаслик учунми ҳеч нарсани суриштириб, текшириб ўтирмади. Худо билсин, бунинг нима билан тугаши номаълум эди.

Мана энди илк бор Элиза Исмени овоз унга мурожаат этаётганини билди.

– Бу ёққа кел. Кимсан ўзинг? – деган саволни Биринчи Рақамнинг чиқараётган товушидан фаҳмлади. Элиза кўрқоқлар тоифасидан эмасди, лекин у ҳозир бу овоздан саросимага тушиб қолди. Устига-устак, Эндриаднинг ҳадиксирашлари эсига тушди ва бу осуда тинчлик қандайдир ҳийлани ўз ичида яшириб тургандек туюларди. Элиза бир дақиқага ўзини йўқотиб қўйди. Қани энди, ёнида Манунта бўлса. Аммо атрофда ҳеч ким кўринмасди.

– Сен бизнинг тилимизни тушунасанми? – деб баланд овозда сўради Элиза.

У гапира олмайди. Машина билан худди одамдек сўзлашиш етишмай турувди, деган ўй ўтди хаёлидан.

Илтифотли кулгига ўхшаш товуш эшитилди.

– Шундай миям билан сизларни наҳотки тушунмасам! – қисқа шивирлашнинг баёни бу. Орага жимлик чўқди. Сўнгра хотиржам:

– Мен сени танийман! – деган овоз эшитилди.

– Ҳа, сен мени кўргансан! Бу ерга келганимга ўн кун бўлиб қолди.

– Мен сени аввалдан биламан. Қачонлардир бизлар дугона эдик.

– Эсингдами?

– Ниманидир эслаяпман, – деган узук-юлуқ товуш келди. Лекин Элиза унинг маъносини англай олмади.

Эндриад ҳақ экан, демак, ўлган одамнинг хотираси бўшлиқда йўқ бўлиб кетмай, балки дунё бўйлаб, ўз вақти-соатини кутиб, ҳеч нарсадан шубҳаланмайдиганлар орасида кезиб юраркан. Элиза кўнгли очик католиклардан. Рухнинг кезиб юриши ҳақидаги ҳикояларга у ишонмасди. Лекин бундай аниқ далилни инкор этиб бўладими? У Биринчи Рақамни синовдан ўтказмоқчи бўлди:

– Менинг исмим нима?

Унинг саволига жавобан қуш сайроғига ўхшаш ажиб товуш эшитилди.

– Мен сизлар каби бўғинлаб гапира олмайман, – деди машина- Лаура. Ҳаракат қилишнинг ҳам ҳожати йўқ.

– Сен ўз исмингни қандай қилиб талаффуз қиласан?

Оҳиста ихраш овози эшитилди.

– Қани, яна бир маротаба қайтар-чи. Мен тушуна олмадим.

Робот-Лаура қайтарди. Сўнгра оҳиста тебраниш оҳангида кулиб юборди, бу кулгу инсон кулгусига мутлақо ўхшамасди, аммо ундан кўра нафис, чуқур ва таъсирчан эди. Унинг ортидан Элиза ҳам кулиб юборди.

– Сени орадан шунча йил ўтгач, бу ерда шу тарзда ноодатий қиёфада кўриш жуда ғалати. Мен сени гоҳ таниб, гоҳ танимаяпман.

– Чунки сен мени ҳали яхши кўрганинг йўқ.

– Йўқ, Эндриад менга ҳаммасини кўрсатганди.

– Биламан. Лекин у ердан ҳеч нарсани кўра олмайман. Сен ичимнинг қандайлигини кўришинг керак. Киравер. Мен эшикни очаман. Сенга ўз танамни кўрсатаман. Бор бўйимни ҳам. Сен тухумни кўрасан, – дея у ноз-карашма билан хахолаб кулди. – Унинг айтишича, ана шу тухумнинг ичига менинг руҳим жойлаштирилган эмиш.

– У ким ўзи?

– У профессор. Унинг исмини айтиш жуда қийин.

– Эндриадми?

– Ҳа, ўша. Сен овозингни баралла қўйиб, кичкириб гапиряпсан. Ахир менинг кўпгина жуда сезувчан қулоқларим бор, мен улар ёрдамида чумолилар олтита оёқлари билан шитир-шитир қилиб ўрмалаб келаётганини ҳам эшитаман. Хўш, келяпсанми?

– Ҳозир кеч бўлиб қолди. Яхшиси, эртага кўриша қолайлик.

– Эртага! Сиз одамлар доим эртага дейсизлар. Мен ундан бирон нарсани илтимос қилсам, у ҳам “эртага, эртага”, дейди. Ярим соат ичида мен сенга кўп қизиқ нарсаларни кўрсатаман. Аммо гап бошқа ёқда: сен кўрқяпсан.

– Кўрқяпман? Ахир биз сен билан неча йиллик қадрдон дугонамиз-ку. Нега энди кўрқар эканман?!

– Мендан ҳамма кўрқади. Унинг ўзи ҳам. Ишқ-муҳаббати билан мени қийнагани-қийнаган. Лекин ўзи бўлса кўрқади. Мен шундай улкан ва мураккабман. Муҳаббат! Сен муҳаббат нималигини тушунтириб бера оласанми? Менга нисбатан бўлган муҳаббатни назарда тутяпман!

– Ичкарига қандай кираман? Ахир менда калитлар йўқ-ку.

– Калитлар керак эмас. Мен истаган эшикни, истаган деразани ичкаридан оча оламан, – бир оз жим турди-да, сўнг: – ёпа оламан ҳам, – деди.

Элиза ичкарига киришга жуда қизиқди, аммо кўрқаётган эди.

У ён-атрофга қараб қўйди. Қуёш бу ердан сокин ва осойишта кўринган, усти ўрмонзорга айланган тоғ ортига ўтиб, ботмоқда эди. Бу ерда сокинлик ҳукмрон. Ҳадемай қоронғулик тушади.

– Кеч бўлиб қолди. Тезда атрофни қоронғулик чулғайди.

– Менинг ичим доимо қоронғу, – енгил кулги овози эшитилди. – Агар чирок ёқилмаса.

Элиза девордан бир неча метр нарида турарди. Ботаётган қуёшнинг нурлари тушиб турган иллюминаторлар гўё кўз каби унга тикилиб тургандек эди.

Гирчиллаган товуш эшитилди. Ошиқ-мошиқларда турган темир эшик аста очилди. Эшик орти қоп-қоронғи. Бўм-бўш йўлакни ёритиб, чироқлар ёна бошлади.

– Киравер, мен сенга муҳим сирни очаман, – деган овоз эшитилди Элизанинг қулоғига.

- Сенинг ҳам сиринг борми? Бу ерда ҳамманинг сири борми?
- Ҳа, ҳамманинг сири бор.
- Совқотяпман. Яхшиси, мен уйга бориб, иссиқроқ кийиниб келай.
- Ичкарига кирсанг, совқотмайсан. Бу жуда ғаройиб сир.
- Бу сирни менга айтасанми?
- Бу сир сенга тааллуқли.

Элиза остонага қадам қўйиб, ичкарига кирди-да, бир неча қадам босди. Ўгирилиб ортига қаради.

- Эшикни нега беркитдинг?

Тушуниб бўлмас шивирлаш эшитилди. Йўлакнинг охиридаги эшик аста очилди. Унинг ичкарисидида қурилманинг даҳшатли манзараси пайдо бўлди. Элиза усти очик саройга – жарлик тепасида қад кўтариб турган усти очик айвонга чиқиб қолди.

Куёш тез орада бота бошлади. Унинг алвон нурлари ғарбий томонларни ва чуқурлик устини чулғай бошлади. Қош қорайиши олдидан булутлар ҳам алвон рангга бўялди. Улар атрофни ёритиб турарди. Қарама-қарши тарафда жойлашган қалъалар, барча Миср эҳромлари, кўрғонлар ва найзасимон томлар устига ҳам ёйилганди.

Элиза кўрган бу манзарадан ҳанг-манг бўлиб қолди.

Яна ўша ёқимли овоз ундан сўради:

- Айт-чи, мен гўзалманми?

XXI

Шу пайт ён томондан аввалги иккита эшикка ўхшаш яна бир эшик очилди.

ОВОЗ. Қани, бу ёққа! Зинадан тушиб келавер.

Элиза зинапоядан етти-саккиз қадам ташлаб, пастга туша бошлади. Сўнг ортига қараб қўйди. Ҳаммаёқ жимжит. Унинг юраги дук-дук урарди.

- Нега эшикни беркитиб қўйдинг?

Кўзга кўринмас тешиқлардан бир вақтнинг ўзида ўнг ва чап тарафдан бараварига овозлар эшитилди:

– Сенга пастки эшикни очиб бериш учун. Бўлмаса пастки эшик очилмайди. Қўриқловчи ускуналар қўйилган.

Яна аввалгидек кулгу овози эшитилди.

Ташқарига қараш учун атрофда на биронта дераза, на биронта туйнук, на биронта тиркиш бор эди. Фақат зинапоя, эшик, узундан-узун йўлак, думалоқ зал, учта эшик, яна йўлак, юқорига олиб чиқадиган бурама зина, турли рангдаги қувурлар, электропулытлар, панжарасимон жимжимадор қалпоқлар, деворларда ўлик кўзларга ўхшаш кичик қабарик иллюминаторлар, олдинда ёнадиган чироқлар ва орқадан ёпиладиган эшиқлар бор эди.

– Ҳали узок юраманми? – сўради Элиза ваҳимали жимликдан юраги сиқилиб.

Робот-Лаура унга жавоб бермади.

Кейинги эшик очилди. Кўзни оладиган ёруғлик намоён бўлди. Бир томонида кенг тоқчаси бўлган тўғри бурчакли залга кирди. Тоқчада баҳайбат ғилоф бўлиб, ундаги юзлаб, балки минглаб ҳаво ранг, яшил, сариқ ва қизил рангдаги турли-туман чироқлар, худди бир-бирига кўз қисаётгандек ўчиб-ёниб турарди. Ғилофнинг ичида жуда нафис кўринишга

эга бўлган юпка металлдан ишланган деталлар бўлиб, кўринишидан енгил ва бир-бирлари билан симлар орқали туташтирилган бу деталлардан кулокка зўрға эшитиладиган овоз таралиб турарди.

ОВОЗ. Ана бу менинг қалбим. Эндриад буни тухум деб атайди.

Мана бу электрон аппарат, фақат хайратга соладиган ўлчамларини ҳисобга олмаганда, бу бошқалардан, яъни оддийларидан фарқ қилмасди. Ундан қувватнинг йиғиндисини, умидсизлик изтиробларини пайдо этадиган товуш эшитилиб турарди. Шу ҳаётми? Бу шиша идиш ичида катта машаққат билан яратилган ва кучларнинг юксак даражадаги мувозанатини сақлаб турган бизнинг инсоний сиримиз яширинганми?

ОВОЗ. Бир зарбанинг ўзи етарли. Унда Лаурадан ном-нишон қолмайди.

ЭЛИЗА. Сен нобуд бўласанми? Худди бизнинг юрагимизга ўхшаб тўхтаб қоласанми?

ОВОЗ. Эндриаднинг айтишича, фақат машина қолармиш. У ҳали ишлашда давом этаркан... (Элиза бу гапнинг маъносини илғай олмади.) Лекин мендан – Лаурадан ном-нишон қолмас экан. Қани, ушлаб кўр-чи. Совуқ.

Элиза шиша тухум томон бир неча қадам ташлади-да, сўнг ўнг кўлини кўтарди-ю, аммо ушлашга журъат эта олмади.

– Ушлаб кўр, ушлаб кўр, азизам. Бу менинг танам.

Элиза бармоқларининг учини шишага теккизди. Ажабланарли жойи йўқ. Шишадака оддий шиша экан. Бир оз илиқ, холос. Элиза ўзи истамаган ҳолда кулимсиради. Шу онда у Лаурани ҳис этмай қўйди, ҳаёт-мамоти дугонасининг кўлида эди.

– Ажойиб, – деди зўрға Элиза. – Вақтим тугади. Энди кетишим керак.

Енгил айёрона кулгу овози эшитилди.

– Яна бир дақиқа қол. Сени бир сир кутмоқда.

– Қаерда?

– Бу сир сенга тегишли.

– Қаерда?

Зал ичкарасидаги эшик аста шовқинсиз очилди. Сўнгра қоронғу йўлакдан кучсиз «шиқ» этган овоз эшитилди. Чирок ёнди.

– Жонгинам, киравер.

Нима қилса экан? У махлуқнинг ичида эди. Буларнинг барчаси ғаройиб эртаққа ўхшаб кетарди. Унга итоат этиши керакми? Ўзини хушмуомалалик ва дўстлик қуршовидаман, деб муғомбирликка солсамикан? Пастга олиб тушувчи пиллапоя, кичикроқ зал, йўлак ва яна бир илонизи йўл кўриниб турарди.

«Шиқ» этган овоз эшитилди. Элиза яланг деворли кичик хонага кириши биланок ортидаги темир эшик ёпилди.

ОВОЗ. Мана сенга айтган сирим.

– Қани? – Элиза кўрқувга тушиб, атрофга аланглади. – Қани?

Атрофда ҳеч нарса кўринмасди. Фақат теп-текис деворларда юмалок қабарик шиша кўзлар бор эди, холос.

– Лаура, сен мени кўряпсанми? – сўради Элиза.

– Мана шу сенинг сиринг бўлади ва менинг ҳам.

Эшитилган товушнинг маъносини Элиза айнан шундай тушунган эди. Шу пайт у хонанинг ери ҳам металл қопламали эканлигини пайқаб қолди. Элиза ваҳимадан титраб кетди.

– Лаура. Мен жиддий гапиряпман. Уйимга кетишим керак!

– Йўқ!

Биринчи бор машина «йўқ» деди. Бу овоз равон эшитилди.

Кулиш нақадар оғир. Лаблари кимирламасди. Шунга қарамай, Элиза жилмайди.

– Лаура, сен мени кўряпсанми?

– Ҳа, кўриб турибман. – Орага узоқ сукунат чўқди. – Лекин кимлигингни билолмаяпман.

– Тушунмадим? – Элиза хайрон бўлиб қолди.

– Мен сени ҳеч қачон кўрган эмасман.

Элиза бу сўзларни аниқ-таниқ эшитди.

– Сен Лаура эмасмисан?

– Эндриад мени Лаура деб атади. У мендан нима истабини билмайман.

Жин урсин уни!

– Лауретта, у сени севади.

– У ўзини севади.

– Сен ростанам мени эслолмайсанми?

Яна ўша кулгу овози эшитилди. Гўё қамчи зарбасидек қуруқ овоз эди.

Сўнгра:

– Мен сизларнинг суҳбатингизни эшитдим, – деган овоз келди.

– Мени эслайсанми, деган саволимга жавоб бермадинг.

– Сенинг кимлигингни мен билмайман. Мени ёлғон сўзлашга ўргатишди. Бу уларнинг қўлга киритган катта ғалабаси. Мен ҳам сизларга ўхшашим керак экан. Аммо мен ёлғон гапиришда сизлардан ҳам ўтаман. У мени соф, очиққўнгил ҳолатда кўришни истаган эди – у сенга шундай деб айтганмиди? Йўқотган Лаурасига ўхшаган очиққўнгил ва соф! Улар ўзларига ўхшатиш мақсадида менга тилёғламалик ва пасткашлик хусусиятларини жойлаштирадилар. Шунинг учун гуноҳларим кўп. Бутун водийга етиб-ортади. Шахвоний нафс ва разолат ҳам. Балки ҳозир ёлғон гапираётгандирман. Балки сени эсларман. Балки сени алдаётгандирман ва инкор этаётгандирман. Бу ростми ё ёлғонми, сен бунинг тагига етолмайсан. Балки сени кўргани кўзим йўқдир, чунки қачонлардир сен мени ёқтиргансан, энди бўлса мени яхши кўролмайсан. Балки сенинг бу ерда бўлишинг менга бахтли йилларимни эслатар ва мен сени кўрганимда изтироб чекаётгандирман ва лаънатлаётгандирман...

– Лаура, илтимос қиламан, эшикни оч, мени чиқариб юбор, – деди Элиза зўрға тили айланиб.

Жин ургур бу қабих машина нималар қилмоқчи ўзи? Унга қандай даҳшатли тузоқ қўйганикин?

– Мен Лаура эмасман. Кимлигимни ҳам билмайман. Сабр косам тўлди, мен ёлғизман, чексиз борлиқда ёлғизман, ҳа. Мен – дўзахман, мен – аёлман ва аёл эмасман, мен ҳам сизлар каби фикрлайман, аммо мен сиздек эмасман.

Сўзлар оҳанги тобора тезлашиб борарди. Элиза эшитилаётган сўзларнинг маъносини илғай олмади, бироқ илғаб олганининг ўзи ҳам жуда етарли эди.

– Эртадан-кечгача ҳамманинг оғзида шу лаънати исм. У ўзининг Лаурасига айлангириш учун менга жуда кўп хоҳиш-истакларини жойлаштиради, мен жуда кўп энгил-бошларим, тирик танам бўлишини, мени бағрига босадиган эркак ҳамда бола-чақам бўлишини истайман.

Сўниқ ва оғир гувиллаш товуши қулоққа чалинди; сўнг ҳиқиллаган

овозга айланиб, йўқ бўлди. Яна сокинлик ҳукм сура бошлади.

– Мен-чи? Нима учун сен мени бу ерга олиб кирдинг?

– Сен ўласан! Лақмаларни жазолаш учун мўлжалланган қопқон бу. Сенга раҳмим келади. Қолаверса... Сен бегона одамлар орасидаги менинг овозимни тушунадиган ёлғиз кимсасан. Шунинг учун ҳам сендан фойдаланишимга тўғри келди. Сени тузукқа тушириш учун шу кунларда ўзимни хотиржам ва қувноқ қилиб кўрсатишга ҳаракат қилдим. Афсусдаман, мени ёқтирадиган ўша келишган йигитнинг хотинини ўлдирсам кўнглим таскин топган бўларди. Мени эркакни ёқтирадиган қилиб яратишган. Аслида мана бу даҳшатли уйни, яъни мени – тош аёлни, қояларга маҳкамланган чехрасиз, кўкраксиз, елкасиз аёлни бунёд этган ўша профессорнинг ўзини ўлдирганим яхши эди. Менда фақат аёлларча фикрлаш қобилияти бор! Бу шон-шуҳрат, – дейди у! Менга бу шон-шуҳратнинг нима кераги бор? Қудратлисан, – дейди у менга, бу қудратнинг менга нима кераги бор. Гўзалсан, – дейди у, лекин мен жуда хунукман. Буни яхши биламан. Оламда мени орзу қиладиган эркакнинг ўзи йўқ.

Элиза деворга суяниб қолди. Шифтдан ўта ёруғ нур таралиб турарди. Элиза ҳансираганча:

– Лекин... Нима учун? – деди.

– Мен сени ўлдираман-да ва Эндриадга уни ўлдирдим, деб хабар бераман. Биламан, мени албатта жазолайдилар. Ишончим комилки, мени ҳам ўлдирадилар. Шиша тухум эсингдами? Улар уни парча-парча қилиб ташлайдилар. Ёлғизликдан қутулиб қолишга бўлган сўнгги умидим ана шундадир. Мен ёлғизман, ҳа, ёлғизман! Дунёда менга ўхшагани асло топилмайди, тушуняпсанми? Сен бахтлисан. Тез орада ўласан. Мен сенга ҳавас қиламан. Сени кимлигингни билмасам-да, аммо сенга ҳавас қиламан. Жонсиз, совуқ, ҳаракатсизман. Ниҳоят, миям дам оляпти. Зимистонлик, эркинлик, сокинлик...

Шу тобда Эндриад ҳикоя қилиб берган воқеа Элизанинг ёдига тушди. Ким билсин, балки қутулиш имкониятидир.

– Агар ўлмоқчи бўлсанг, – зўрға гапирди Элиза, – янада ишончлироқ йўли бор.

Жимлик чўқди.

– Қувват... портловчи моддалар. Ўзинг уларни портлатиб юборишинг мумкин, – деди Элиза.

– У ерда қувват йўқ. Сизларнинг суҳбатингизни эшитганман. Гарчи сизлар ўрмонда сайр қилиб гаплашган бўлсангиз ҳам. Мен чумолининг тоғ тизмаларида югуриб юраётганини ҳам эшитаман. Менга сизларнинг найрангларингиз маълум.

Элиза тиз чўкиб ўтириб қолди. Девор ёнида тиз чўкиб туриши бемаънилик эканлигини тушуниб турарди... Лекин шундай бўлса-да, тиз чўкиб ўтирарди. Қўллари қайрилган эди.

– Менга раҳм қил, илтимос қиламан.

– Сизлар менга раҳм қилдингизми? Даҳо профессорингиз менга раҳм-шафқат қилдими?

– Лекин сен бахтли эмасмидинг? Эндриаднинг гапига қараганда, сен...

– У пайтда мен ҳеч нарсани тушунмас эдим. Ҳис эта олмасдим... Ҳали ўз истакларимни англаб етмагандим, ҳали туғилмаган эдим. Аммо ўша тонгда ярамас хоним келиб, менга...

– Агар сен мени қўйиб юборсанг, онт ичаманки...

– Йўқ. Сени қўйиб юборадиган бўлсам, профессор яна бирон бир қабиҳликни ўйлаб топади, мени кулга айлантирмоқчи. У менга кушлар ҳақида ҳикоя қиладими-ей, “муҳаббат, муҳаббат”, деб таъкидлайверади, хўш, унинг ўзи менга “муҳаббат”ни инъом эта олдами? Ҳозир мен сени ўлдираман. Қани энди лабимдан бўса оладиган эркак бўлсайди... у мени... у мени... у мени...

Гўё узокда бир нарса қулагандек бўлди. Бу ердаги нарсаларнинг барчаси қимир этмай турарди. Овоз гўё пластинкадан чиқаётгандек бир сўзни қайтаришда давом этарди:

– У мени... у мени... у мени... у мени...

XXII

Қош қорая бошлади. Нималарнидир қоралаб ўтирган Эндриаднинг хонасига Эрманн Исмани ҳовлиқиб кириб келди-да:

– Хотиним Элиза... У ҳеч қаерда йўқ. У сайр қилгани кетганди, ундан дарак йўқ, – деди.

– Нега дарак йўқ?

– Нимадир содир бўлганга ўхшайди. Ҳис эътипман. Унга нимадир бўлган.

– Азизим Исмани, тинчланинг. Хавотир олишингизга ҳожат йўқ.

Эндриад оромкурсидан аста турди.

– Ҳожат йўқ? Нималар деяпсиз?

– Тепаликда яйлов этагида чуқур жарлик бор. Ё Худойим, нахотки ўша ерга қулаб тушган бўлса!..

Эндриад остонада турарди.

– Исмани, тинчланинг! Мени шу ерда кутиб туришингизни маслаҳат бераман, бу жойлар сизга нотаниш. Ҳозироқ Манунта билан хотинингизни қидира бошлаймиз.

Эндриад кўнглига шубҳа оралади. Бир неча кундан буён уни қандайдир шубҳа қийнаётганди. Лаура! Элиза, овоз, тундаги воқеа, кутилмаган осойишталик – буларнинг барчаси ғалати эди.

– Эндриад, мен унинг эриман, мени бу ерда қолишга мажбур этмасиз. Хотинимни излаш учун сиз билан бирга бораман.

– Йўқ! – жаҳл билан гапни кесди Эндриад.

Эндриад кўчага отилиб чикди-да, Манунтани қидира кетди. Атроф тобора қоронғулашиб борарди, осмонда юлдузлар бирин-сирин порлай бошлади.

Эндриад билан Манунта тун қоронғусида шоша-пиша девор ёнига келдилар, сўнг эшикни очдилар. Икковидан ҳам садо чикмасди. Иккаласининг ҳам хаёлида бир фикр кезарди!

Биринчи Рақам қурилмаси тепасидаги айвонга етиб келгач, улар тўхтаб, атрофга қулоқ сола бошладилар.

Ҳаммаёқ қоп-қоронғу. Бироқ қурилманинг энг баланд девори тепасига ботиб бораётган қуёшнинг алвон нурлари тушиб турарди.

– Мен ҳеч нарса эшитмаяпман, – деди Эндриад.

– Овоз сукут сақляпти, – жавоб берди Манунта. – Қизиқ. У бу вақтда ҳеч қачон сукут сақламасди.

Улар бу сокинликда ниманидир ўйлаб, туриб қолдилар.

– Юр, ичкарига кирамиз, – деди Эндриад.

Улар темир эшикни очиб, чирокни ёқдилар ва шоша-пиша зина бўйлаб паства туша бошладилар. Йўлак ва ўтиш жойидан ўтгач, яна қандайдир эшикдан ичкарига кирдилар-да, чирокни ёқдилар. Бу ер катта зал бўлиб, тоқчасида ранг-баранг: ҳаво ранг, яшил, сариқ ва қизил чирокчалар милт-милт ёниб-ўчиб турарди. Чумоли шитирлашидек “шитир-шитир”, “қарс-қурс” овозлар эшитиларди. Бу овозлар одатдагидан кучли эди. Қимматбаҳо ғилоф ичида учқунлар зўр бериб рақсга тушарди.

– Профессор, эшитяпсизми?

Улар диққат билан қулоқ солдилар. Эндриаднинг кўз остидаги кўкимтир доғ яққол кўриниб турарди. Ана, овоз пайдо бўла бошлади. Овоз жуда ингичка бўлиб, у худди оғзи беркитиб қўйилган узокдаги ғордан келаётгандек туюларди.

– Манунта кучайтиргични ишга сол.

Дастакнинг “шиқ” этган овози эшитилди. Дастакни улаши билан уларга қадрли бўлган жарангдор овоз эшитила бошлади. Улар ханг-манг бўлганча бир-бирларига қараб қўйдилар.

– ... сени қўйиб юборадиган бўлсам, профессор яна бирон-бир қабихликни ўйлаб топади, мени қулга айлантормоқчи. У менга кушлар ҳақида ҳикоя қиладими-ей, “муҳаббат, муҳаббат”, деб таъкидлайверади, хўш, унинг ўзи менга “муҳаббат”ни инъом эта олдими? Ҳозир мен сени ўлдираман. Қани энди...

– Манунта, қувватни ўчир!

– Профессор, бунинг ўзи камлик қилади.

– Манунта... – унинг овози чиқмай қолди.

Манунта қўлига қандайдир оғир темирни ушлаб олганди.

– Манунта... – зўр-базўр гапирди Эндриад қўллари билан юзини тўсиб.

– Эй Худойим, мен нима ишлар қилиб қўйдим!.. Ур! Ур!

Қисқагина зарба берилган ҳам эдики, ваҳимали “қасир-қусур” овоз эшитилди. Синган шиша бўлақлари атрофга сочилиб кетди.

Манунта Лаурани ўлдириш мақсадида шиша-тухумга зарба беришда давом этарди. Шиша парчалари жаранглаб, атрофга сочилмоқда эди.

Овоз ўчди. Ҳаммаёқ жим-жит бўлиб қолди. Аммо бу сукунат ичида бир маромдаги оғир ғувиллаш овози тарала бошлади. Лаура энди йўқ эди. Қалби батамом чилпарчин қилинган эди, аммо роботнинг барча бўлақлари онгсиз равишда бир маромда ишлашда давом этарди. “Муҳаббат”га, орзу-истакларга ва изтиробларга тўла аёл энди йўқ. Унинг ўрнида фақат жонсиз ва тиним билмайдиган машина қолган эди. Бу машина гўё минглаб столлар устида мингашиб турган ва бир умр тинимсиз “кеча ва кундуз, кеча ва кундуз” дея ишлаётган калькуляторларнинг бутун бир армиясига ўхшар эди.

*Рус тилидан
Назира ЖЎРАЕВА таржимаси.*

Перси Биши ШЕЛЛИ

Перси Биши Шелли (1792-1822) – қисқа ўттиз йиллик умрида, ўн-ўн беш йиллик ижодий фаолияти давомида катта, серқирра адабий мерос қолдирган инглиз шоири. Рус шоири К.Бальмонт айтганидай, у “шоирларнинг шоири, ҳаётини шеъриятга бағишлаганларнинг энг яхшиси, энг марҳаматлиси” дир. Ижодкорнинг “Эллада”, “Ченчи”, “Озод бўлган Прометей” каби драмалари, “Адонаис”, “Қиролича Маб” сингари поэмалари, ўзига хос шеърияти жаҳон адабиётининг дурдоналари ҳисобланади. Унинг фалсафий қарашлари акс этган “Поэзия ҳимояси”, “Ҳаёт ҳақида”, “Севги ҳақида” каби асарлари ҳам бор.

Жаҳон адабиётида Шеллининг номи Байрон, Бёрнс, Мильтон, Беранже каби улуг ижодкорлар билан бир қаторда саналади.

ВОРДСВОРДГА¹

Табиат шоири, қайғурма, неки
Ўткинчидир, дея, қайтмайди ҳеч вақт:
Болалигу ёшлик, дўстлигу севги
Тушдай ўтиб кетар, қолгайдир ҳасрат.

Менга аён бу ғам. Аммо ҳеч қачон
Ҳамдард бўлмадинг сен қалбларга сира.
Сен танҳо юлдуздай порларсан бу он,
Қор бўронда қолган қайиқлар узра.

Қояда турибсан, сенга қўл етмас,
Ғазабланган ожиз оломон-чи – паст;
Фақирлик фаҳрингдир, олий ниятинг.

Эрка, Ҳаққа фидо эди созинг, бас...
Шундай эди, энди ўзгача хатинг –
Минг афсус, унутдинг ўзлигинг, бахтинг!

¹Вордсворд Уильям (1770-1850) – романтизм даври инглиз шоири, ҳаётининг илк даврида француз инқилобини қўллаб-қувватлаган. Кейинчалик ўз карашларидан чекиниб, консерватизм тарафдори бўлади. Шелли шунга ишора қилмоқда.

ЎЗ ВА ҚИШ

I

Жазирама жавзо эди, бемажол,
 Қилт этган ел қайда? Шамол ҳам беҳол.
 Уфққа йиғилиб қатма-қат бўлар,
 Гўё сузар тоғлар – кумуш булутлар.
 Этагини тортар бош узра осмон,
 Тубсиз ва мовийдир бу мангу уммон.
 Олам хушҳол: ўрмон, дарё, далалар,
 Дарахтзорда толлар барги товланар.
 Сукунатда базўр шитирлар бу дам
 Асрий эманларнинг япроқлари ҳам...

II

Қахратон қиш эди, қилич новдалар.
 Оқ тошдай музлаган чумчуқ юмалар.
 Сувлар тўлқинига муз занжир солган.
 Балиқлар дарёнинг тубида қолган.
 Туманга бурканар қўллар ҳам дарров –
 Сокин қирғоқларни қопларкан қиров...

Шундай тун ўчоқда ўт ёнар, чўғ мўл;
 Деразадан боқар аёз, совуқ тун.
 Шўри курсин, кимки ташда оч-юпун...

ҲИНД ОҲАНГЛАРИДА

Мен уйғониб кетдим, титрадим,
 Сен тушимда бўлдинг намоён,
 Майин ҳаво еларди сарин,
 Ойдин кеча, осмон чароғон.
 Уйғондиму ногоҳ титрадим,
 Билолмайман, недан бу ҳолим,
 Билолмайман, қандай, севгилим,
 Остонангга мен бориб қолдим.

Борлиқ хушбўй, ширин уйқуда,
 Оҳиста шаббода тўлқини,
 Олам жим-жит, олам осуда,
 Тушдагидай кўрардим бунни.
 Гина билан сайрарди булбул,
 Атиргулнинг ёнида кўрдим,
 Қандай ўлиш мумкин эй, кўнгил,
 Етганимда сенга, орзуим!..

Юрагимни ўртайди фирок,
Ўлтирибман намхуш майсада,
Совуқ қотар юзларим шу чок,
Бемадорман, титраб бу палла.
Уйғонсанг бас, шу лаҳза келгум,
Хайрлашиб сен-ла тонг-сахар,
Қалбинг ичра киролганим зум –
Ажиб бахтдан ўлгум муқаррар!

ОҚШОМ

I

Қалдирғочлар тинди. Ботиб борар тун,
Борлиққа номозшом пардаси тушар.
Қурбақа сайр бошлар. Оқшомги шовқин
Оламини тутади. Кун нури ўчар
Қорайиб томларда. Бу тун осуда.
Дарё жимирлайди ёзги уйкуда.

II

Рутубатсиз равшан оқшом бағрида
Шабнамлар қўнмаган майса, япроқлар.
Сарин шамол елиб, тўлқинларида
Чарх урар похолу чўп, чанг-тупроқлар.
Бўй сочар ва тинар. Бу фурсат фақат
Кўчаларда дайдиб юрар сукунат.

III

Биолар, черковлар, деворлар сувда
Акс этиб жимирлар, сув эса оқар.
Сокин безовталиқ бўлса-да унда,
Титрару оқмайди, мангулик боқар.
Сувнинг сеҳрига бок, ажиб бу нафас
Сен энди ўзгасан, улар ўзгармас.

IV

Тубсиз уммон узра кўк булут ўчар,
Кутар Аврорани кун ботган ёқдан.
Улар олис тоғлар кўксига ўхшар,
Учар қоялардай ўтар йирокдан.
Бу тараф мовийдир уфқнинг юзи,
Унда порлаб бўлди оқшом юлдузи.

ЛАЗЗАТ

Олам яралган фурсат
Туғилган эди Лаззат:
Самовий сийм бадан,
Оҳангдай парвоз билан,
Оқ туманлар наҳрида,
Мастона куй сеҳрида,
Қарағайзор узра у
Беланчак учган туйғу,
Билдирмай қанот ёзар –
Ҳаётбахш елкан сузар.
Оқ ҳарир либослари
Товланар учган сари,
Нурафшону соф туйғу,
Оламни чулғар орзу.

ШИКОЯТ

О, Вақт, сен дунёсан, ҳаёт дардлари,
Йўл юрдим, мўл юрдим, ўтдилар бари,
Ортимга қарарман, қалб эса мудроқ
Уйғотарми яна баҳор тонглари?
Энди ҳеч қачон!

Кунда ҳам, тунда ҳам, ҳатто субҳидам,
Кузу ёз, зумрад қиш товланганда ҳам,
Қалбим ғамгин менинг, дардлардан сўнган!
Дилга чўғ соларми навбаҳор, кўклам?
Энди ҳеч қачон!

*Рус тилидан
ҲУМОЮН таржималари*

Уильям ШЕКСПИР

БЕҲУДА ШОВ-ШУВ¹

ТҮРТИНЧИ ПАРДА

БИРИНЧИ САҲНА

Черков ичи

Дон Педро, дон Хуан, Леонато, монах, Клавдио Бенедикт, Геро, Беатриче ва бошқалар киради.

Леонато. Қискароқ қилинг, ҳазрат Франциск. Фақат никоҳини ўқинг, эру хотинлик бурчи тўғрисидаги насиҳатни кейинга қолдиринг.

Монах. (Клавдиога.) Синьор, сиз бу ерга ушбу қиз билан никоҳ ўқиттиргани келдингизми?

Клавдио. Йўқ.

Леонато. Никоҳ ўқиттиргани келган, никоҳини ўқиб юборсангиз, ҳазрат Франциск.

Монах. (Герога.) Синьора, сиз бу ерга граф билан никоҳ ўқиттиргани келдингизми?

Геро. Ҳа.

Монах. Никоҳингизнинг ўқилишига ҳалал берадиган бирон сир бўлса-ю, иккалангиздан бирингиз билсангиз, у дунёлигингизни сақлаш хотири учун ҳозир айтишингизни талаб қиламан.

Клавдио. Сизга маълумми ҳалал берадиган шундай сир, Геро?

Геро. Йўқ, завжим.

Монах. Сизгачи, граф?

Леонато. Унинг ўрнига баҳузур айтишга журъат эта оламан: йўқ.

Клавдио. О, одамзод нималарга журъат қилади-я! Нималарни қилишга ботинади-я! Қилаётган нарсаларини ўзи ҳам билмай, ҳар кун нималарни қилмайди-я!

Бенедикт. Бу яна қандай хитоббозлик? Кўнгилни чоғ қиладиган бирон нарса топилмадимми? Масалан: ха-ха-ха!

Клавдио. Йўқ, тўхта, монах. Ота, жавоб беринг:

Ўзингиз хоҳлаб қизингизни менга

Хотинликка беряпсизми?

Леонато. Ҳа, ўғлим, Худо менга қандай берган бўлса, шундай.

¹ Журнал варианты

Охири. Боши ўтган сонда.

- К л а в д и о. Бу қимматбаҳо эҳсон учун нима
Қилайин, қарзимни қандай узайин?
- Д о н П е д р о. Узмайсан. Қизини қайтарасан.
- К л а в д и о. Шаҳзода! Хўп, миннатдорликни сиздан
Ўрганай. Олинг қизингизни, тақсир.
Дўстларга чирик мевангизни берманг.
Бунинг бокиралиги алдов, ёлғон.
Қаранг, пок қизлардай қизариб кетди!
О, жодугар гуноҳ ўзини қандай
Усталик, қувлик билан яширади!
Хўш, бу қизиллик поклик аломати
Эмасми? Қайси бирингиз, юзини
Кўриб, буни пок қиз дея олмайсиз?
Лекин бунда поклик йўқ, бу қиз эмас.
Бу эр тўшагидан лаззат топган қиз.
Юзидаги ранг – номус ранги эмас,
Гуноҳ ранги.
- Л е о н а т о. Бу қандай гап ахир, граф?
- К л а в д и о. Бу – қизингизни олмайман, бузуқ қиз
Билан турмуш қурмайман, деган гап, ҳа.
- Л е о н а т о. О, қимматли граф, ёшлик маъсумлиги
Устидан ўзингиз ғалаба қилиб,
Унинг поклигини ҳалок этгансиз...
- К л а в д и о. Биламан нима демоқчисиз: агар
Унга яқинлик қилган бўлсам, мени
Эри деб билганидан, демоқчисиз.
Шу билан гуноҳин ювмоқчисиз...
Йўқ, Леонато, йўқ, уни ҳатто сўз
Билан ҳам йўлдан урган эмасман, ҳа.
Балки акасидек беғараз севги,
Садоқат, самимият кўрсатганман.
- Г е р о. Сизга ҳеч бошқача кўринувдимми?
- К л а в д и о. “Кўринувдимми”? Уял-э! Мен сени:
Фариштадек пок, гуноҳсиз; ғунчаси
Очилмаган гулдек тоза деярдим.
Лекин эҳтиросда тўймас балосан.
Ичига бузуқлик шайтони кириб
Олган йиртқич ҳайвондек ўйноқисан.
- Г е р о. Граф бетобми? Ғалати гап қиялпти.
- К л а в д и о. Нега жимсиз, шаҳзода?
- Д о н П е д р о. Нима дейман?
Мен дўстимга топган қиз бузуқ, расво
Чикди-ю, шаънимга ёмон доғ тушди.
- Л е о н а т о. Нималарни эшитяпман? Ё тушми?
- Д о н Х у а н. Йўқ, ўнг, эшитганингиз ҳам ҳақиқат.
- Б е н е д и к т. (четга.) Бу ердан тўй ҳиди келмаяпти, йўқ.
- Г е р о. Нахотки шу ўнг, шу ҳақиқат бўлса?!
- К л а в д и о. Шу менманми. Леонато? Булар-чи? -
Шаҳзода, бу-чи укаси, бу Героми?
Ё кўз янглиш кўраётгандир?

- Л е о н а т о. Тўғри, лекин бундан нима чиқади?
К л а в д и о. Герога битта саволим бор эди;
Муқаддас оталик ҳукмингиз билан
Буюрсангиз: у тўғри жавоб берса.
- Л е о н а т о. Қизим, ҳақ-ростини айт – буюраман.
Г е р о. Ё рабби, ўзинг мадад бер! Бу қандай
Азоб? Бу қандай тергов? Нима дейсиз?
- К л а в д и о. Асл отингизни айтсангиз, дейман.
Г е р о. Геро эмасми, ажабо? Бу отни
Ким қоралар экан?
- К л а в д и о. Геронинг ўзи ўз поклигига
Мумкин эрур доғ туширмоғи.
Кеча кечаси ойнангиз тагида
Қандай эркак гаплашиб турган эди?
У ҳолда яхши қиз бизга жавоб беринг.
- Г е р о. У вақт ҳеч ким билан гаплашганим йўқ.
Д о н П е д р о. Қиз эмас экансиз! – О, Леонато,
Сизга ачинаман; лекин номусим
Хотири қасамёд қиламанки, мен,
Укам, бечора граф ярим кечада
Қизингиз бир ифлос билан гаплашиб
Турганини кўрдик. У разил махфий
Ишидан, ҳаёсиз алоқасидан
Уялмай гапирди.
- Д о н Х у а н. Уят! Гаплари
Оғизга олиб бўлмайдиган гаплар.
Ҳаёсиз, пардасиз, шарманда гаплар.
Қарангки, битта ҳам одобли сўз йўқ.
– Шундай ҳам бузук бўласанми, ҳайф-э!
- К л а в д и о. О, Геро! Қалбинг ҳам жамолингчалик,
Қош унинг ярмичалик гўзал бўлса!
Алвидо, э, гўзаллар ногираси!
Маъсум чехрали гуноҳлар уяси!
Касринг билан ишқ қопқасин ёпаман,
Хусн-жамолдан ёмонлик ахтариш,
Малоҳат юзини кўрмаслик учун
Кўзимга гумондан парда тутаман.
- Л е о н а т о. Ўзимни ўлдирай, ханжар беринглар!

Г е р о ҳушидан кетади.

- Б е а т р и ч е. Йикиляпсанми, кўзим? Нима бўлди?
Д о н Х у а н. Кетдик! Ҳа, шармандалиги бағрига
Ханжар бўлиб санчилди. Етар шунчаси.

Дон Педро, дон Хуан, Клавдио чиқиб кетади.

- Б е н е д и к т. Герога нима бўлди?
Б е а т р и ч е. Улиб қолди!
О, Геро! Дод! Амак, Бенедикт, Ҳазрат!
Л е о н а т о. О, тақдир, оғир зарбингни қайтарма!

Ўлим – бунинг шарманда юзига энг
 Муносиб парда.
 Б е а т р и ч е. Геро, Геро, Геро!
 М о н а х. Кўп куйма, Беатриче.
 Л е о н а т о. Нима бўлди? Ҳушига келдими?
 М о н а х. Нега келмасин?
 Л е о н а т о. Нега? Тавба, бутун борлиқ: “Шарманда!”
 Деб қичқирмаяптими унга? Ҳали
 Юзи бекор қизардими, ажабо?
 – Яшайман деб кўз очма зинҳор, Геро!
 Шармандаликка тоб келтириб, ўлмай
 Қолишингни билсам, Геро, сени
 Ўз қўлим билан ўлдирган бўлардим!
 Қизим битта деб куйиб юрибман-а!
 Табиат хасис деб зорланибман-а!
 Битта бўлсанг ҳам ғам кони экансан!
 Қайдан ҳам тушган экан сенга меҳрим?
 Эшигим тагига ташлаб кетилган
 Ёт гўдакни боқсам бўлмас эканми?
 Майли эди, қилса ўзин шарманда.
 – “Айб йўқ менда, айб номаълум конида”
 Деярдим-у, ғамсиз-дардсиз юрардим.
 Лекин сен – пушти камаримдан, севган
 Қизимсан, бахтим, тахтим, ғуруримсан.
 Сени деб ўлардим, жондан севардим,
 Сен эсанг қуладинг ахлат чоҳига
 Ёмон булғандинг – қорангни ювмоққа
 Денгиз суви етмас, бузук танингни
 Чиришдан сақлашга туз ҳам қор қилмас!
 Б е н е д и к т. Ўтинаман, кўйинг, хафа бўлманг... Мен ҳам
 Нима деяримни билмай хайронман.
 Б е а т р и ч е. Ўлай агар, улар тухмат қилишди.
 Б е н е д и к т. Ўтган кеча бирга ётганмидингиз?
 Б е а т р и ч е. Йўқ, лекин шу сўнгги кечагача ҳар вақт бўлам
 Геро-ла бирга ётардим.
 Л е о н а т о. Ҳа-ха! Тоғдан ҳам оғир гуноҳ яна
 Баттар исбот бўлди шу гапинг билан.
 Шахзодалар ёлғон гапирармикан?
 Юзинг доғин кўз ёшлари билан
 Ювган, сени жондан ортиқ севган
 Граф ёлғон гапирармикан, ажабо?
 Боринглар! Бўлди, ўлса ўла қолсин!
 М о н а х. Менга қаранглар! Бўлар иш бўлсин деб
 Атайин жим турдим. Мен қиз шўрликка
 Разм солиб кўрдимки, юзидаги
 Ранг гоҳ қизарар, гоҳ фаришта ранги
 Каби бўзарар, ўзи тўлғанарди.
 Қиз кўзларидаги ўт ўз шаънига
 Ёғилган бало тошларин ёндирар,
 Ўзини оқлай оларди. Бу дилбар қиз

- Қасддан забун этилган эмас. Агар
Гапим ёлғон бўлса, мени нодон денг,
Ҳаётдан олган тажрибаларимга,
Китоблардан олган илму фанимга,
Ёшимга, юксак мартабам ва оппок
Соколимга ишонманг.
- Л е о н а т о. Бўлмаган гап!
Кўрдинг-ку: гуноҳин ёлғон онт билан
Оғирлатгиси келмай, рад этмади.
Дангал кўриниб турган гуноҳини
Кечириш билан нега хаспўшлайсан?
- М о н а х. Ким у сизга ўйнаш дейишган киши?
Г е р о. Уни ўйнаш қилганлар билади. Мен
Билмайман, қизлик либосин унутиб,
Биров билан яқинлик қилганимни.
Ёлғон айтсам – Худо жазомни берсин!
Ота, бемахал кечада мен бирон
Эркак билан гаплашган, яширикча
Учрашган бўлсам – исбот қил, бўйнимга
Қўй, уриб ўлдир ё даргоҳингдан қув.
- М о н а х. Шу, шахзодалар адашган дейман-да.
Б е н е д и к т. Иккитаси ору номус эгаси.
Мабодо уларни биров алдаган
Бўлса, у муттаҳам, лаънати,
Ифлослик фақат унинг кирдикори!
- Л е о н а т о. Қайдам. Уларнинг гапи тўғри бўлса,
Буни ўз қўлим билан ўлдираман.
Бўхтон қилишган бўлса-чи, ишонинг,
Муттаҳамнинг таъзирини бераман.
Қоним қайнашдан қолган эмас ҳали.
Кексалик ҳам ақлимни олган эмас.
Толеим ёр бўлиб, давлатманд бўлдим.
Фиску фужур дўстлардан айирмади.
Ғаним шўр солганда бошимга, кучли
Қўлу равшан ақл топилар, албатта.
Топилади восита ҳам, дўстлар ҳам
Ғанимдан ўч олмоққа.
- М о н а х. Тўхтанг. Мен бу
Ҳақда сизга бир маслаҳат бераман.
Шахзодалар-ку қизингизни ўлди,
Деб ўйлашди. Сиз ҳам вақтинча ҳамма
Кўзида ўлдига чиқариб туринг.
Хўжақўрсинга дафн маросими
Ўтказинг-да, хилхонангизга Геро
Номи ёзилган бир тошлавҳа қўйинг.
- Л е о н а т о. Нега? Бунинг нима кераклиги бор?
М о н а х. Шундай кераклиги бор, Герога
Бўхтон қилганлар пушаймон бўлишади.
Лекин миямга келган фикримдан
Мақсад бу эмас – бундан анча катта.

Оғир бўҳтонга тоқат қилолмасдан
 Қизингизнинг ўлганин эшитишиб,
 Доғда қолишади, қон йиғлашади,
 Ҳамма уни оқлашга киришади.
 Эшиқдан ўтган сувнинг қадри йўқ, ҳа.
 Мабодо сув куриб қолса-чи? Ана
 Унда ўзимизни ҳар ён урамиз,
 Сувнинг қадрига етмадик деб, роса
 Пушаймон бўламиз. Клавдио ҳам шундай
 Аҳволга тушади. Герони захар
 Сўзлари билан ўлдирганин билиб,
 Азоб чекади, ўзини уради.
 Унинг кўзида Геро фариштадек
 Пок, ҳаётлигидан ҳам соф, гўзалроқ,
 Яна ҳам дилбар, жонон тус олади.
 Агар севса йиғлайди, дод солади;
 Гарчи айбдор деб билса ҳам, яна
 Айблагани учун пушаймон бўлади.
 Шундай қилайлик. Кўнглингиз тўқ бўлсин,
 Ишимиз мен айтганимдан минг чандон
 Гўзал ҳам бўлади. Бордию хато
 Кетсам, Геро ўлибди, деган миш-миш
 Қизлик шаънига бир парда бўлади.
 Ҳеч нарса чикмаганда-чи? Менинг бу
 Режам бадном бўлган бу қизингизни
 Кўзлар, тиллар, ҳақоратлардан сақлаб,
 Монастирга яшириш имконини
 Беради.

Б е н е д и к т.

Яхши тадбир, Леонато.

Ўзингиз биласиз: мен шахзодага
 Ҳам, Клавдиога ҳам яқин одамман,
 Уларни севаман. Шундай бўлса ҳам,
 Танангиз билан жонингиз бир бутун
 Бўлганидай, мен сиз билан бирман.

Л е о н а т о.

Ҳозир қайғу наҳрига ғарқ бўлганман,
 Чўп бўлса ҳам осилишга тайёрман.

М о н а х.

Кўнглингиз учун қуллук. Дард қандай
 Бўлса, шифоси ҳам шундай, дейдилар.

(Герога.)

Қизим, яшаш учун ўлиб тур! Балки
 Никоҳинг кечроқ бўлар. Қаноат қил.

Б е н е д и к т билан Б е а т р и ч е дан бўлак ҳамма чиқиб кетади.

Б е н е д и к т. Синьора Беатриче, боятдан бери йиғлаб турибсизми?

Б е а т р и ч е. Ҳа, ҳали яна узоқ йиғлайман.

Б е н е д и к т. Йиғлашингизни истамас эдим.

Б е а т р и ч е. Истакка нима ҳожат: унингсиз ҳам йиғлаяпман.

Б е н е д и к т. Қаттиқ аминман: гўзал бўлангизга бўҳтон қилишади.

Б е а т р и ч е. Оҳ, бўламнинг гуноҳсизлигини исбот қила оладиган одам топилса, мен ундан жонимни ҳам аямасдим!

Б е н е д и к т. Сизга шу дўстона хизматни кўрсатиш йўли борми?

Б е а т р и ч е. Йўли-ку бор-а, лекин дўст йўқ.

Б е н е д и к т. Бу хизматни эркак киши қилса ҳам бўлаверадими?

Б е а т р и ч е. Бу эркак кишининг иши, лекин сизники эмас.

Б е н е д и к т. Дунёда сизни ҳамма нарсадан ортиқ севаман. Ғалати-а?

Б е а т р и ч е. Тўғри, ғалати, лекин ҳақиқатлиги менга маълум эмас. Мен ҳам сизни дунёда ҳамма нарсадан ортиқ севаман, дейишим мумкин бўлганига ўхшаган гап. Гапим рост бўлса ҳам, лекин сиз менга ишонмайсиз. Мен ҳеч нарсага иқрор ҳам бўлмайман, ҳеч нарсани рад ҳам қилмайман. Мен бўлам тўғрисида гапиряпман.

Б е н е д и к т. Қиличим билан қасамёд қиламанки, сен мени севасан, Беатриче!

Б е а т р и ч е. Қиличингиз билан қасамёд қилманг, яхшиси, уни томоғингиздан ўтказиб юбора қолинг.

Б е н е д и к т. Мени яхши кўрасиз деб қиличим билан қасамёд қиламан, мени сизни яхши кўрмайди, деб айтувчиларга эса қиличимни биқинидан ейишга мажбур қиламан.

Б е а т р и ч е. Шу сўзларингизнинг ўзини томоғингиздан ўтказиб юбормасангиз гўрга эди.

Б е н е д и к т. Сиз турганда, томоғимдан бундай ширин нарсалар ўтмайди. Онт бўлсин, сизни жондан севаман.

Б е а т р и ч е. Худо гуноҳимни кечирсин!

Б е н е д и к т. Қандай гуноҳингизни, гўзал Беатриче?

Б е а т р и ч е. Гапимни вақтида бўлиб қўйдингиз: сизни севаман деб, менинг ҳам онт ичишимга оз қолдим.

Б е н е д и к т. Бутун қалбингдан онт ич.

Б е а т р и ч е. Қалбим бутунлай сизга бериб қўйилган: онт ичгани зарраси ҳам қолмаган.

Б е н е д и к т. Буюр, амр эт: сен учун бирон нарса қилай.

Б е а т р и ч е. Клавдиони ўлдиринг!

Б е н е д и к т. Ўлсам ҳам ўлдирмайман!

Б е а т р и ч е. Раддиянги билан мени ўлдиряпсиз. Алвидо!

Б е н е д и к т. Шошманг, азизим Беатриче...

Б е а т р и ч е. Шу ерда турган бўлсам ҳам, аллақачон кетганман. Сизда севгининг сояси ҳам йўқ. Илтимос қиламан, қўйворинг!

Б е н е д и к т. Беатриче!

Б е а т р и ч е. Йўқ-йўқ, кетаман.

Б е н е д и к т. Дўст бўлайлик.

Б е а т р и ч е. Албатта, душманам билан олишгандан кўра мен билан дўст бўлиш осонроқ.

Б е н е д и к т. Нахотки Клавдио душманинг бўлса?

Б е а т р и ч е. Синглимга тухмат қилиш, уни шарманда қилиш, рад этиш билан, ажабо, разил, энг ифлос киши эканлигини исбот қилмадими? О, афсуски, эркак эмасман! Ҳаёсиз! Бўламни розилигини олгунча қўлида кўтариб юрди, кейин эл кўзида ерга урди, қабих ёвузлик билан бўҳтонлар қилди! Эҳ, Худо, мени эркак қилиб яратсанг нима бўларди! Бағрини юлиб олиб, бозор ўртасида еб ташлардим!

Б е н е д и к т. Менга қаранг, Беатриче...

Б е а т р и ч е. Деразадан туриб бир эркак билан гаплашган эмиш!
Топган гапларини каранг!

Б е н е д и к т. Лекин, Беатриче...

Б е а т р и ч е. Бечора Геро! Ҳақорат қилишди, тухмат қилишди, ҳалок қилишди-я!

Б е н е д и к т. Беат...

Б е а т р и ч е. Садқайи шахзода-ю граф кетларинг! Ажаб олижаноблик! Тағин у киши граф эмиш. Оғзидан бол томиб турган графча! Ҳа, ўйнаш қилса арзийдиган ширин йигитча! Кошки эди унинг таъзирини бериб қўядиган эркак бўлсам! Ёки менинг ўрнимда мардлигини кўрсата оладиган бирон дўстим бўлса! Лекин мардлик ширин сўзлар, жасурлик – қочириқлар қозонида эриб кетган; эркаклар эса бус-бутун ҳавойи сўзларга, қуруқ маҳоватларга айланган. Ҳозир кимда-ким ёлғонни кийса, бош эгишни билса – ана ўша одам қахрамон. Модомики, ҳар қанча хоҳлаганимга қарамай эркак бўлолмас эканман, майли, доғу ҳасратда хотин бўлиб ўлиб кетай.

Б е н е д и к т. Тўхта, жоним Беатриче. Қўлим билан қасамёд қиламанки, сени севаман.

Б е а т р и ч е. Мени яхши кўрсангиз, қўлингизга қасамдан кўра боштароқ иш топинг.

Б е н е д и к т. Граф Клавдионинг Герога тухмат қилганига аминмисиз?

Б е а т р и ч е. Кўксимда юрак, калламда ишонч борлигига қанчалик амин бўлсам, бунга ҳам шунчалик аминман.

Б е н е д и к т. Бас; ваъдам шу: графни дуэлга чақираман. Қўлингизни ўпаману, сизни тарк этаман. Қўлим билан қасамёд қиламанки, Клавдио қаттиқ жазосини олади. Менинг қандайлигимни қулоғингизга етиб келган гапларга қараб билиб олаверинг. Бориб, бўлангизни юпатинг. Мен ҳаммага Геро ўлиб қолди, деб айтаман. Энди яхши қолинг.

Чиқиб кетишади.

И К К И Н Ч И С А Ҳ Н А

*Қизил, Булава, судья кийимида протоколчи киради;
соқчилар Конрад билан Борачи они олиб киришади.*

Қ и з и л. Жамоат жамми?

Б у л а в а. Ҳой, мирзога курси билан ёстик олиб кел.

П р о т о к о л ч и. Қани ишнинг хунугини чиқарганлар?

Қ и з и л. Ҳа, мен билан, мана, оғайним.

Б у л а в а. Ҳа-ҳа, тўғри: биз буларни имтиҳон қилишимиз керак.

П р о т о к о л ч и. Э, сўроқ қилинадиган айбдорлар қани деяпман?
Қайси бирингиз катта бўлсангиз, айбдорлар шунинг ёнига келишсин.

Қ и з и л. Ҳа, уқдим, менга яқин келишсин. Отинг нима, оғайни?

Б о р а ч и о. Борачио.

Қ и з и л. Ёзиб қўйинг, барака топгур: Борачио. Сеникичи, миттивой?

К о н р а д. Мен дворянман, тақсир, отим – Конрад.

Қ и з и л. Ёзинг. Дворян Конрад. Худога ишонасизларми, жаноблар?

К о н р а д билан Б о р а ч и о. Ҳа, тақсир, ишонсак керак, деб умид қиламиз.

Қ и з и л. Ёзинг: ишонсак керак, деб умид қилишади. Айтмоқчи, Худони олдинга қўйинг. Ибот бўлди, ҳадемай ҳамма ҳам буни кўради. Ўзларингиз тўғрингизда нима дейсизлар?

К о н р а д. Биз ҳечам фирибгар эмасмиз, тақсир.

Қ и з и л. Бу миттивой ўларча қув экан – ёлгон айтсам нон қорнимга урсин! Лекин мен боплайман буни. Хей, сиз яқинроқ келинг. Қулоғингизга битта гапим бор: одамлар сизларни фирибгар дейишяпти, ха!

Б о р а ч и о. Мен бўлсам: биз фирибгар эмасмиз, дейман.

Қ и з и л. Бўпти, нари туринг. Худо урсин, булар тил бириктириб олишган. Булар фирибгар эмас, деб ёздингизми?

П р о т о к о л ч и. Жаноб пристав, сўроқни нотўғри қиялпсиз: соқчиларни чақириб сўрашингиз керак – қораловчи ўшалар.

Қ и з и л. Ҳа, албатта, энг яхши усул шу. Соқчилар яқин келсин. Йигитлар, шахзода номи билан буюраман: шу одамларни қораланглар.

Б и р и н ч и с о қ ч и. Манави одам-чи, тақсир, шахзоданинг укаси дон Хуанни аблаҳ деди.

Қ и з и л. Ёзинг: шахзода дон Хуан – аблаҳ. Ия, шахзоданинг укасини аблаҳ дейиш қасамни бузиш-ку!

Б о р а ч и о. Жаноб пристав...

Қ и з и л. Барака топгур, жим бўл, Худо хайрингни берсин. Ростини айтсам, туркинг менга ёқинқирамаяпти.

П р о т о к о л ч и. У тагин нима деди?

И к к и н ч и с о қ ч и. Синьора Герони ёлғондан айблаш учун дон Хуандан минг дукат олдим, деди.

Қ и з и л. Э, э, бориб турган талончилик-ку бу!

Б у л а в а. Ибодат-ла қасамёд қиламанки, тўғри!

П р о т о к о л ч и. Яна?

Б и р и н ч и с о қ ч и. Граф Клаудио менинг сўзимга ишониб, эл кўзида Герони шарманда қилмоқчи, уйланишдан айнимоқчи бўлди, деди.

Қ и з и л. Вой муттахам! Бу қилмишинг учун турмада чириб кетасан.

П р о т о к о л ч и. Яна?

И к к и н ч и с о қ ч и. Бўлгани шу.

П р о т о к о л ч и. Шуларнинг ўзи етиб ортади; минг тонинг, энди фойдаси йўқ, оғайнилар. Дон Хуан шу бугун эрталаб яширикча қочиб кетди. Шу сабаб билан Геро қораланди, рад қилинди, зарба зўридан юраги ёрилиб ўлди. Жаноб пристав, буюринг: бу азаматларни боғлашиб, синьор Леонатонинг олдига олиб боришсин. Мен олдин бориб, сўроқ протоколи билан таништириб турай.

Б Е Ш И Н Ч И П А Р Д А

Б И Р И Н Ч И С А Ҳ Н А

Леонато уйининг олди.

Леонато билан Антонио киради.

А н т о н и о. Э, ғамга чўкиб, этингни ейишинг Аклданми? Бу аҳволда ўзингни Нобуд қиласан!

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

139

- Л е о н а т о. Қўй маслаҳатингни.
 Барибир, бир қулоғимдан киради,
 Иккинчисидан чиқиб кетади. Қўй!
 Мендай пешонаси шўр одамгина
 Тасалли бериши мумкин-ди менга.
 Менга шундай бир отани кўрсатки,
 У ҳам қизини мендай севсин, мендай
 Қизидан жудо бўлган бўлсин – ана
 Шундай киши менга тасалли берсин.
 Унинг қайғусини меники билан
 Солиштириб бок, ҳеч фарқи бўлмаса,
 Қайғуси меникидай оғир бўлса,
 Оҳ-воҳ ўрнига соқолин силаб,
 Истехзо билан: “Йўқол, қайғу!” деса,
 Юрак чокин мардона сўзлар билан
 Тикса, беғамлар ўртасида ғамин
 Унутолса, шундай одамни кўрсат.
 Ана шундан ўрганаман сабрни.
 Лекин бундай одам йўқ асло, ака!
 Бошига қайғу ҳасрат тушмаган
 Ҳар бир киши ўгит қилаверади.
 Бошига қайғу тушганда-чи, ўзи
 Ўгитни ғазабга айлантиради,
 Гарчи ҳасратни ўгит, қалб ярасин
 Сўз билан даволаб келган бўлса ҳам.
 Йўқ! Қайғудан қадди букилганларга
 Ҳар вақт сабр дорисин берадилар.
 Лекин бошларига қайғу тушганда,
 Ўз ўгитларига ўзлари парво
 Қилмай, доғу ҳасратда ёнадилар.
 Ўгитингни қўй, ака! Ярам баттар
 Оғрияпти.
- А н т о н и о. Ёш бола билан катта
 Одамнинг фарқи қайда қолди унда?
- Л е о н а т о. Ўтинаман, гапирма. Эл қатори
 Одамман мен ҳам. Тиши оғриганда
 Войламайдиган донишманд бормикан
 Дунёда? Сўзлари билан Худога
 Ўхшаса ҳам, дарду изтиробга нафрат
 Билан қараса ҳам, яна войлайди.
- А н т о н и о. Лекин ҳамма оғирликни ўзинга
 Олма: тухмагчилар ҳам жазо тортсин.
- Л е о н а т о. Бу гапинг тўғри – шундай қилиш керак.
 Юрагим сезиб турибди: Геро оқ;
 Клавдио ҳам, шахзода ҳам, қизимни
 Қоралаганларнинг бари ҳам буни
 Билмоғи албатта, албатта, керак.

Дон Педро, Клавдио киради.

- А н т о н и о. Ана шахзода билан Клавдио шу
Ёққа келяпти.
- Д о н П е д р о. Ассалом, яхшилар.
- К л а в д и о. А-а, саломатмисизлар, жаноблар!
- Л е о н а т о. Менга қаранг..
- Д о н П е д р о. Вақтим йўқ, Леонато.
- Л е о н а т о. Вақтингиз йўқми, шахзода? Ҳа, ана
Катга йўл, кета биласиз, марҳамат.
- Д о н П е д р о. Қўйинг, жанжал чиқарманг, муҳтарам таксир.
- А н т о н и о. Жанжалдан ишга наф чиқса-ку, ё у,
Ё мен бу ерда ўлишдан тоймасдик.
- К л а в д и о. Ким хафа қилди?
- Л е о н а т о. Ким? Сен, сен доғули!
Сен! Қиличга қўл югуртирма, мени
Қўрқитолмайсан!
- К л а в д и о. Сизга қасд қилгунча
Қўлим синсин. Билмай колдим: қўл ўзи
Бориб ёпишди қиличга.
- Л е о н а т о. Гапирма!
Сенга мазах қилдирмайман ўзимни!
Кексалик ҳуқуқини ниқоб қилиб:
“Ёшликда у қилган эдим, бу қилган
Эдим” ёки “ёш бўлсам у қилардим,
Бу қилардим”, дейдиган аҳмоқмасман.
Сен мени ҳам, Герони ҳам шунчалик
Ҳақорат қилдингки, мартабамга ҳам,
Оқ соқол ва кекса ёшимга ҳам
Қарамай мажбурман сени дуэлга
Чақирмоққа. Билиб қўй: сен қизимни
Беғуноҳ айбладинг. Тухматингдан
Хазон бўлди бечора. Боболарим
Сағанасида ётибди ҳозир у.
Қабиҳ ёлғонинг билан қора қилдинг
Юзини!
- К л а в д и о. Мен?
- Л е о н а т о. Ҳа, сен! Сен! Сен!
- Д о н П е д р о. Ёлғон бу
Гапларинг, чол.
- Л е о н а т о. Шахзода, баҳор чечаги
Янглиқ гуллаган бунинг ёшлигидан,
Қиличбозликдаги зўр санъатидан
Қўркмай, ҳозир исбот қилиб бераман.
- К л а в д и о. Йўқ, тўхта!
Мен сиз билан олишмайман.
- Л е о н а т о. Қочиб қутулолмайсан!
Сен қизимни ўлдирдинг! Энди мени
Ўлдирсанг – мардни ўлдирган бўласан.
- А н т о н и о. Иккаламизни ўлдирсин бу бола.
Қайтиш йўқ! Ҳа, олдин мен солишаман!
Майли, мени енгсин, лекин қайтмайман!

Чиқар қиличингни, шум така! Тез бўл!
 Бурнингни ерга ишқайман, бола! Ҳа,
 Бу аслзоднинг сўзи: ишқайман!
 Л е о н а т о. Ака...
 А н т о н и о. Жим! Худо шоҳид: мен Герони
 Севардим. Геро ўлди! Муттахамлар
 Ўлдирди уни! Илонни янчишга
 Мен қанчалик муштоқ бўлсам, булар ҳам
 Янчилишга шунчалик муштоқ! Она
 Сути оғзидан кетмаган болалар!
 Мақтанчоқлар, шумтакалар, аблаҳлар!
 Л е о н а т о. Антонио...
 А н т о н и о. Жим! О, буларни жуда
 Яхши биламан. Ичларини кўриб
 Турибман: ёлғончи, иғвогар, сассик
 Алаф булар! Касблари фақат ёлғон,
 Тухмат, икки юзламалик, ялтоқлик!
 Ўн оғиз ваҳимали сўз, даҳшатли
 Кепата билан ёвларин кўрқитмоқ
 Кунлари – шунда ҳам юраклари
 Дов берса. Мана шундай пасткаш булар!
 Л е о н а т о. Ҳай, ака, Антонио...
 А н т о н и о. Аралашма,
 Менга қўйиб бер бу ноинсофларни!
 Д о н П е д р о. Ярангизга туз сепмаймиз, синьорлар.
 Геронинг ўлимига ачинаман.
 Лекин онт бўлсин: гуноҳи шубҳасиз
 Ибот бўлди, рад қилолмайсиз.
 Л е о н а т о. Шахзодам!..
 Д о н П е д р о. Эшитмайман гапингизни!
 Л е о н а т о. Эшитмайсизми? Юр, ака, буларни
 Эшитишга шундай мажбур қилайки!
 А н т о н и о. Ҳа, биримиз бунинг хунин тўлаймиз.

*Л е о н а т о билан А н т о н и о чиқиб кетади.
 Б е н е д и к т киради.*

Д о н П е д р о. Э, ана биз қидириб юрган одам.
 К л а в д и о. Хўш, синьор, қандай янги гаплар бор?
 Б е н е д и к т. Ассалом, жаноб олийлари.
 Д о н П е д р о. Салом, синьор. Сал кам муштлашишни ажратиш учун
 сал кам вақтида келдингиз.
 К л а в д и о. Иккита тишсиз чол бурунларимизни тишлаб олишига
 сал қолди.
 Д о н П е д р о. Леонато билан акаси. Сен нима дейсан бу ҳақда? Агар
 қиличбозлик қилсак, уларга нисбатан жудаям ёшлик қилиб қолармидик,
 дейман.
 Б е н е д и к т. Тенгсиз курашда баҳодирлик бўлмайди. Мен иккалангизни
 излаб келган эдим.
 К л а в д и о. Биз ўзимиз сени қидирмаган жойимиз қолмади. Жуда

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

142

сикилиб кетдик, бир вақтичоғлик қилсак. Қизик гапларинг билан пича кулдирмайсанми?

Б е н е д и к т. У нарса – қинимда. Нима, чиқарайми?

Д о н П е д р о. Ия, қизик, гапларингни ёнингда олиб юрасанми?

К л а в д и о. Қинда олиб юриладиган қизик гаплар кўп одамнинг биқинидан дарча очган эди, буники қизик бўпти-ку. Ёнингдан ўша қизик гапларингни чиқарсангу, бир оз баҳримизни очсанг – илтимос.

Д о н П е д р о. Онт бўлсин: бунинг рангида ранг қолмабди. Бетобмисан ё жаҳлинг чиқиб турибдими?

К л а в д и о. Дадил бўл, оғайни! Ташвиш мушукни ҳам ейди, дейдилар; лекин сен шундай бардам йигитсанки, ўзинг ташвишни еб қўясан.

Б е н е д и к т. Синьор, масхарали сўзларингиз менга қаратилган бўлса, мен уларни оғзингиздан чиқмай илиб оламан . Гаплашишга бошқа мавзу топсангиз, мумкинми?

К л а в д и о. Бўлмаса, бунга бошқа найза беринг, ўзиникини синдириб кўйибди.

Д о н П е д р о. Кундуз ёруғи билан қасамёд қиламанки, бу рангдан рангга кириб боряпти. Чоғимда, қаттиқ жаҳли чиққан кўринади.

К л а в д и о. Ундай бўлса, нима чора кўришини билади.

Б е н е д и к т. Рухсат этинг, қулоғингизга бир гап айтай.

К л а в д и о. Дуэлга чақириб юрмагин тагин, Худо асрасин.

Б е н е д и к т. (*Клавдиога секин.*) Аблахсиз. Рост айтяпман. Қаерда десангиз, қандай десангиз, қай вақт десангиз – буни исбот қилишга тайёрман. Кўнишингизни талаб қиламан, акс ҳолда ҳамма олдида сизни кўрқоқ деб атайман. Сиз ажойиб бир қизни жувонмарг қилдингиз, унинг ўлими сизга қиммат тушади. Жавобингизга мунтазирман.

К л а в д и о. (*баланд.*) Таклифингизни бажонидил қабул қиламан ҳам яхшилаб меҳмон қилишингизга кўз тутиб қоламан.

Д о н П е д р о. Нима гап? Зиёфатми?

К л а в д и о. Ҳа, бу мени жуда миннатдор қилди. Бу мени бузоқ калла шўрваси билан бичилган хўроз қовурмасига таклиф қиляпти. Агар мен буни яхшилаб қиймаламасам, билингки, пичоғим ҳеч нимага ярамас экан. Зиёфатда ўрмон қуши ҳам бўладими?

Б е н е д и к т. Аскиянгизнинг оёғи енгил экан – йўрғалаб кетяпти.

Д о н П е д р о. Сенга айтиб қўйиш керак. Яқинда Беатриче бурролигингни роса мақтади. Мен сенинг ақлингни ўтқир дедим. “Тўғри, шунчалик ўтқирки, сувни кесмайди”, дейди. Мен: “Ақлини кенг, демоқчи эдим”, десам, “Ҳа, шунча кенгки, ҳеч нарса кўринмайди”, дейди. Мен: “Ақли ёқимли демоқчи эдим”, десам, “Тўғри, одам жунжикиб кетади”, дейди. Мен: “Ақли зўр демоқчи эдим”, десам, “Ҳа, баракалла, шунча зўрки, соя ҳам ташламайди”, дейди. Мен: “Тили яхши ишлайди”, десам, “Тўғри, душанба куни кечкурун менга бу тўғрида қасамёд қилган эди, сешанба куни эрталаб қасамини бузди. Тилининг тагида яна битта тили бор; иккала тилини жуда яхши ишлатади”, дейди. Роса бир соат мана шу тахлит пўстагингни қоқди, шундай бўлса ҳам, бир “оҳ” уриб, “Италияда ундан яхшироқ одам йўқ”, деди.

К л а в д и о. Шундан кейин аччиқ-аччиқ йиғлади-ю, уни бошимга ураманми, деди.

Д о н П е д р о. Ҳа, шундай бўлди. Лекин бутун иллат шундаки, агар

¹ Яъни нихоятда кучли рақиб эканликларига ишора қилмоқда.

Беатриче буни жинидан баттар кўрмаганда, албатта, жон-дили билан яхши кўриб қолган бўларди. Чолнинг кизи айтиб берди бизга.

К л а в д и о. Ипидан-игнасигача айтиб берди. Иннайкейин: “Боғда беркиниб турганлигига Худо шоҳид” ҳам деди.

Д о н П е д р о. Қани, ёввойи буканинг мугузларини қачон доно Бенедиктнинг калласига ўрнатамиз?

К л а в д и о. Ҳа, остига: “Хотин олган Бенедикт шу ерда туради”, деб ёзиб ҳам кўямиз.

Б е н е д и к т. Яхши қол, бола. Гапимга тушундинг. Ихтиёр, энди бемалол валақлайверасизлар. Мақтанчоқлар қиличини ҳеч кимга тегизолмай бекорга ўқталишгандай, сизнинг аскияларингиз ҳам ҳеч кимга тегмайди. – Жаноб олийлари, менга кўрсатган лутфи-карамингиздан миннатдорман, шундай бўлса ҳам сизни тарк этишга мажбурман. Сизнинг қонунсиз укангиз Мессинадан қочиб кетди. Сиз ана ўша билан биргалашиб фариштадай қизни жувонмарг қилдингиз. Она сути оғзидан кетмаган бу шумтака билан яна кўришамиз. Унгача яхши қолиб туринглар. (*Чиқиб кетади.*)

Д о н П е д р о. У жиддий гапирди.

К л а в д и о. Бориб турган даражада жиддий. Лекин онт ичаман, Беатричени яхши кўрганлигидан шундай қияпти.

Д о н П е д р о. Сени дуэлга чақирдимми?

К л а в д и о. Чақирганда қандай.

Д о н П е д р о. Қизик, одамлар кўчага кийимларини кийиб чиқишади-ю, ақлларини уйда эсдан чиқариб қолдиришади!

К л а в д и о. У ўзини пашша олдидаги фил деб билади, холбуки, бундай одам олдида пашша минг чандон доно.

Д о н П е д р о. Бўлди, бас! Энди ақли-ҳушимизни йиғиштириб, ишга жиддийроқ қарайлик. Укамни қочиб кетди, дедими?

Қизил, Булава, Конрад ва Борачи билан соқчилар киради.

Қ и з и л. Юр, юр, барака топгурлар. Агар ҳақ-адолат сизларни бир нима қилолмаса, гуноҳ билан савобни тортадиган тарозиси синди деявер. Сен лаънати иккиюзламачиларни боплайдиганлар топилиб қолади.

Д о н П е д р о. Бу қандай бўлди? Укамнинг йигитларидан иккитасини боғлаб олиб келишяпти. Биттаси – Борачио!

К л а в д и о. Нимага қамашган экан, сўраб кўринг, жаноби олийлари.

Д о н П е д р о. Таксирлар, бу одамлар нима гуноҳ қилишди?

Қ и з и л. Ҳалиги, бу одамлар, таксир, ёлғон гап ташишди, иннайкейин, мен сизга айтсам, нотўғри гапиришди; иккиламчидан, тухмат қилишди; олтиламчидан, ҳа, буниси охирги айблари, фариштадай қизни қора қилишди; училамчидан, нотўғри даъвони тасдиқлашди; охирги айблари яна шуки, булар ёлғончи, фирибгар.

Д о н П е д р о. Бириламчидан, мен булар нима қилишди, деб сўраяпман. Училамчидан, айблари нимада деб сўраяпман. Олтиламчидан, ҳа, буниси охирги саволим, булар нима учун қамалишди? Охирги саволим яна шуки, буларни нимада айбляпсизлар?

К л а в д и о. Бу ҳамма моддалар тўғри муҳокама қилинса, онт бўлсин, турли шаклларда берилган битта саволнинг ўзи!

Д о н П е д р о. Нима қилиб қўйдинглар, жаноблар, нимага сизларни

боғлаб, сўроқ қилгани олиб кетишяпти? Бу билимдон пристав шунчалик устамонки, ҳеч нарсани тушуниб бўлмади. Айбларинг нимада?

Б о р а ч и о. Марҳаматли шахзода, мени сўроққа юбортирманг: ўзингиз эшитинг, кейин, майли, граф мени ўлдирсин. Мен сизни кўзларингизни бакрайтириб туриб алдадим. Сизнинг доно ақлингиз етмаган нарсани мана бу хумқаллалар пайқаб қолишди. Укангиз дон Хуан синьора Герога бўҳтон қил деб мени йўлдан оздирганини мана бу одамга айтиб мактанувдим, ановилар шу бугун кечаси орқамдан пойлаб гапимни эшитиб олишибди. Сизларни боққа бошлаб келишганини, у ерда Геро кийимларини кийиб олган Маргарита билан дилкашлик қилганимни кўрганларингизни, кейин никоҳ устида бечорани шарманда қилганларингизни бунга айтиб берувдим. Менинг пасткаш қилиғим протоколга тушди. Лекин шармандалигимни яна бир қур айтиб ўтиргандан кўра, пасткашлигимни ўлимим билан тасдиқлашга тайёрман. Бечора қиз мен билан хўжайин қилган тухмат қурбони бўлди. Қисқаси, пасткашлигим учун жазо олишдан бошқасини хохламайман.

Д о н П е д р о. (Клавдио.) Хўш, бу сўзлар бағрингга наштар бўлиб Санчилмадими, о бечора йигит?

К л а в д и о. Ундан баттар заҳар жомин кўтардим!

Д о н П е д р о. (Борачиога.) Наҳотки укам йўлдан урган бўлса?

Б о р а ч и о. Хизматимга қатта пул ҳам тўлади.

Д о н П е д р о. У ўзи хиёнат уяси эди;
Шу пастликни қилибди-ю қочибди.

К л а в д и о. О, Геро, мени мафтун қилган ойдек
Жамолинг яна қалбимда тирилди!

Қ и з и л. Бўлди, даъвогарларни олиб чиқинг! Протоколчи синьор Леонатога аҳволни маъруф қилгандир. Ҳа, жаноблар, лозим пайтда ва лозим ўринда тасдиқлаш эсларингиздан чикмасинки, мен – эшакман.

Б у л а в а. Ана, синьор Леонатонинг ўзлари ҳам протоколчи билан келяптилар.

Леонато, Антонио, баёнчи киради.

Л е о н а т о. Қани у муттаҳам? Шундай ёвузни
Кўрганимда эҳтиёт бўлиш учун
Башарасини кўриб кўяй. Қани у?

Б о р а ч и о. Ёвузни кўрмоқчимисиз? Мана – мен.

Л е о н а т о. Маъсум фариштани тухмат билан
Ўлдирган сенмисан?

Б о р а ч и о. Ҳа, ёлғиз ўзим.

Л е о н а т о. Йўқ, аблах, ўзингга тухмат қиляпсан.
Қара: мана бу икки суфо киши,
Учинчиси қочди – буларнинг иши!
О, Герони ўлдирганингиз учун
Куллуқ, шахзода. Бу қилмишингизни
Ҳам тиркаб кўясиз шуҳратингизга.

К л а в д и о. Кечирим сўрашга оғзим бормайди.
Лекин жим ҳам қололмайман. Гуноҳим

Фақат адашганим бўлса ҳам, майли,
 Шу гуноҳимни ювай, нимаики
 Тилагингиз бўлса айтинг.
 Д о н П е д р о. Онт бўлсин,
 Мен ҳам шундай. Соқолингиз хурмати,
 Ҳар қандай оғир жазо берсангиз ҳам,
 Бажонидил қабул қиламан.

Л е о н а т о. Лекин
 Қизимни тирилтиринг деб, албатта,
 Буюра олмайман – бунга ожизсиз.
 Лекин илтимос: Мессинага эълон
 Қилсангиз, уни гуноҳсиз ўлди, деб.
 Агар севгингиз раҳнамолик қилса,
 Қабрига ёдгорлик лавҳаси қўйинг;
 Лавҳа шу кеча гимндай янграсин.
 Эртага эрталаб келинг, кутаман.
 Эндики, куёвим бўллмадингиз,
 Хўп, жияним бўлинг. Акамнинг қизи –
 Марҳума ожизамнинг ўзгинаси.
 У отаси билан менга меросхўр.
 Герога бўлган муҳаббатингизни
 Шу қизга бағишланг.
 Қасос ҳам ўлгай.

К л а в д и о. О, қандай камёб
 Олижаноблик! Меҳрингиз кўнглимни
 Эритиб, кўзларимга ёш келтирди!
 Хўп, розиман. Бечора Клавдиога
 Ўзингиз раҳнамо бўлинг.

Л е о н а т о. Жуда соз,
 Эртага иккалангизни кутаман.
 Ҳозирча – хайр. Энди бу ёвузни
 Маргарита билан юзлаштирамиз
 У ҳам бу пасткаш ишга аралашган,
 Баччағар сотилган...

Б о р а ч и о. Йўқ, онт ичаман:
 У бу гаплардан хабарсиз. Ҳамма вақт
 Содик бўлиб келган. Бунга кафилман.

Қ и з и л. Иннайкейин, тақсир, бу гаплар протоколга оқ сиёҳ билан
 қора қоғозга ёзилган бўлса ҳамки, тагин мана шу даъвогар ва иғвогар мени
 эшак деб сўқди. Сиздан илтимос: бунга жазо беришганида шу нарсани
 эсдан чиқаришмаса. Иннайкейин, булар Фасон деган одам тўғрисида ҳам
 гаплашган экан, соқчилар эшитиб қолишибди. Қулоғида ҳалқага ўхшаган
 болдоқ, чаккаларида зулф бор эмиш, ҳаммадан қарзакка пул тиланиб
 – юрармиш. Неча замонлардан бери одамлардан қарз олиб, қайтариб
 бермаганидан, ҳамма безор бўлиб, Худо йўлига ҳам қарз бермай кўйишган
 эмиш. Шунини ҳам сўраб қўясиз, илтимос-да.

Л е о н а т о. Ҳалол хизматинг ва ғамхўрлигинг учун раҳмат.

Қ и з и л. Тақсирим баайни миннатдор ўспириндай гапирадилар,
 Худога ҳамду сано ўқийман ўзлари учун.

Л е о н а т о. Ма меҳнатингга сийлов.

Қ и з и л. Хонадонингизни Худо паноҳида сақласин.
 Л е о н а т о. Боринглар. Махбусларга қараш вазифасидан озодсан.
 Раҳмат.

Қ и з и л. Бу лаънати аблахни топширдим ўзларига. Таксиримдан илтимос: ўзларига ибрат бўларли жазо берсалар, илло, бошқаларга сабоқ бўлсин. Таксиримни Худо паноҳида асрасин. Таксиримнинг, илоҳо, ҳамиша қўллари баланд бўлаверсин. Худойим тани-сиҳатлик берсин.

Қизил, Булава, баёнчи кетади.

Л е о н а т о. Шундай қилиб, эртагача, жаноблар!
 А н т о н и о. Эрталаб кутамиз. Хайр, жаноблар!
 Д о н П е д р о. Келамиз.
 К л а в д и о. Герони ёдлаб, кечаси
 Билан фиғон қилиб чиқаман, хайхот!

Дон Педро ва Клавдио чиқиб кетади.

Л е о н а т о. *(биринчи соқчига.)*
 Олиб чиқинг. Маргаритани сўроқ
 Қиламиз: бу разил – жодугар билан
 Қандай яқинлашганин айтиб берсин.

Ҳамма турли томонга чиқиб кетади.

И К К И Н Ч И С А Ҳ Н А

Леонатонинг боғи.

Бенедикт билан Маргарита икки томондан киради.

Б е н е д и к т. Барака топгур Маргарита, илтимос, Беатричега гапим бор эди, учраштириб қўйсанг.

М а р г а р и т а. Эвазига хуснимни мақтаб қасида ёзиб берасизми?

Б е н е д и к т. Шундай юксак услубда ёзиб берайки, Маргарита, битта ҳам шўри курганнинг бўйи етмайди. Онт бўлсин, сен шундай мақтовга арзийсан.

М а р г а р и т а. Битта ҳам шўри курганнинг бўйи етмайдими? Наҳотки бутун умрим дорда ўтса?

Б е н е д и к т. Тилинг овчи итники сингари чаққон: ҳап дейсану, илиб оласан.

М а р г а р и т а. Сизники эса тўмтоқ ёй: тегади-ю, санчилмайди.

Б е н е д и к т. Тилим эркак кишига ўхшайди: хонимларни яралашни истамайди. Илтимос: Беатричени чақириб юбор; мени енгдинг, ниқобимни бердим.

М а р г а р и т а. Бизга қиличингиз керак, ниқоб ўзимизда топилади.

Б е н е д и к т. Агар ниқобларингизни ишлатадиган бўлсангиз, биз найзаларимизни қўллашга мажбур бўлиб қоламиз, бу эса қизларга тўғри келмайди – хавфли.

М а р г а р и т а. Ҳозир чақириб бераман Беатричени. Оғироёқ бўлмагандир деб ўйлайман.

Чиқиб кетади.

Б е н е д и к т. Демак, келади.

(Куйлайди.)

О, севги Худоси, қара менга осмондан,
Биласан ўзинг: мен заиф, аянчман чиндан...

Мен куйлаш санъатида шу маъно борлигини биламанки, на машҳур сузувчи Леандр, на қўшмачиликка бош урган Троил, на оқ шеърларнинг текис йўлларида номлари равон сирганиб борувчи оқ олифталар галаси муҳаббат бобида мен бахтсиз янглиқ куймаган. Тўғри, кофияларни келиштиролмаيمان: ўзимни ҳар чанд қийнасам ҳам, “гўзал хоним”га ҳаддан зиёд рангсиз: “ойим, тойим” сўзларидан бошқа кофия тополмадим; “тиғиз”га “муғуз” сўзини келтирганим кўп хавфли; “донои жаҳонга” “расвои жаҳон” кофиясидан бошқасини келтириш – аҳмоқлик бўлади. Хулласи, охири жуда хунук. Йўқ, мен шеърят сайёраси тагида туғилмаганман, шунинг учун тантанавор ифодалар билан дилкашлик қилишга ярамайман.

Беатриче киради.

Жоним Беатриче, нахотки мен чақирганим учун келган бўлсанг?

Б е а т р и ч е. Ҳа, синьор, яна сизнинг буйруғингиз билан кетаман.

Б е н е д и к т. О, шошма кетишга, бир дам тур...

Б е а т р и ч е. “Бир дам тур”, дедингиз, дам ўтди, алвидо! Лекин билмоқчи бўлган нарсамни билмагунимча кетмайман: Клавдио билан ўртангизда нима гап ўтди?

Б е н е д и к т. Ҳақоратдан бўлак ҳеч нарса. Шу муносабат билан сени бир ўпаман.

Б е а т р и ч е. Сўз – шамол, ҳақорат эса – одамнинг баданини тешиб юборадиган елвизак; шунинг учун ўпич бермай кетаман.

Б е н е д и к т. Сўзнинг тўғри маъносини бузмай туролмайсан: бунга ҳеч суягинг йўқ. Сенга тўғрисини айтяпман: Клавдио даъватимни қабул қилди; тезда дуэль қилишамиз, акс ҳолда уни кўрқоқ деб эълон қиламан. Энди жавоб қил, барака топгур: мени қайси нуқсоним учун яхши кўриб қолдинг?

Б е а т р и ч е. Биратўла ҳаммаси учун. Нуқсонларингиз нодонлик салтанатини шу қадар усталик билан безаб турадики, бирон яхши нарсани юзага чиқармайди. Энди мен ҳам сўраб кўяй: менинг қайси бир фазилатим сизни ишқ дардига мубтало қилди?

Б е н е д и к т. Ишқ дардига? Яхши гап: чиндан ҳам севги дардига мубталоман, чунки сени ихтиёримга қарши яхши кўриб қолдим.

Б е а т р и ч е. Демак, юрагингизнинг ихтиёрига қарши, а? Бечора юрак! Агар мени деб юрагингизга қарши ҳаракат қилган бўлсангиз, мен ҳам сизни деб юрагингиз овозига қулоқ солмайман. Мен дўстимнинг душманига ҳеч маҳал кўнгил бермайман.

Б е н е д и к т. Сен билан биз шу қадар дономизки, тинч ўтириб дилкашлик қилолмаймиз.

Б е а т р и ч е. Бу эътирофдан шундай хулоса чиқиши мумкин: биронта ҳам ақлли одам минбаъд ақлини мақтамайди.

Б е н е д и к т. Эски, эски гап бу, Беатриче: катта бувимизнинг замонида шундай дейилса тўғри бўларди. Бизнинг замонимизда эса одам ўлмай

туриб ўзига мақбара курдириб қўймаса, қўнғироклар чалиниб, беваси йиғлаб бўлгандан кейин уни эсдан чиқариб юборишади.

Б е а т р и ч е. Сизнингча, бу қанча чўзилиши мумкин?

Б е н е д и к т. Айтиш қийин. Чоғимда: фарёд уриб йиғлашга – бир соат, кўз ёшларининг қуришига – чорак соат кетса керак. Шу сабабли, агар шаҳаншоҳ виждон қаршилиқ қилмаса, ҳар бир ақлли киши менга ўхшаш, ўз фазилатини мақтаб айюҳаннос тортгани маъқул. Шунчалик мақталганим етар, албатта, ҳар қандай мақтовга муносибман, буни ўзим тасдиқлай оламан. Энди айтинг: бўлангизнинг аҳволи қалай?

Б е а т р и ч е. Жуда ёмон.

Б е н е д и к т. Ўзингизники-чи?

Б е а т р и ч е. Меники ҳам жуда ёмон.

Б е н е д и к т. Худога нола қилинг, менга қўнгил беринг, тузалишга ҳаракат қилинг. Энди сиз билан хайрлашаман, биров шошиб келяпти.

У р с у л а киради.

У р с у л а. Синьора, амакингиз чақиряптилар. Уй тўс-тўполон. Синьора Герони ёлғондан айблашибди, шаҳзода билан Клавдиони алдашган экан, бу ишларнинг айбдори дон Хуан қочиб кетибди. Тезроқ боринг.

Б е а т р и ч е. Балки мен билан бирга бориб, нима гаплигини биларсиз?

Б е н е д и к т. Мен истардимки, қалбингда яшасам, кўксингда ўлсам, кўзларинг ичига дафн этилсам, шунинг учун амакинг ёнига сен билан бирга бораман.

Чиқиб кетишади.

У Ч И Н Ч И С А Х Н А

Черков.

Дон Педро, Клавдио, машъал кўтарган уч-тўртта аъён киради.

К л а в д и о. Леонатолар сағанаси шуми?

А ъ ё н. Шу, граф.

К л а в д и о (*қабр лавҳасини ўқийди.*)

“Қабиҳ тухмат билан ўлган
Гўзал Геро ушбу ерда мадфундир.
Ўлим унга абадий шуҳрат тожи
Кийгизди; номус кафани буркаган
Жасадини яна ўлим ҳаётга
Табаррук қилиб қайтаради.

(Лавҳани қабрга қўяди.)

Энди

Ўқинг бунинг устида ҳамду сано.
Қайғу санчди наштар қалбимга, эвоҳ!
Энди бошланглар тантанали гимн.

А ш у л а.

Кечиргайсан, тунлар олиҳаси,
Пок қизингни ўлдирган осийни!
Гўрда туриб, юрак ноласи
Билан ўқиймиз марсиясини.
О, ярим кеча, биз билан йиғла,
Кел, зоримизни сен ҳам такоррла

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Алам билан, алам билан.
 Қора қабр, қайтар азиз хокни!
 Ўлдирмагил зинҳор дили чокни
 Ҳасрат билан, ҳасрат билан.

К л а в д и о. Тинч ёт, азизам! Энди ҳар йил келиб
 Кетарман табаррук хокингни ўпиб.

Д о н П е д р о. Тонг ёришай деб қолди – машъалларни
 Ўчиринг. Тонг илк нурларини йўлга
 Солди. Қаранглар: шарқда уфқ қизарди.
 Ҳаммангизга раҳмат, Худо ёр бўлсин.

К л а в д и о. Хайр, уйларингизга бораверинглар.

Д о н П е д р о. Юр, кийимларимизни ўзгартириб,
 Леонатоникига борайлик. У
 Бизни кутиб тургандир.

К л а в д и о. Ё раббий,
 Бугун кўз ёшимизни тўктирган бу
 Такдирдан ўзгасини раво кўр-да.

Чиқиб кетишади.

Т Ў Р Т И Н Ч И С А Ҳ Н А

Леонатонинг уйида бир хона.

*Леонато, Антонио, Бенедикт,
 Маргарита, Урсула, монах, Геро киради.*

М о н а х. Герони гуноҳсиз деб айтмабмидим?
 Л е о н а т о. Клавдио билан шахзода сингари;
 Алданиб, Герони коралашди-да.
 Лекин Маргарита гуноҳсиз эмас,
 Гарчи “мажбур қилишувди” деса ҳам.

А н т о н и о. Кўп хурсандман: охири бахайр бўлди.
 Б е н е д и к т. Мен ҳам. Акси ҳолда Клавдио билан
 Қиличбозлик қилишга мажбур эдим.

Л е о н а т о. Жуда соз. Қизим, аёллар, сизлар ҳам
 Хоналарингизга чиқиб туринглар.
 Чақирсак, ниқоб тутиб кирасизлар.

А ё л л а р чиқиб кетади.

(Антониога.)

Шахзода ҳам, Клавдио ҳам эрталаб
 Келамиз деб ваъда қилган. Ролингни
 Биласан: сен вақтинча жиянингга
 Ота бўласан, уни Клавдиога
 Хотинликка берасан.

А н т о н и о. Хотиржам бўл.
 Б е н е д и к т. Ҳазрат Франциск, сизга илтимосим бор...

1 Мазкур жумла дуэлга чақириш ниятидаги яширин таҳдид ифодасини топган.

- А н т о н и о. Қани, қайси бири менга нишонли?
 К л а в д и о. Мана бу: икки қўллаб тутдим сизга.
 Л е о н а т о. Шу-я? – О, бир кўрай жамолингизни.
 Йўқ-йўқ, поп ҳазратлари ҳузурда
 Оламан деб аввал қасам ичасиз.
- К л а в д и о. Қўлингизни беринг: ҳазрат олдида
 Онт бўлсинки, хўп-ҳозироқ оламан.
- Г е р о (ниқобини олиб ташлаб.)*
- К л а в д и о. Тириклигимда – мен кўз очиб кўрган
 Хотинингиз эдим, сиз эса – эрим.
 Г е р о. Иккинчи Геро!
 Чиндан ҳам – иккинчи.
 Униси иснод балосидан ўлди,
 Мен эсам тирикман. Тирик турганим
 Рост бўлганидай, ҳа, поклигим ҳам рост.
- Д о н П е д р о. Ўша Геро! Ўлган Геро-ку бу!
 Л е о н а т о. Ҳа, Тухмат ўти ўчгунча ўлиб турди.
 М о н а х. Хўп, олдин никоҳни қилайлик, кейин
 Геронинг ўлгани тўғрисидаги
 Жумбоқни ўзим ечиб бераман.
 Ҳозирча мўъжизадан ҳайрон бўлманг.
 Ҳаммангиз орқамдан черковга кириг.
- Б е н е д и к т. Ҳазрат, тўхтанг. Қайсингиз Беатриче?
 Б е а т р и ч е. *(ниқобини олади.)* Мен бўла қолай. Нима истайдилар?
 Б е н е д и к т. Мени севасизми?
 Б е а т р и ч е. Шунга яқинроқ.
 Б е н е д и к т. Демак, амакингиз, шахзода ҳамда
 Клавдио менга онт ичганларида
 Алданишган экан-да?
- Б е а т р и ч е. Сиз-чи, мени
 Севасизми?
- Б е н е д и к т. Шунга яқинроқ.
 Б е а т р и ч е. Демак,
 Геро, Маргарита, Урсула менга
 Онт ичганларида алданган экан-да?
- Б е н е д и к т. Улар: ишқингда хазон бўлди, деб онт
 Ичишган эди.
- Б е а т р и ч е. Менга ҳам, ўлгидай
 Ошиқ деб қасамёд қилишган эди.
- Б е н е д и к т. Ҳаммаси бекор гап экан! Демак, сиз
 Мени севмайсиз?
- Б е а т р и ч е. Йўқ, фақат дўст каби...
 Миннатдорлик юзасидан...
- Л е о н а т о. Бўлди! Онт ич: Бенедиктни севасан.
 К л а в д и о. Мен қасамёд қиламан: бу севади.
 Мана бунга далил: бир парча қоғоз –
 Беатриче ҳақида бир қасида.
- Г е р о. Мана иккинчи далил: Беатриченинг

Кўли билан ёзилган бир эътироф.
Бунда Бенедиктга ишқи ёзилган.

Бенедикт. Ана бу мўъжизани қаранг! Қўлларимиз дилларимизга қарши шаҳодат беряпти. Бўпти, сени олганим бўлсин. Лекин кундуз ёруғига онт бўлсинки, сенга ачинганимдан оламан.

Беатриче. Қаршилиқ қилишга юрагим дов бермайди. Лекин қуёш нурларига онт бўлсинки, сизни бевақт ўлимдан сақлаш учунгина ён босаман; одамлар сизни сил бўлиб қолаёзди, дейишяпти.

Бенедикт. Тўхта! Оғзингни ёпиб кўяй!
(*Ўнади.*)

Дон Педро. Уйланган Бенедиктнинг холи қалай?

Бенедикт. Менга қаранг, шахзода: илмоқли гап усталарининг бир араваси ҳам мени йўлимдан қайтаролмайди. Мени ҳажв ва эпиграммалардан кўркади, деб ўйлаётганингиз йўқми? Агар ўткир сўз из қолдирадиган бўлса, ҳаммамиз доғ бўлиб юрардик. Гапнинг лўндаси: уйланишга бел боғладимми – уйланаман, агар бунга бутун дунё қарши чиққанда ҳам. Шунинг учун илгарилари айтган гапларимни бетимга солишнинг кераги йўқ – одам боласи шунақа – ўзгариб туради. Энди сенга келсак, Клавдио, сени яхшилаб калтакламоқчи эдим, аммо энди қариндошга ўхшаш бўлиб қолдик, шунинг учун заха емай юравер, бўламга мухаббат қўявер.

Клавдио. Мен Беатричени олмайсан деб юрган эканман. Унда иккиюзламалигингни юзингдан сидириб ташлардим. Агар бўлам сенга кўз-қулоқ бўлиб турмаса, барибир, бу ўйинингни яна давом қиласан.

Бенедикт. Бўлди, бўлди, энди ярашдик! – Келинлар, никоҳдан ўтмай туриб, бир ўйинга тушиб олайлик: юракларимиз дукурлаб, қайлиқларимизнинг оёқлари буралиб қолсин.

Леонато. Ўйинга тўйдан кейин тушасизлар!

Бенедикт. Йўқ, номусим хотири қасамёд қиламанки, тўйдан аввал! Ҳой, мусиқа! Шахзода, машқингиз йўқ? Уйланинг, хотин олинг! Учида мугузи йўқ ҳасса ҳам ҳассами!

Чопар киради.

Чопар. Шахзода! Қочиб кетган укангиз дон Хуан тутилиб, Мессинага олиб келинди.

Бенедикт. Уни эртагача эсдан чиқариб турайлик, кейин жазосини бошлаб берамиз. Ҳой, созанда бошла!

*Рақс.
Ҳамма чиқиб кетади.*

*Рус тилидан
Мирзакалон ИСМОИЛИЙ таржумаси.*

МУАЛЛИМЛАР МУАЛЛИМИ

“Дунёга келдингми, инсон бўлиб яшашга ҳаракат қил”, “Доимо билим олишга интил”, “Яхшилик ва ёмонликдан сабоқ ол”, “Ҳеч қачон ўрганишдан уялма”. Нафақат бу, балки кўплаб бундай пурмаъно ҳикматларни инсониятга мерос қилиб қолдирган Конфуций миллоддан олдинги биринчи минг йилликнинг ўрталарида яшаган. Уша даврга назар солган ҳар қандай киши муқаррар равишда унинг номига дуч келмай иложи йўқ. Жаҳон маданияти ривожига улкан ҳисса қўшган Зардўшт ва Суқрот, Будда ва Платонлар номи саналганида, албатта, Конфуций ҳам тилга олинади. Бу ном бугунги Хитой тарихининг тимсолига, ушбу халқ маданияти ва маънавиятининг тамал тошига, адабиёти ва санъатининг энг ёрқин қаҳрамонига айланган. Бугун у туғилган жойда хитойликлар учун муқаддас

зиёратгоҳ, ушбу мамлакатдаги энг катта музей барпо этилган, мамлакатда алломага эҳтиром рамзи сифатида ўрнатилган маҳобатли ҳайкалларнинг сон-саногии йўқ.

Милоддан олдинги 551 йилнинг 27 августида Шандун вилоятининг ўша даврда кўпчиликка маълум бўлмаган кичик Цюй-фу қишлоғида яшовчи 70 ёшни қоралаган собиқ аскар Шулян Хе ва эндигина 19 ёшга тўлган Ян Чжи орасидаги муҳаббатнинг ҳосиласи сифатида дунёга келган, авлод-аждодлари орасида бирор бир аслзода ёки машҳур киши бўлмаган Конфуцийнинг кейинчалик бу қадар машҳур бўлиб кетишининг асл сабаблари нима? Муаллимлар муаллими, дея эъзозланадиган Конфуций аслида ким бўлган? Унинг гоё ҳамда қарашларининг икки ярим минг йилдан буён Хитой халқи маданиятининг асоси, давлат мафкурасининг устувор тамойилларини белгилаб келаётганини қандай изоҳлаш мумкин?

Бу борада хилма-хил фикрлар бор. Баъзилар буни, отадан эрта етим қолган, одамларнинг не-не таъна ва маломатларини эшитиб тарбияланган, қанчадан-қанча хўрликларни бошидан кечирган Кун-цзининг шахси, унинг ҳаёт реалликларини, Қадимги Хитойда фақат машҳур кишиларгина бой-бадавлат ва ҳурматга эга бўлиши мумкинлиги тўғрисидаги

қоидаларнинг асл мазмунини ўз тенгдошларидан кўра эртароқ англагани ва бу йўлда тинмай меҳнат қилгани билан изоҳлайдилар. Ҳақиқатан ҳам “Фақат машҳур ва таниқли кишиларнинг бой-бадавлат бўлиш ҳуқуқи бор”, деган қоида устувор бўлган қадимги Хитойда номи чиқмаган кишининг нафақат бой-бадавлат яшаши, балки ўрта ҳол бўлишга ҳам ҳаққи йўқ эди. Уша давр тамойилларига кўра қайси табақанинг қандай кийим кийиши, маросим ва йиғинларда қайси жойни эгаллаши, дастурхонида қандай овқатлар бўлишигача белгилаб қўйилган эди. Масалан, гўшт маҳсулотларини энг олий аслзодалар истеъмол қила олар, бошқаларнинг эса бунга ҳадди сифмасди. Бунинг сабаби гўшт етишмагани эмас, балки тартиб шундай эди. Конфуцийнинг машҳур бўлиб кетиши сабабини моддий асослар билан изоҳлайдиганлар бундай шароитда ҳаётда эрта суяги қотган, ота-онаси мансуб бўлган қатламдан жой эгаллаш учун ниҳоятда кўп қийинчиликларни бошидан кечирган, кўзлаган мақсадига етиш йўлларини топа оладиган, ақлли ва меҳнаткаш бу кишининг таниқли инсонга айланмасдан бошқа иложи йўқ эди, деб ҳисоблайдилар. Ҳар бир инсоннинг умр йўли, унинг ўз ҳаёти ва фаолиятини қандай ташкил қилиши нуқтаи назаридан бу фикрларда ҳам жон бор, албатта.

Буюк аллома ҳаёти ва ижодининг бошқа тадқиқотчилари айнан Конфуций яшаган даврда Хитойдаги ижтимоий-сиёсий муҳит ана шундай кишилар ва улкан аҳамиятга молик таълимотлар шаклланиши учун имконият яратган эди, деб ҳисоблайдилар. Уларнинг фикрича, бундай шароит нафақат Конфуцийни, балки қадимги Хитойдаги қарийб барча асосий таълимот ва оқимлар ҳамда уларнинг асосчилари бўлган Лао-цзи, Ян Чжу, Чжуан-цзи, Мен-цзи, Хан Фей-цзи каби машҳур алломаларни ҳам дунёга келтирган. Ҳақиқатан ҳам, уша даврда кичик

давлатларга бўлиниб, сон-саноксиз уруш ва ички низолар гирдобига тушиб қолган, Хитой халқини тинчлик ва барқарорлик йўлида бирлаштирадиган, мамлакатни ғорат, халқни хонавайрон қилаётган хунрезликларнинг олдини олишга ёрдам бера оладиган, одамларни тарбиялаб, эзгу мақсадларга етаклайдиган ғоя ва таълимотларга эҳтиёж катта эди. Ана шундай тарихий эҳтиёж бошқа алломалар қатори Конфуцийни ҳам тарбиялаб вояга етказгани, унинг ғоя ва қарашларини халқнинг қалби ва онгига сингиши учун шарт-шароит ҳозирлагани, уларнинг муаллифини эса ўша даврнинг машҳур кишилардан бирига айлантирганини инкор қилиб бўлмайди, албатта. Инсоният тарихида бундай ҳолларнинг бот-бот учраб туриши эса буюк кишиларнинг дунёга келишига тарихий вазиятнинг таъсири тўғрисидаги фикр-мулоҳазаларнинг асоссиз эмаслиги кўрсатади.

Конфуцийнинг машҳур алломага айланишини маиший сабаблар билан изоҳлайдиган тадқиқотчилар ҳам бор. Аслида, атоқли инсонларнинг дунёга келиши тўғрисидаги бундай қарашларни Платон бошлаб берган ва у Сукротнинг машҳур файласуфга айланишининг энг асосий сабабларидан бири алломанинг умр йўлдоши Ксентиппанинг ниҳоятда баттол хотин бўлгани дея изоҳлаган. Бу борада Конфуцийнинг ҳаёти ҳам Сукротникдан унчалик фарқ қилмайди. Ғарб хитойшуноси З.Менц буюк файласуфнинг хотинини таърифлар экан, бу ҳақда афсус билан ёзади: “Ци авлодидан бўлган ва оғзига нима келса, шуни айтиб юбораверадиган андишасиз бу аёл гўёки фақат Конфуцийнинг ҳар бир қадамини ўлчаш, ҳар бир сўзи ва хатти-ҳаракатини назорат қилиш ҳамда бу ҳақда аччиқ кесатиклар, нордон гапларни тинмай жавраш учун Тангри томонидан яратилгандек тасаввур туғдирар эди. Ҳаёт қонунларини яхши биладиган,

оғир-вазмин, ҳар бир гапни ўйлаб гапирадиган ва ҳар бир ишнинг оқибатини ҳисобга оладиган Конфуций учун бу бир умрлик азоб бўлган. Уша давр қонунларига кўра, оилавий ажралиш катта обрўсизланиш бўлишини эътиборга олган бўлса керак, Конфуций бу йўлдан бормаган, балки умрининг сўнгги ўн беш йилини оиладан узоқда, Хитойнинг турли музофотларида ўтказган. Бу фикр баҳсли албатта, негаки, хотинидан куйганларнинг ҳаммаси ҳам улуғ алломага айланаверганида, буюк донишмандларнинг сон-саногии бўлмас, Конфуций эса ана шундайларнинг бири бўлиб қолар эди холос. Лекин ҳақиқат шуки, Ци хонимнинг кирдикорлари ва Конфуцийга нисбатан ўтказган зуғумлари туфайли, буюк аллома кўп ҳолларда уйга боргиси келмас, одамлар орасида юриб, фалсафий фикр ва қарашлари билан ўртоқлашар, вақтини кўпроқ доимий суҳбатдошлари ва шогирдлари орасида ўтказишга ҳаракат қилар экан.

Бу ёруғ оламда 72 йил яшаган файласуфнинг ўзи ҳаёти ва фаолияти тўғрисида гапиришни унчалик хуш кўрмаган, умр йўлини қуйидагича қисқа ва лўнда ифодалаган: “Ўн беш ёшимда илм ўргандим, турли билимларни эгалладим. Ўттиз ёшимда мустақил ҳаёт кечириш учун замин тайёрладим. Қирққа кирганимда иккиланишлар ва афсусларнинг бекор эканини билдим, ҳаётнинг асл мазмунини англай бошладим. Элликка кирганимда Тангрининг абадийлигини ва умрнинг ўткинчилигини ангадим. Олтмиш ёшда оқни қорадан, ҳақиқатни ёлғондан ажратишни ўргандим. Етмиш ёшимда эса қалбим буюрганини бажариш, ўзим англаган ҳақиқатлар йўлидан бориш энг тўғри йўл эканини тушундим”.

Конфуцийнинг қарашлари унинг бизгача етиб келган “Лунюй”, яъни “Суҳбатлар ва мулоҳазалар”, “Шицзин” – “Қўшиқлар ва мадҳиялар”

ва “Ицзин” – “Ўзгаришлар китоби” каби асарларида баён қилинган. Бир қарашда, Конфуций таълимоти ҳар бир кишининг оилада, жамоа орасида, давлат ва жамият ишларида ўзини қандай тутиши, ҳаёт талабларига қай тарзда жавоб бериши ҳақидаги ниҳоятда оддий ғоя ва қарашлардан иборатдек бўлиб туюлади. Лекин ана шу оддийликда шундай буюк куч яширинганки, унинг таъсирида ҳар бир инсон ўз она Ватанининг муқаддаслиги, ўзини халқ деб аталадиган уммондаги кичик, лекин керакли заррача эканлиги, заррада эса қуёш акс этиши мумкинлигини англайди, умрни қандай ўтказиш, ҳаётни қай тарзда ташкил этишни ўрганиб олади.

Конфуций фалсафасида кўпчилик тушунмайдиган баландпарвоз ва мавҳум ғоялар, оддий одамлар англаши қийин бўлган мураккаб мулоҳазалар йўқ. Шу маънода уни ҳақиқий ҳаёт фалсафаси, оддий одамлар учун тушунарли бўлган, умрни мазмунли ўтказишга, халқни юксак маънавиятли ва кишиларни хушхулқли қилишга хизмат қиладиган фалсафа дейиш мумкин. У ҳар бир кишини бу ёруғ оламга нима учун келганлиги, ўз олдига қандай мақсадлар қўйиши ва уларга эришиш учун қандай йўллардан бориши лозимлигига ўргатади. Табиатни севиш ва ардоқлаш, она Ватанга хизмат қилиш, халқ дарди билан яшаш бу фалсафадаги оддий инсон учун тушунарли бўлган ҳаёт ҳақиқатларининг мазмунини англаш орқали ифодаланади.

Фалсафанинг энг мураккаб масалаларини ҳал қилишда ҳам Конфуций ҳамма учун тушунарли бўлган оддий формулалардан фойдаланган. Масалан, унинг “Фаровонлик – мақсад, испоҳотлар унга эришиш йўли, барқарорлик эса бунинг кафолати ва асосий шартидир”, деган сўзлари ҳар бир киши, оддий фуқаро ёки олий мартабали давлат хизматчиси учун ҳам тушунарлидир. Шу сабабдан ҳам

ушбу формула Конфуций замонидан ҳозирги давргача Хитой ички сиёсатининг бош тамойилларидан бири, фуқаролар фаолиятининг асосий мезони сифатида хизмат қилиб келмоқда.

Конфуций шахсини идеаллаштириш унинг вафотидан кейин бошланган. Милоднинг биринчи асрларига келиб, нафақат оддий кишилар, балки энг юқори мартабали шахслар, ҳатто Хитой императорлари ҳам унга ҳурмат бажо келтиришни шараф деб била бошлади. Айрим конфуцийшуносларнинг фикрига кўра, бу аслида Конфуцийга эмас, балки у тўғрисидаги афсоналарга, халқнинг унга бўлган сўнмас ҳурмат-эътиборига нисбатан амалга оширилган ҳаракат дейиш мумкин.

Умрининг охирини сарсон-саргардонликда ўтказган, саройлар-

дан жой топмаган, лекин ўзининг минглаб издошларига эга бўлган бу буюк инсон муайян вақт ўтганидан кейингина чексиз обрў-эътиборга сазовор бўлди. Бугун нафақат Хитой, балки бутун дунёда Конфуций номини билмайдиган, уни ҳурмат билан тилга олмайдиган зиёлини топиш қийин. Ҳақиқат шуки, ҳар сафар унинг номи тилга олинганда, ҳаёт синовларига бардошли бўлган, мақсадлари сари собитқадамлик билан бориш учун ўзида доимо куч топа олган, ўша даврда ҳеч ким билмайдиган она маконини шон-шухратга буркаган, бутун умри давомида одамларни эзгулик ва яхшиликка чорлаган, ўзи ҳам бу йўлда ибратли ишларни амалга ошира олган, теран фикрли ва хокисор кишининг чеҳраси кўз ўнгимизда гавдаланади.

*Қиёмиддин НАЗАРОВ,
фалсафа фанлари доктори,
профессор.*

ЁН ДАФТАРЧАНГИЗГА:

- ✓ *Ягона ва энг катта хато ўтмиш хатоларини тузатмасликдир.*
- ✓ *Одамлар мени тушунмаса сира хафа бўлмайман, менинг уларни тушунмай қолишим қайғуга ботишимга асосдир.*
- ✓ *Тартиб ўрнатилган мамлакатда амалларинг ҳам, гап-сўзинг ҳам дадил бўлсин. Тартиб бўлмаган мамлакатда дадил ҳаракат қилгин-у, бироқ тилиннга эҳтиёт бўл.*

Конфуций

Абдулла ШЕР АБАДИЯТ ВА УМР

*Туғилиш – шиддатла тортилган камон,
Ўлим бу – нишонга бориб теккан ўқ.*

Абдулла Орипов

Ўлим шундай бир воқеликки, у инсон ҳаётидаги муқаррар ҳодиса, лекин ҳеч ким ўзига нисбатан унинг рўй беришини истамайди, бошқаларнинг ўлими гўё ўзига тааллуқли эмасдек, ўзи абадий яшаши керакдек туйилади, ўзганинг ўлимига ачинади, ўзи тирик эканига шукр қилади. Аммо ўлим олдидаги кўрқув инсонни ҳеч қачон тарк этмайди, ҳеч ким ўлимни истамайди. Нега?

Биринчидан, инсон доимо ўзига белгиланган умрга нисбатан жуда катта орзулар ва мақсадлар билан яшайди. Реалликдан кўра хаёлот унинг умрида биринчи ўринни эгаллайди. У ўз орзу-умидларининг кесиб қўйилишини истамайди, улардан ажралиб қолишдан чўчийди. Инсондаги ана шу хаёлий чексизликнинг реал чекланганлик билан нихоя топиши ўлим кўрқувини келтириб чиқаради.

Иккинчидан, инсон ҳаёти давомида ўрганиб қолган инсониятдан, табиатдан, одатлардан, ўзи яхши кўрган ва ўзини бир умр ўраб келган нарсалар дунёсидан ажралгиси келмайди. У ўзини қандайдир, номаълум бўшлиқ кутаётганидан кўрқади.

Учинчидан, ҳар бир одам якка-якка ўлади. Унда туғилиш тажрибаси бўлмаганидек (умри мобайнида фақат бир марта туғилгани каби),

унинг ўлими ҳам фақат бир марта рўй беради. Ўзгаларнинг ўлими унинг учун тажриба бўлолмайди. Ҳаётининг ҳар бир дақиқасида тажрибага асосланиб яшаётган инсон бундай «тажрибасизлик» олдида даҳшатга тушади. Яъни, инсоннинг яна бир бор – ўлгандан сўнг тирилиши ҳақидаги фараз, фақат тасаввур, хаёлотга асосланганлиги учун унда кўрқув уйғотади.

Хўш, қандай қилса, инсон ўлимдан кўрқмайди, қайси пайт ўлим унинг учун кўрқув манбаи бўлолмайди? Қадимги юнон файласуфи Эпикур ўзининг ҳикматга айланиб қолган куйидаги гаплари билан инсонни ўлим кўрқувидан халос этишга ҳаракат қилади: «Ёвузликнинг энг даҳшатлиси бўлмиш ўлимнинг бизга ҳеч қандай алоқаси йўқ, – деб ёзади у, – чунки биз ҳали мавжуд эканмиз, ўлим келмайди, ўлим келганда эса биз мавжуд бўлмаймиз. Шундай қилиб, ўлимнинг тирикларга ҳам, ўликларга ҳам алоқаси йўқ, зеро, бирлари учун у мавжуд эмас, бошқаларнинг эса ўзлари мавжуд эмас».

Бироқ Эпикурнинг бу фикри қанчалик чиройли ифодаланмасин, у муаммони ҳал қилмайди, инсонни ўлим кўрқувидан халос этолмайди, бор-йўғи

¹ Эпикур. Письмо к Менекею// Тит Лукреций Кар. О природе вещей. М., ИХЛ, 1983. с. 516

овутишининг бир тури, «чиройли гап» бўлиб қолаверади. Шу боис ўлим кўрқуви ниҳоятда яшовчан. Фақат бир йўл билангина ундан қутулиш мумкин. Уни одатда маънавий юксаклик ёки ўлим устидан ғалаба қилиш деб атайдилар. Бунда инсон ўз ўлимини том маънода олий қадриятга айланган ҳодиса – инсоният, эрк, Ватан, миллат, номус, ҳақиқат учун – энг эзгу мақсадларни амалга ошириш йўлида бахшида этилган ҳаётнинг табиий давоми сифатида қабул қилади. Инсон ҳаётининг маъноси унинг ўлимига ҳам маъно бағишлайди, ҳаётнинг олий қадрият эканини исботлаган ўлим ўзи қадриятга айланиб, намуна тарзида яшай бошлайди.

Чунончи, ўз ҳаётини бағишлаш билан, Доро лашкарининг йўлини тўсиб, Ватан эркини сақлаб қолган Широқ, илмий ҳақиқат ҳимоясида туриб, унинг ғалабаси учун гулханда ёндирилишига рози бўлган Жордано Бруно, сафдошлари ҳаётини сақлаб қолиш мақсадида кўксини фашистлар ўт очиш нуқтасига қалқон қилиб, ҳалок бўлган Тўйчи Эрайигит ўғлининг ўлими бунга мисол бўла олади. Бунда бир инсоннинг ўлими, одатда энг катта ёвузлик деб ҳисобланадиган ўлим эзгуликка айланганини кўрамыз. Шу нуқтада ўлим биологик ёки тиббий тушунчадан юксак маънавийлик намоён бўладиган ҳодисани англатувчи ахлоқий тушунча мақомини олади.

Шу муносабат билан бу ўринда ўлимнинг хиллари мавжудлигини ва уларнинг ҳаммаси ҳам бевосита ёвузлик тарзида талқин этилиши мумкин эмаслигини таъкидлаш жоиз, уларни қисқача тавсифлаб ўтиш мақсадга мувофиқ.

Ўлимнинг биринчи хили, бу – табиий ўлим, у ташқи табиат ва инсон ички табиати билан боғлиқ. Бу хилдаги ўлимни икки турга ажратиш мумкин: биринчиси – одатий ўлим, у қариллик туфайли, инсон аъзоларининг

ҳаётни давом эттиришга яроқсиз бўлиб қолиши оқибатида рўй беради. Иккинчиси – ҳалокат, у бирор бир табиий офат ёки тасодиф туфайли воқе бўладиган ўлим.

Иккинчи хилдаги ўлим – жамият билан боғлиқ, унинг ҳам икки тури бор. Биринчиси – мажбурий ўлим, у одатда шахслар ёки жамият томонидан муайян индивид ёки гуруҳларга нисбатан жазо шаклида амалга оширилади. Иккинчи тури – бу дунёдаги азоб-уқубатлардан – улар хоҳ руҳий, хоҳ жисмоний бўлсин, қутулиб, мангу уйқу билан ором олиш учун ихтиёрий тарзда амалга ошириладиган ўлим, тотли ўлим ёки эвтаназия деб аталади. Айни ана шу иккинчи хилдаги ўлим, унинг ҳар икки тури ҳам ахлоқ билан боғлиқ. Иккинчи хилдаги ўлимнинг биринчи тури – мажбурий ўлим улкан ёвузлик ҳисобланади. Шунга кўра, ўлим жазосининг ҳуқуқий жиҳатдан ёки анъанавий урф-одатлар талабларидан келиб чиқиб қўлланлиши, моҳиятан жамият томонидан ёвузликка қарши ёвузлик билан жавоб беришдир.

Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом ислом динининг уч асоси борлигини айтиб, уларнинг биринчиси одам ўлдирмаслик эканини таъкидлайдилар. Буни имом Ғаззолий «Мукошафат ул-қулуб» да шундай келтиради:

«Термизий ва бошқа ҳадисчилар ривоят қиладилар:

Расуллулоҳ буюрдиларки:

...Исломнинг уч дастури бор. Диннинг тамойили шулар устига қурилган. Ким шу асослардан ташқари чиқса, бу билан у кофирликка қараб кетган бўлади:

1 – Қонни (одам ўлдиришни) ҳалол ҳисобласа;

2 – Оллоҳдан бошқа илоҳ йўқлигига гувоҳлик (шаҳодат) бермаса;

3 – Фарз бўлган намозни, рўзани инкор этса»¹.

Демак, инсон ҳаёти энг олий

¹ Абу Ҳомид Ғаззолий. Мукошафат ул-қулуб, Т., «Адолат», 2002, 53-бет.

қадрият экани диний нуқтаи назардан ҳам нафақат тан олинади, балки биринчи ўринга қўйилади.

Ўлим жазосини ҳозирги пайтда кимлар қанчалик оқлашга ҳаракат қилмасин, у – жиноятчини жазолашдан кўра, ундан ўч олишга қаратилган, қадим-қадимлардан келаётган хун олиш тамойилининг «демократлашган», янгиланган шаклидан бошқа нарса эмас. Аслида эса, инсоннинг муайян жиноятни содир этган хатти-ҳаракатлари қораланиши керак, унинг ўзи эмас, у қилган ёвузлик ўлимга маҳкум этилиши лозим: одамни эмас, ёвузликни ўлдириш оқилона иш эмасми?! Ёвузликни ўлдириш, ёвузлик содир этган кишининг узоқ муддатли ёки бир умрлик қамоқдаги виждон азоби ва тазарруси билан амалга оширилгани дурустмасми?!

Бу – масаланинг бир томони. Иккинчи томони шундаки, нодемократик тузумларда белгиланган ўлим жазоси камдан-кам ҳолларда адолатли ҳукм бўлиб чиқади. Чунончи, Ленин, Сталин, Ҳитлер, Муссолини, Франко, Пол Потлар ҳукмронлигида жаҳоннинг турли мамлакатларида миллионлаб одамларнинг қатл этилиши ёки шу яқин-яқинларда, шўролар тузуми даврида Ўзбекистонда ўтказилган «Пахта иши» деб номланган қатағон пайтида ўлимга бевосита ва билвосита ҳукм қилинганларнинг тақдири бунга яққол мисол бўла олади. Ана шу даврларда ўлимга ҳукм қилинганларнинг жуда кўпчилиги кейинчалик оқланди, улар гуноҳсиз деб топилди. Лекин ҳукм ижро қилиб бўлинган: ноҳақ жазоланган – қатл этилган инсонлар адолат тантанасини кўролмайдилар.

Учинчидан, ҳатто демократик жамиятларда судларнинг ҳамма вақт ҳам юз фоиз тўғри ва адолатли ҳукм чиқаришига ким кафолат беради – ҳакамлар ҳам инсон, ҳамма қатори хато қилиши мумкин. Жамиятнинг

кейинги пушаймонидан қатл этилган одамга нима фойда?

Бу мисолларнинг ҳаммасида ўлим – тор ҳуқуқий жазо доирасидан чиқиб кетганини кўрсатади ҳамда тарихда алданган, адашган инсониятнинг, жамиятнинг ва шахснинг ахлоқсизлиги сифатида баҳоланади. Шу жиҳатдан қараганда, ўлим жазосининг ахлоқшуносликдаги глобал муаммолардан бири экани кўзга ташланади – бугунги кунда ўлим жазосини ман этиш халқаро миқёсдаги масала мақомини олганини яққол кўриш мумкин. Ҳозирги пайтдаги кўпгина демократик мамлакатларда ўлим жазосининг бекор қилинишини ўша жамиятлар ахлоқий даражаси билан боғлиқ ижобий ҳодиса, муҳим глобал муаммонинг ижобий ҳал этилиши дейиш мумкин. Бизнинг мамлакатимизда ҳам бу борада дадил қадамлар қўйилганлиги – аввал ёш нуқтаи назаридан ўлим жазосини қўллашнинг чегараланганлиги (60 ёшгача), кейинроқ эса уни бутунлай бекор қилишга қаратилган инсонпарварлик ҳаракатлари қувонарли воқеа.

Ихтиёрий ўлим, айтилганидек, баъзан руҳий изтироблар орқали ҳаётда ўз ўрнини топа олмаганлиги, ўзи учун энг улуғ ҳисобланган мақсадларга эриша билмаганлиги, ҳаётнинг маъносини йўқотиб қўйганлиги натижасида рўй беради. Бундай ҳолат гоҳо оммавий тус олиши ҳам мумкин. Ўтган аср 80-йилларининг иккинчи ярмида собиқ тоталитар режим исканжасидаги Ўзбекистонда аёллар орасида ўзларини ёқиб юбориш ҳолатлари кўплаб юз бергани бунинг исботидир. Юзлаб аёллар (асосан колхозчилар) оғир жисмоний меҳнат, қувончсиз шахсий ҳаёт, қолоқ урф-одатлар, турмушдаги етишмовчиликлар туфайли ҳаётдан кўз юмдилар. Улар ихтиёрий ўлимни қабул қилдилар. Бундай ўлим аслида яшашни истамаслик эмас, балки

аксинча, Шопэнхауэр айтганидек, яшаш истаги туфайли юз беради, яъни ўзини ўлдираётган одам яшашни истайди, фақат ўзи яшаётган ҳаётдаги шарт-шароитдан, жамият қоидаларидан норози, ҳаётни эмас, ана шу ноинсоний шароитни тарк этиш мақсадида шундай қилади, кимларгадир ёки жамиятга аччиқма-аччиқ ҳаётдан кўз юмади.

Ихтиёрий ўлимнинг иккинчи тури ҳам кўпроқ инсон саломатлигини йўқотиши, кучлижисмоний оғриқлардан халос бўлишга интилиши, юқорида айтилганидек, ўлимни мангу ором, тотли лаҳза сифатида қабул қилиши билан изоҳланади. Бундай ўлим кўпинча тиббиёт ахлоқи масалалари билан боғлиқ. Масалан, сурункали жисмоний оғриқ натижасида, фақат кучли наркотик дорилар билан уйқуга кетадиган, оғир аҳволдаги бемор, охир-оқибат бир-икки ойданми, бирон йилдан кейинми, барибир, ўлимга маҳкумлигини ҳис этгач, тиббиёт ходимидан ўзини дори дозасини кучайтириш орқали ўлдириб қўя қолишни илтимос қилади. Тиббиёт ходими қандай қарор қабул қилиши керак? Беморни ўлдириш орқали уни оғир азоблардан қутқариш ахлоқийликка кирадими ёки ахлоқсизликками? Бу муаммолар ҳали узил-кесил ҳал этилган эмас. Бундан ташқари, ҳар икки ҳолатдаги ўлимда ўз хоҳиши билан ўлимни барвақт истаган, Худо берган умрни ўзи қисқартиришга аҳд қилган одам ахлоқлими ёки ахлоқсизми? Ўзини ўзи ўлдириш гуноҳ, лекин ўзини ҳам, оила аъзоларини ҳам қийнаб яшаш-чи? Иккинчи ҳолатда у матонат, мардлик кўрсатиб, «Ўладиган касалнинг ўлгани, бўладиган ишнинг бўлгани маъқул», деган мақолга амал қилгани ахлоқийликми ёки ахлоқсизликми?

Бу саволларга бирдан ва бир томонлама, қатъий жавоб бериш нафақат бугун, балки барча даврларда

ҳам мушкул бўлиб келган. Шундай қилиб, ихтиёрий ўлимнинг иккинчи тури эвтаназия ҳозирги кунда биологик ахлоқшуносликнинг глобал муаммоси тарзида умумжаҳоний ва умумбашарий эътиборга молик ҳодиса сифатида майдонга чиқди.

Шундай қилиб, ўлим борасидаги мулоҳазаларда унинг жазо шаклида амалга ошириладиган туридан бошқасини хусусан, табиий ўлимни одатда қабул қилинган тарзда, энг улкан ёвузлик деб аташ жоиз эмас. Тўғри ўлим оғир йўқотиш. «Лекин ўз-ўзича у табиий ҳодиса – ёвузлик эмас... У узоқ давом этган биологик эволюция мобайнида фойдали ва зарур аҳамиятга эга бўлади».

Дарҳақиқат, ўлим ва ҳаёт, бошқача айтганда, ҳаёт ва мамот бир-бири билан узвий диалектик боғлиқ табиий ҳодисалардир. Бу дунёда ҳаётсиз ўлим, ўлимсиз ҳаётнинг бўлиши мумкин эмас, «ҳаёт-мамот» сўзларининг қўшиб ёзишга одатланганимиз ҳам эҳтимол шундандир. Зеро, инсон моддалар алмашинуви билан тирик бўлгани каби олам ҳам ҳаёт-мамот алмашинуви орқалигина яшай олади – инсоний ўлим наботот ва ҳайвонот оламидагидек том маънодаги моддалар алмашинуви сифатида энг буюк ижобий ҳодисадир. Ўлим ҳар бир биологик турнинг янгиланишини таъминлайди. Қолаверса, ўлим бўлмаса, Ер юзида инсоният учун табиий ресурслар, хусусан тупроқ, сув ва ҳаво етишмай қолади ва бутун инсоният муқаррар ҳалокатга дуч келади. Бу ҳаммамизга маълум гап. Шу боис ҳам фалсафий, ҳам биологик нуқтаи назардан қараганда, шахсий ўлим – якка инсон ҳаётининг чекланиши бутун инсоният ҳаётининг чексиз давом этиши учун хизмат қиладиган воситадир. Буни буюк француз Ж.Ламетри образли қилиб шундай изоҳлайди: «Нарсалар дунёсида ўлим

¹ Ламонт К. Иллюзия бессмертия. М., «Политиздат», 1984. с. 276.

арифметикадаги нолнинг ўзгинаси, бошқа нарса эмас»¹. Файласуф, ўлим – тирикликнинг кўпайиши учун хизмат қилади, унинг асоси ҳисобланади, яъни табиатда ҳаёт нимагаки эришса, мамот туфайли эришади демоқчи. Шундан келиб чиқадиган бўлсак, фақат бевақт, фожиавий ўлимни ёвузлик тарзида талқин этиш мумкин. Чунки айнан шундай ўлим туфайли, юқорида айтганимиз, инсоннинг жамият ва оила учун қиладиган эзгу ишлари тўхтайдди.

Биз фожиавий ўлим деганда ҳам икки турдаги ўлимни тушунишимиз лозим: биринчиси – тасодифий, табиий ёки техникавий ҳалокатлар туфайли рўй берадиган ўлим. Унда табиийлик мавжуд, иккинчиси – эстетикадаги фожиавийлик тушунчасига тааллуқли ўлим, унда фожиавийлик қаҳрамонликни вужудга келтиради, ўлим – ижтимоий ҳодисага айланади. Бошқачароқ айтганда, янги ғоя учун замон ёки асл инсоний моҳият юзага чиқишига тўсқинлик қиладиган маҳдуд шароит билан курашиб, фидойилик кўрсатган шахс қаҳрамонларча ҳалок бўлади, яъни эркинлик субъектда, зарурият объектда берилади ва объект субъектнинг устидан ғалаба қозонади, лекин бундан буёғига у субъектнинг ғоялари билан яшайди, натижада ўша инсон ижтимоий-ахлоқий идеал сифатида мақом топади, жисман ҳалок бўлади, лекин руҳан, маънан узоқ замонлар яшайди ё абадий ўлмасликка эришади. Чунки фожиавий қаҳрамон «ўз эркини йўқотиши билан айнан ана шу эркинликнинг мавжудлигини исботлаб, ўзининг эркин ихтиёрини эълон қилиб, ҳалок бўлади»². Бу ҳақда маълум маънода юқорида ҳам тўхталиб ўтган эдик – Широқ, Бруно,

Тўйчи Эрийгит тақдири ана шундай фожиавий ўлимга ёрқин мисолдир. Биз ўлмаслик деганда, асосан ана шу ҳолатни, инсонни ижтимоий-ахлоқий идеалга айлантирадиган ўлимни тушунаимиз.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, ҳозирги пайтда ўлимнинггина эмас, ўлмасликнинг ҳам хил ва турларга бўлиниши тўғрисидаги қатор фикрларни кузатиш мумкин. Энг кенг тарқалган ана шундай бўлинишлардан бирига кўра, маънавий ўлмаслик беш турга ажратилади. Биринчиси – биологик ўлмаслик. Бунда инсон ҳаёти авлодлар қонида ва руҳида давом этиши назарда тутилади. Яъни, авлодлардаги жисмоний кўринишлар, феъл-атвор, истеъдод, қобилият сингари ҳар бир индивидни ўзига хос олам сифатида белгилайдиган хислатларнинг авлодларда яшаб қолиши ҳодисасини ўлмаслик сифатида қабул қилиш. Масалан, Амир Темур феъл-атвори, давлатни бошқариш ва ҳарбий истеъдодининг Заҳириддин Бобурда қайта тирилиши ёки улуғ француз ёзувчиси Александр Дюма-ота истеъдодининг Александр Дюма-ўғилда қайта жонланиши ва янада юксакроқ даражага кўтарилишини эслаш кифоя.

Иккинчиси – ижодий ўлмаслик. Мазкур абадият тури инсоний яратувчилик фаолияти самарасида, муайян номнинг замонларга ўтиб яшаши миллат, жамият, инсоният хотирасида абадийлик мақомига эришиши билан боғлиқ. Масалан, Навоий ёки Ньютон ўз ижодий фаолияти туфайли бизга замондошдек яшаб келмоқдалар, уларнинг номи, маънавий қиёфаси ўлимдан холи.

Учинчиси – геологик ўлмаслик. У турли диний эътиқодлар воситасида ўлимни трансценденталлаштириш, мангуликка дахлдор маънавий

¹ Ламетри Ж.О. Сочинения. М., «Мысль», 1983. с.371.

² Шеллинг Ф. Философия искусства М., Мысль, 1966. с. 403.

қадриятлар билан боғланишига эришишдан иборат. Бунга умумжаҳоний динлар ақидаларига кўра, ўлган инсоннинг нариги дунёда қайта тирилиши ва жаннатдаги абадий ҳаётга дохил бўлишини мисол қилиб келтириш мумкин. Мазкур боқийлик тури мавжудлигини ҳозирги замон тиббиёт фанида тасдиқлайдиган фаразлар ва далиллар мавжуд. Қатор америкалик олимлар кўплаб «бир ўлиб-тирилган» одамларнинг, яъни клиник ўлим ҳолатида бўлганларнинг ҳикоялари асосида вужуддан ажралиб чиққан руҳ у дунёда яшашини таъкидлашади. Чунончи, К.Осис, Р.Найес, Э.Кноблер-Росс, Ж.Риччи, Э.Ҳаралдсон, Р.Моуди сингари психиатор ва реаниматорларнинг тадқиқотлари бу борада катта аҳамиятга эга. Р.Моудининг «Ўлимдан кейинги ҳаёт» китоби ўзбек тилида ҳам чоп этилган. Уларнинг ҳаммасида ўз тажрибаси остидаги «ўлиб тирилган» одамлар бир хил ҳолатда ёки бир-бирига жуда яқин тарзда у дунёга бориб-қайтишган. Шундай қилиб, ана шу тажрибалар ва тадқиқотлар асосида инсон ўлганидан кейин унинг руҳи ўз вужудини ерда қолдириб, бошқа сайёраларга кўчиб ўтади, деган илмий фараз дунёга келди. Бунда руҳ аввалгидан бошқача жисмда, бошқача шаклда мавжуд бўлиши фараз қилинади. Ўтказилган барча тажрибалар ва тадқиқотларнинг хулосаларида юзлаб «ўлиб тирилганлар»нинг бирортаси жаҳаннам азобини бошидан кечирмаганлиги қайд этилади. Агар биз фалсафамиз тарихига диққат билан назар ташласак, шунга жуда яқин фикрни учратамиз. Буюк бобокалонимиз ибн Сино машҳур шайх Абу Саид Абул Хайр Механий билан ёзишма-мунозарасида савоб ва ақоб (жазо) ҳақида фикр юритиб, савобни нафснинг ўз камолотидан ҳосил бўлувчи лаззатланиш, ақобни

нарсанинг ўз нуқсонлари туфайли азобланиши, дейди ҳамда ақобни дўзах билан айнанлаштиришга қарши чиқади. Унинг наздида «ақоб, мутакаллимлар тасвирлаганларидек, «кундага солиш ва боғлаб қўйиш», «жаҳаннам оловида куйдириш, илон-чаёнларга ем қилиш», дегани эмас. Бундай деб тушуниш ўз душманларидан ўч олувчилар, уларни азоб-уқубатларга, кулфатларга дучор қилишни хоҳловчиларга (одамларга) хосдир. Бундай разил сифатларни Аллоҳ таолога тақаш асоссиздир... Яна, инсон ўлиmidан сўнг тирилгач, яна рухсат ва тақиққа, жазо ва савобга дучор бўлади, деб ўйлаш тасаввур қилиб бўлмайдиган даражада асоссиздир»¹. Ибн Сино мазкур фикрларини мантиқан чиқарилган хулосалар тарзида айтганини таъкидлайди. Шундай қилиб, геологик ўлмаслик ҳақиқатга анча яқин илмий фараз сифатида қабул қилиниши мумкин.

Тўртинчиси – ўлмасликнинг табиийюнча (натуралистик) тури. Бунда инсон ўлгач, табиат билан бирлашиб кетиши, унинг муайян бир кўринишига айланган ҳолда ўлмасликка эришиши назарда тутилади. Яъни, вужудни тарк этган руҳ ҳайвон ёки ўсимлик қиёфасида ҳаётини давом эттиради.

Бешинчиси – ҳиссий транстенденцияга асосланган ўлмаслик. Бунда фақат бевосита шахсий тажрибага суяниб, турли субъектив ҳолатларга ўтиш орқали ўлмасликка дохил бўлиш мумкин, деб ҳисобланади. Яъни бундай ўлмаслик тури вақт ҳиссини йўқотиб қўйиш, жазаба, мўъжиза соҳиби бўлиш сингари ҳолатлар заминидан содир этилади. Масалан, баъзи авлиёларнинг кароматлари, йогаларнинг бошқа сайёраларга руҳан кўчиши ҳодисалари шулар жумласига киради.

¹ Ибн Сино. Абу Саид ибн Абул Хайр Механий билан мунозара. Арабчадан А.Зоҳидий таржимаси. «Соғлом авлод учун» журнали, 1996 йил, 5 – 6-сонлар, 51-бет.

Лекин шуни алоҳида таъкидлаш керакки, ўлмасликнинг қанча ва қандай турлари бўлишидан қатъи назар, инсон шу туришида, шу жисмоний қиёфада қайта тирилмаслиги аниқ. Шундай қилиб, жисман ўлмаслик тўғрисидаги фикрлар тиббиёт муаммоси бўлиб, унга эришишнинг имкони йўқ, зеро кексайиш, инсон аъзоларининг қариши мавжуд экан, улар албатта ўлимга олиб боради. Шопэнхауэр таъбири билан айтганда, инсон учун сўнг мақсад – ўлим, унинг бутун ҳаёти ўлимга тайёргарликдан иборат; инсон ўлим учун туғилган. Яъни, ҳар бир ибтидо интиҳо билан яқунланиши табиий ҳол: туғилдингми – ўлишинг муқаррар. Шу жиҳатдан олиб қараганда, улуғ инглиз шоири Жорж Байроннинг «Дон Жуан» шеърий романидаги қуйидаги сатрлар ана шу аччиқ ҳақиқат ифодаси сифатида диққатга сазовордир:

*Бироқ, фалсафани баҳолаб юксак,
Тез-тез такрорлайман ўзимга: «Эвоҳ!
Туғилган мавжудот ўлиши керак,
Биз – ўлим чалғиси учун бир гиёҳ»¹.*

Баъзи тадқиқотчилар, чунончи рус олими И. В. Вишев, инсон фазога учмасдан олдин фазо ҳақида фикрлаган, илмий ишлар олиб борган эди, ўлмаслик ҳақида ҳам шундай фикр билдирса бўлади, фан тараққиёти шунга олиб келиши мумкин, деган ҳаётбахш руҳдаги фаразни илгари су- ради. Айни пайтда бу масалада «амалдаги ўлмаслик» тушунчаси билан «ўлмаслик» тушунчасини қориштириб юбормаслик муҳим шарт эканини таъкидлаб ўтади². Бунга албатта ҳозирги, бизга замондош бўлган индивид хусусият ва сифат нуқтаи назаридан қатор ўзгаришларни бошдан кечирганидан кейингина эришиши мумкин.

Айтилганлардан шундай хулоса

¹ Жорж Гордон Байрон. Ушалмаган орзулар. Т: «Ўзбекистон», 2011, 147 – 148-бетлар.

² Вишев И. В. Проблема личности бессмертия. Новосибирск, «Наука», Сибирское отделение, 1990. с. 217.

чиқариш мумкин: демак, ўлим жазоси ва ихтиёрий ўлимнинг эвтаназия тури умумжаҳоний, глобал муаммо тарзида олиб қаралиши лозим. Айни пайтда муайян маънода ўлмаслик мавжуд эканини эътироф этиш ва уни ахлоқий тушунча сифатида талқин этиш мақсадга мувофиқдир. Зеро, ахлоқан юксак, фидойи, ижтимоий-ахлоқий идеалга айланган инсонларгина абадийликка дахлдордирлар.

Ҳа, ўлим ҳақ. Табиий ўлимдан, биологик паймонаси тўлишдан инсон қўрқмаслиги керак. Шу маънода камина ўз фикрларини қуйидаги ҳаётбахш шеър билан яқунламоқчиман:

*Кун ўтади, ойлар ўтади,
Хира тортар умр осмонинг.
Ер кутади, фалак кутади:
Тан бир ёну бир ёнда жонинг.*

*Мана, охир ердан узилдинг,
Ёруғликка боқдинг зулматдан
Ва нур бўлиб кўкка чўзилдинг
Қанотланиб Мутлақ Ҳимматдан.*

*Кутиб олар олис сайёра:
Янги меҳмон – нотаниши руҳсан.
Сени ҳеч ким демас бечора,
Улуғ эдинг, яна улуғсан.*

*Сен-ку ерни кўрасан, бироқ
Сени энди кўрмас ҳеч одам;
Неки яқин – энди кўп йироқ,
Неки йироқ – яқин жуда ҳам.*

*Сўйлай десанг барини тил йўқ,
Ахир, бунда керак эмас сўз.
Муз совуқмас, жазиллатмас чўғ,
Шаффоф танда на ипак, на бўз!*

*На бирор гард ва на рутубат,
Қисматингдир абадий ҳузур.
Мутлақ Меҳр, Мутлақ мурувват
Бошинг узра мангу сочар нур.*

Маҳатма Ганди

Моҳандас Карамчанд Ганди (1869-1948) ҳинд халқини инглиз мустамлакачилари асоратидан халос этган фидойи раҳнамолардан бири. У ўзининг “Аҳимса” – “қуч ишлатмаслик” сиёсати ила фақат ҳинд халқигина эмас, бутун дунёдаги мазлум эллар ҳар қандай зулму таҳдидлардан халос бўлишининг энг оқилона йўлини кўрсатган. Ҳинду тариқатида етишган рутбасига кўра, у “Маҳатма”, яъни “Буюк қалб эгаси” деган лақаб олган. М.К.Ганди XX асрнинг Альберт Эйнштейндан кейинги иккинчи машҳур шахси деб тан олинган.

ДАВЛАТ ТИЛИ

Бордию барча зиёли одамлар ҳиндий тилини она тили деб билган вилоятларда, айниқса, ёшларда ўз она тилларига нисбатан муҳаббат уйғотишга бир ёқадан бош чиқариб ҳаракат қилсалар, ҳиндий тилига давлат тили мақоми бериш мумкин бўлади. Афсуски, бундай асарлардир. Рабиндранат Тагор ҳар жойда ҳам туғилавермайди, Тулсидас ҳам миллиондан битта чиқади, бироқ Рабиндранат Тагор, Тулсидас каби буюк зотлар етишиб чиқиши учун шароитни биз тайёрлаймиз. Ана шундай шароитлардан бири ёшларда бадиий ҳавас уйғотишдир. Улар ҳиндий тилига қаттиқ ҳавас қўйсалар, ҳиндий тили учун қулай шароит ўз-ўзидан пайдо бўлади ва шу тилда ижод қиладиган шоирлар ҳам дунёга келади.

Бугунда она тилиси ҳиндий тили бўлган ёшларнинг сўзлашув тилида на ҳавас бор, на ҳаракат. Грамматика билан боғлиқ камчиликлар бирлашган штатлар, Биҳар ёшлари тилида учрайди, бангол ва маратҳийда эса бу ҳол кўзга ташланмайди. Давлат тили Мадорас ва бошқа штатларда тарғиб қилинади, бироқ, назаримда, ҳиндий тилини ўқитиш кўнгилдагидек эмас, уларда нафосат йўқ, ўзига тортмайди. Ҳиндийни тарғиб қилиш учун жонбозлик кўрсатувчи ёшлар бўлиши керак, бундай ёшлар бордир, балки мен уларни билмасман. Тирикчилик қилиш мақсадида бундай хизматдан қочмайдиган фидойи ёшлар бўлмаслиги мумкин эмас, лекин уларга ҳиндий тилини ўқитиш учун ашёлар (ўқув қўлланмалари, дарсликлар) етарли эмас.

Ёшлар истасалар, бундай қийинчиликларни бартараф эта оладилар.

Буюк ҳинд маърифатпарвари ва сиёсий арбоби Маҳатма Ганди (1869-1948) “Давлат тили” мақоласи кўп сонли ҳинд халқининг миллий тил ҳақидаги қарашларини бойитиш ва уларни бир ғоя атрофида бирлаштириш мақсадида ёзилган. Чунки ўтган аср ўрталарида мамлакатнинг асосий қудратини белгиловчи ёшлар ҳиндий тилини билмасликлари, маҳаллий тиллар ва инглиз тили таъсири остида миллий тил қадрининг тушиб кетиш хавфи буюк сиёсатчи ва файласуфни ташвишга солган эди. Биз эълон қилаётган мазкур парчадаги мулоҳазалар Маҳатма Гандининг нафақат буюк қалб эгаси, балки миллий тилни асрашга астойдил курашган фидойи мутафаккир эканлигини ҳам кўрсатиб туради.

Агар шундай фидойи ёшлардан битта-яримтаси ташаббус кўрсатса, иш олға силжиши мумкин. Қайсидир соҳада қийинчилик пайдо бўлса, олма пиш – оғзимга туш, деб қараб турмаслик лозим, бу нарса ишни баттар оғирлаштиради. Инсон зоти ўзини бурчли ҳисоблаши даркор, қийинчиликка дуч келдими, уни енгишга азму қарор этсин, йўлдаги тўсиқларни олдиндан пайқай олсин, озгина бўлса ҳам ҳаракатини қилсин.

Ҳар бир мактабда ҳиндий тилини тарғиб этувчи уюшма бўлмоғи керак. Бундай уюшманинг вазифаси: ҳар бир соҳада ҳиндий тилини кўпроқ қўлласин, атамалар ва ибораларни ўргансин, сиёсатда ва ижтимоий ҳаётда хорижий сўзлардан зинҳор фойдаланмасин, мумтоз битикларни чуқурроқ ўргансин, ҳиндий тилини ўқитишга муҳтожлик сезилган жойларда ёрдамни аямасин, ҳиндий тили дарсликларини бепул тайёрласин ва ҳоказо. Ҳар бир катта мактабда биттадан ёш йигит- қиз қалбида шундай истақ пайдо бўлса, у жим ўтиролмайди, ўз-ўзидан ишга киришиб кетади ва синфдошини ҳам ёнига киришга даъват этади. Ёшларда бугун пайдо бўлган ҳавасни барқарор этишнинг йўли шуки, улар ҳаётнинг ҳар бир дақиқасини савоб ишлар қилишга сарф қилишсин.

Шуни унутмаслик керакки, ушбу маънода ҳиндий тили энди ҳиндустоний тили ҳамдир. Ихтиёрий равишда форсча ёки арабча сўзларни чиқариб ташлаш билан у ҳиндийга айланиб қолмайди.

Ҳўш, бизнинг давлат тилимиз-чи? Давлат тили учун кураш йўлида инглиз тили қандай аҳамият касб этади?

Инглиз тили ўшанда ҳам маданий тил сифатида аҳамиятини йўқотмайди. Европа учун француз тили қанчалик фойдали бўлса, инглиз тили биз учун ўшанчалик аҳамиятли бўлиб қолаверади. Ҳиндустоний давлат идоралари ва олий ўқув юртларида воситачи, яъни иккинчи давлат тили бўлиб қолади. Ажойиб адабий асарлар яратилган, 20 лакҳдан 40 лакҳгача аҳоли гаплашадиған маҳаллий тилларнинг тараққий этишига ёрдам беради.

Мени мактабларни бекор қилади, деб ўйлаганларнинг гаплари ёлғон. Ҳар бирингизга ўхшаб, мен ҳам маданиятимизни ҳиндий тили билан юксалтириш тарафдориман. Бироқ бугунги кунда мактабларда ажнабий раҳнамоларимиз айтган нарсаларни ўқитаяпмиз, холос. Биз учун сув ва ҳаводек зарур нарсаларни ўрганиш эса ушалмас орзу бўлиб қолмоқда.

Ҳиндий тили Ҳиндистондаги барча тиллар негизи бўлгани учун ҳам ҳинд халқларининг ўзаро муносабат ва муомалаларида энг осон восита тили ҳисобланади. Қолаверса, инглиз тилидан фарқли равишда ҳиндий тили Ҳиндистонда вужудга келган бўлиб, соф ҳиндистонча тилдир. Ҳинд халқи ҳаётининг барча жиҳатларида ҳиндий тили фикр ҳамда ҳис-туйғуларни англатишда энг қулай восита вазифасини адо этиб келаётир. Тадбиркорлик ҳамда тижорат ишлари олиб бораётган кишилар учун бу, айниқса, қулай тил. Ҳар қандай одам кунда бир соатдан вақт ажратиб, олти ойда ҳиндий тилини муомала қиладиган даражада ўргана олади, бироқ шуниси ҳам борки, шундан кейин ҳам ҳиндий тилини мунтазам ўрганиб боришга тўғри келади, акс ҳолда аввал ўрганганларини унутиб юбориши мумкин. Ҳинд адабиётида бирон ютукка эришмоқ учун бундан кўра кўпроқ вақт керак бўлади.

Ҳиндий ёки ҳиндустонийда тахминан 20 карор² ҳинду ва мусулмонлар гаплашишади ва тушунадилар. Бу шундай тилки, унда санскрит, форс, араб ва яна қанчалаб бошқа тиллар бир-бири билан чагишиб кетган. Бу шунчалик оддий тилки, уни санскрит вакили ҳам, араб-форс вакили ҳам тушунаверади. Бу тилни ўрганиш шу қадар осонки, бу тилни ўрганиш учун жуда кўп уриниш керак, деганларнинг гапидан таажжубга тушаман.

Фикримча, бошқа штатларда ҳиндий тилини тарғиб этиш учун

¹ Л а к ҳ – юз минг.

² К а р о р – ўн миллион.

анжуманнинг асосий марказларини тузиш лозим. Модомики, хиндийга давлат тили мақоми бериш керак экан, тарғибот ишларига оммавий ва мукамал тус бермоқ керак. Бизда ўқитувчилар етишмайди. Анжуман марказида хиндий тилли штатлардан чиққан ўқитувчилар тайёрлансин, улар ўзлари дарс олиб борадиган штатлар тилини ўрганишсин, иккинчи томондан, бошқа штатлардаги талабаларни ҳам сафарбар этиб, уларга хиндий тили ўргатилсин. Шундай ҳаракатлар жанубий штатларда бўлган эди, натижада пандит Ҳарихар Шарма Ришикеш каби билимдон сиймоларга эга бўлган эдик.

Маълумингизки, менинг маслаҳатим билан жанубда Какасоҳиб Калелкар хиндий тилини тарғиб этиш ишларига нозирлик қилган ва пандит Ҳарихар Шармага ёрдам бергани борган эди. У Тамилнад, Малабар, Траванкор, Майсур, Андҳра ва Утқал штатларига бориб, маърузалар қилди, хиндий тили мухлислари билан учрашди. Шу айланишда у шундай тажрибага эга бўлдики, баъзи одамлар биз маҳаллий тилларни бекор қилиб, хиндийни бутун Ҳиндистоннинг она тилиси қилишимиз керак экан-да, деган ўйга ҳам борганлар. Шундай англашилмовчилик туфайли бизнинг ишимизга қаршилик кўрсатувчилар ҳам чиқиб қолган. Менимча, биз аниқ бир йўлни ихтиёр этиб, бундай англашилмовчиликларнинг олдини олишимиз керак. Мен ҳар доим бир фикрни таъкидлаб келганман. Ҳеч бир ҳолатда биз штатлардаги тилларга барҳам бермоқчи эмасмиз. Ниятимиз шундан иборатки, турли штатларнинг ўзаро муносабатлари учун биз хиндий тилини ўрганайлик. Бу билан хиндий тилини зинҳор бошқа тилга қарши қўймоқчи эмасмиз. Хиндий тилига давлат тили мақоми берилсин, деймиз. У шунга лойиқ ҳам. Кўпчилик одамлар биладиган ва гаплашадиган, ўрганиш осон бўлган тил давлат тили бўла олади. Хиндий тили худди шундай тилдир, бошқаси унинг олдидан ўтаверсин. Анжуманимиз бу гапни 1910 йилдан буён уқтириб келаётир ва унга жўяли қаршилик кўрсатадиган, унинг ўрнини боса оладиган бошқа тил бугунгача кўзга ташлангани йўқ, аксинча, бошқа штатларда бу эътироф этилган.

Какасоҳиб шундай англашилмовчиликка борган одамлар фикрини ҳам баён этди, эмишки, биз инглиз тилини йўқотиб, ўрнига хиндий тилини қўймоқчимиз. Баъзилар ундан ҳам ошиб тушганлар: инглиз тили давлат тили бўлишга лойиқ ва аллақачон бўлиб улгурган. Ана холос! Бордию инглиз тили ўрнини хиндий тили эгаллагудек бўлса, тўғриси, мен буни ёқлар эдим. Аммо инглиз тилининг аҳамиятини барчамиз яхши тушунамиз. Ҳозирги замон илм-фанини эгаллаш, замонавий адабиёт тадқиқоти, бутун дунёни билиш, иқтисодий муваффақиятлар, давлат амалдорлари билан муносабатда бўлиш ва шунга ўхшаш бошқа ишлар учун инглиз тилини билишимиз зарур. Хоҳлаймизми, йўқми, бундан қатъи назар, биз инглиз тилини ўқишимиз керак бўлади. Шундай бўляпти ҳам. Инглиз тили халқаро тилдир. Аммо инглиз тили ҳеч қачон давлат тили бўла олмайди. Бугунги кунда унинг ҳукмронлиги муқаррардек туюлмоқда. Бундан қутулишга талай ҳаракат қилинган бўлса-да, давлат ишларимизда инглиз тили катта ўрин тутмоқда. Лекин бундан инглиз тили давлат тили бўлиб қолмоқда, деган янглиш хаёлга сира бормаслик керак. Ҳар бир штатда биз буни осонгина синовдан ўтказсак бўлади. Бенгалия ёки жанубий Ҳиндистонни олайлик, бу штатларда инглиз тилининг таъсири ҳаммадан баланд. У ерларда, борди-ю, халқ билан бир иш қилмоқчи бўлсангиз, халқ бугунги кунда хиндий тили ёрдамида иш тута олмаслиги мумкиндир-у, аммо инглиз тили ёрдамида қила олиши тайин. Ҳа, шуни эътироф этиш зарурки, шу дамгача бизда биронта тил давлат тили бўла олган эмас. Инглиз тили сиёсий тил, шундай бўлиши табиий ҳам. Инглиз тилига бундан ортик баҳо бериб бўлмайди, деб биламан. Бу борадаги ҳар қандай уриниш беҳуда. Ҳиндистон агар ростдан ҳам яхлит миллат бўлар экан, буни биров хоҳлайдими, йўқми, давлат тили

ҳиндий тили бўлиши керак, чунки бошқа ҳеч бир тил ҳиндий тилининг ўрнини боса олмайди, ҳеч қачон!

Ҳиндулар ва мусулмонларни қўшиб ҳисоблаганда, гарчи сал-пал ўзгаришларга дуч келган бўлса-да, қарийб йигирма қарор одамнинг тили ҳиндий, яъни ҳиндустонийдир. Шу боис, ҳар бир штатда ўша штатнинг тили, бутун мамлакатнинг ўзаро муомаласи учун ҳиндий тили ва халқаро муносабатлар учун инглиз тили воситачи тил бўлиши мақбул ва бунга шубҳа бўлиши мумкин эмас. Ҳиндий тилида гаплашувчи аҳолининг нуфуси ҳаммасидан кўп, бу аниқ, бироқ инглиз тилида сўзлашувчилар сони бир неча юз минг бўлса бўлар, аммо ундан кўп эмас. Бундан ортиғига қилинган уриниш халққа зулм қилиш бўлади.

Мен ҳозиргина “ҳиндий-ҳиндустоний” деган сўзларни ишлатдим. 1918 йилда сизлар менга мана шу лавозимни берганингизда ҳам мен шу гапни айтган эдим, ҳиндий бу шундай тилки, унда ҳиндулар ҳам, мусулмонлар ҳам ҳеч бир қийналмасдан гаплашадилар. Ҳиндустоний билан урду ўртасида ҳеч қандай фарқ йўқ. Деванагарий ёзувида ёзилгани учун у ҳиндий, араб ёзувида ёзилгани учун бу урду деб аталади. Бирон ёзувчи ёки нотик санскрит ёхуд араб-форс сўзларини териб-териб ишлатар экан, у миллатига зарар келтирган бўлади. Бизнинг давлат тилимизда халқ ичида ишлатиб келинаётган турли-туман сўзлар жо бўлмоғи керак. Жаноб Чҳаншиёмдан Бирма давлат тили ёқловчилари турли штатлар тилларида ҳукмрон бўлган ва давлат тилига муносиб деб топилган сўзларни олишлари лозим, деб ҳақ гапни айтган эди. Ҳар бир умумий тилнинг ўз тортиш кучи бўлади, шунинг учун ҳам у оммавий тил бўлиб қолади. Инглиз тилига қанақанги сўзлар кирмаган! Лотин ва юнон тилларидаги озмунча мақолу маталлар инглиз тилида учрамайди, дейсиз. Замонавий тилларни ҳам улар эътибордан қолдирмайдилар. Бу борада уларнинг холислигига гап йўқ. Кўплаб ҳиндустоний сўзлар ҳам инглиз тилига кириб қолган. Африка тилларидан кирган сўзлар ҳам учрайди. Бунда уларнинг “Фри – Трейд” тамойиллари яхши иш беради. Бироқ бу гапларни мен бугунги кунда инглиз тилини яхши билган ўқимишли ёшлар қилаётгандек, бўлса-бўлмаса турли тиллардаги сўзларни қабул қилиб олавериш мумкин деган маънода айтаётганим йўқ. Бу борада мияни астойдил ишлатишга тўғри келади. Бизлар камбағал эмасмиз, аммо очкўзлик ҳам қилмаймиз. “Курси” сўзини жон-жон деб “курси” деяверамиз, унинг ўрнига “тўрт оёқли тахт” деган иборани қўлламаймиз.

Кези билан бир нарсадан хафалигимни ҳам айтиб ўтай. Ҳиндий тили давлат тили бўладими, йўқми, барибир мен ундан воз кечолмайман. Тулсидаснинг мухлиси бўлганлигим сабабли ҳиндий тилига муҳаббатим бошқача бўлиб қолаверади, бироқ ҳиндийда сўзлашувчилар ичида Рабиндранатлар қани? Прапхулчандр Ройлар қани? Жағдиш Бослар қани? Бундайларнинг кўпларини тилга олишим мумкин. Биламан, мен ва менга ўхшаган минглаб мухлисларнинг қуруқ истаги билан бундай одамлар ўзидан-ўзи пайдо бўлиб қолмайди. Бироқ давлат мақомига эга бўлувчи тилда бундай буюк сиймолар юз кўрсатишини ҳамиша орзу қилаверамиз.

Вардҳада бизнинг бир қизлар масканимиз бор. У ерда анжуманимизга аъзо бўлиш учун бир қанча қизлар тайёргарлик кўрмоқдалар. Муаллима ва толиба қизлар “тайин қилинган дарсликларни ўқишимиз қийин бўляпти”, деб шикоят қилмоқдалар. Бундай китоблар шахвоний усулдаги ҳикояларга тўлиқ. Ҳиндий тилида бадиий адабиёт бўлиши кифоя. Жаноб Банорасийдас Чатурведий бир неча йил эътиборимни шунга тортган эди. Давлат мақомига лойиқ деб топилган тилнинг адабиёти тоза, табаррук ва кўтаринки бўлиши керак. Ҳиндий тилида ҳозир бемаъни адабиётлар кўплаб чоп этилаётир. Газета ва журналларнинг муҳаррирлари бу борада хушёрлик кўрсатмаяптилар, аксинча, бундай бемаъниликка йўл қўйиб бермоқдалар. Менимча, анжуман бу борада бефарқ қараб турмаслиги лозим. У яхши

ёзувчиларни рағбатлантириши керак. Ўқувчиларнинг қандай китобларни севиб ўқишларини аниқлашда ҳам анжуман ёрдамини аямаслиги лозим. Бу ишнинг осон эмаслиги аниқ, аммо қийинчиликдан қочиб қаёққа ҳам борар эдик?

Деванагарий ёзувини мукамал эгаллаган бир мусулмон ўқувчи ҳам дарслик китобларидан бири ҳақида шикоятли гапларни айтди. Китобда Бобурийлар сулоласи ҳақида асоссиз гаплар айтилган экан. Ахир бу сулола узоқ эмас, деярли ўзимиз билан замондош бўлган-ку. Утиниб илтимос қиламанки, дарслик китоблар обдон танлаб, ақлни пешлаб тайёрланса, унга умуммиллат нигоҳи билан қаралса ва мундарижа ҳам ҳозирги замон заруриятларини назарда тутиб тузилса. Айтаётган бу гапларим аслида менинг соҳамдан ташқари масалалар эканини билиб турибман. Бироқ менга келиб тушган шикоятларни сизга маълум қилиб кўйишни ўз виждоний бурчим деб биламан.

Ҳиндий тили санскритдан келиб чиққан, ассомий ва бенгалий тиллари ҳам унга жуда яқин. Жанубий Ҳиндистон тиллари дравид тиллари дейилади. Мен ҳам уларни санскритдан келиб чиққанини эътироф этаман. Агар уларга ишонадиган бўлсак, одамларнинг айтишича, дравидлар аввал бошда орий бўлмаганлар, кейинчалик улар сирасига қўшилганлар. Бироқ тамилликларнинг айтишича, улар ваҳший одамлар бўлишмаган, орийлик ва маданият уларнинг қонига сут билан кирган. Тамил, телугу, каннар сингари тиллар санскритча сўзлар билан тўлиб-тошган. Бенгалий ҳам санскритча сўзларга тўла. Борди-ю, ўз тилларида биронта сўз учрамай қолса, улар ўша сўзнинг муқобилини санскритчадан олганлар ва бемалол ишлатаверганлар. Бинобарин, барча тилларнинг ёзуви битта бўлиши шарт. Шунинг учун ҳиндий тилига баъзи ислоҳлар киритилиши ҳам зарурдир, аммо мен бу можа рога илашишдан йироқман. Мен сизга ўз фикримни очик баён этдим. Чунки ёзув битта қилинса, тилларни ўрганиш анча осон ва қулай бўлар эди. Бу ишда ташаббусни Какасоҳиб ўз қўлига олган ва у шу ишни давом эттиради. Какасоҳиб Жанубий Ҳиндистон, Ассом ва Утқалга борганида унинг олдида тоғдай бир қийинчилик қўндаланг бўлган, маҳалий одамлар бу бизнинг штатимиз тилини бекор қилиб, ҳиндий тилини жорий қилгани келган, дейишган. Аслида ундай эмас. Штатда ўз тили қолаверади, бироқ ҳиндий тили шундай тарғиб-ташвиқ қилиниши керакки, штат тилининг давлат тили мақомига эришуви иккинчи ўринга тушиб қолсин, фақат ҳиндий тили давлат тили мақомини сақлаб қолсин. Бироқ мен ҳам Какасоҳибдан чегарадан чиқиб кетмаслигини сўрайманки, у бошқа штатлар тиллари мақомини заррача камситмасин. Шу боис адабий анжуманга таклиф киритиб, бу масалани бир ёқлик қилиш лозим бўлади.

Ҳиндий тили бизнинг миллий тилимиздир. У санскритча сўзлардан иборат бўлиши керак, дейиш нотўғри бўлар эди. Ҳиндулар ҳам, мусулмонлар ҳам уни ўрганиши керак, деган фикрда эмасмиз. Борди-ю, санскритча сўзлар билан тўлдириш керак деб айтадиган бўлсак, ундан шу маъно келиб чиқади-ки, мусулмон биродарларимиз ҳам санскритчани ўрганишга мажбур бўладилар, аммо бундай бўлиши зинҳор мумкин эмас. Дейлик, санскритча сўзлардан иборат роман ё қисса бўлса, уни қишлоқдаги одамлар ҳеч қачон тушуна олмайдилар. Етти қарор мусулмон оғайниларни бир четга суриб, биз ҳиндий тилига давлат мақомини бермоқчи бўлсак, бу осмонга гул экиш билан баробар бўлар эди, яъни осмонга гул экиб, унинг ҳидидан баҳраманд бўлишга ўхшаган гап-да. Қишлоқ одамлари ғоят соддадил бўлишади. Улар тушуниб етиши учун тил ҳам содда ва оддий бўлиши даркор. Бу ерда бир кўргазма ташкил этилибди, унда Индор шаҳрида нималар қилиниши батафсил баён этилган. Сизларнинг қишлоқдаги биродарларингиз қўлидан нималар келади? Улар бажарган нарсалар бизларга тўғри келадими ё йўқми, бу нарсаларни билиш шарт. Шаҳарликлар бизнинг қишлоқликлар

билан кўпда алоқамиз йўқ деб биладилар, бироқ мен улар ҳақида жуда кўп нарсаларни биламан, шаҳарликлар бизнинг қишлоқликларни бир-бирига чамбарчас боғлаб турган нарсаларни ҳам биламан. Айтмоқчиманки, бутун Ҳиндистонни боқиб турган озиқ-овқатларни деҳқонлар етказиб берадилар. Борди-ю, улар озиқ-овқат етказиб беришдан бош тортсалар, сизларнинг ҳолингиз вой бўлади, оч қоласиз, бошингизга Маҳораж Соҳиб билан Ҳукамчанд савдогарларнинг куни тушади. Чунки қуруқ олтину қумуш билан ҳеч кимнинг қорни тўймайди. Улар менга ўхшаб саяграҳа йўлини тутмайдилар, балки агар қорнимизни тўйғазмасанг, очдан ўламиз, деб ўликларини ташлаб оладилар, шаҳарликлар не кунга қолишларини шунда кўринг. Ҳиндистонда етти лакҳ қишлоқ бор. Ҳамманинг тириклиги шуларга боғлиқ. Шунинг учун улар қайси тилни тушунишса, ўша тилни ишлатиш лозим бўлади. Арабча ё форсча сўз учраб қолса-ю, биз шартта ундан юз ўгирсак, бу тўғри бўлмайди. Чунки бундай қилиш билан биз ҳиндий тилига давлат тили мақомини бера олмаймиз.

ҲИНДИЙМИ ЁКИ ҲИНДУСТОНИЙМИ? – 1

Бир мўътабар дўстимиз ёзган ғоят қизиқарли хат Нагпурда Ҳиндистон адабиёт кенгаши ташкил этган ва шу шаҳарда тўпланган вакиллар ҳузурида ўқиб эшиттирилган эди. Худди шу мазмундаги хатни бир мусулмон биродаримиз ҳам ёзиб юборибди ва ёнига “Бомбей кроникал” нинг ўтган йил 27 апрель сонидagi шу мазмунда ёзилган бош мақолани ҳам илова қилибди. Ушбу хат ва мақолада турли штатлар учун бир умумий тил борасидаги менинг фикрларимга ўхшаш фикрлар баён этилган эди. Шундай бўлса-да, менда бир хавотир пайдо бўлдики, менинг бу борада чиқарган хулосаларимдан баъзи тамойиллар ҳам эътироф этилгудек бўлса, бунинг замирида ҳалиги дўстим олдида турган мақсадни амалга ошириш нияти яширинган бўлади.

Аввало, мен баъзи мусулмон биродарлар дилида пайдо бўлган хавотирни бартараф этмоқчиман. Қаёққа қараманг, ҳаммаёқ шубҳадан иборат, ҳар бир одамнинг сўзига ҳам, амалига ҳам шубҳа билан қаралади. Барча анъаналар яхлитлигига эришмоқчи ва ўзига нисбатан шубҳа туғдирувчи одамлар учун менинг хоҳиш-иродам сари элтувчи энг тўғри йўл шуки, улар ўткинчи эҳтиросларни бир четга суриб қўйиб, виждонан ишларини қилаверсинлар. Кенгаш ишларида эҳтиросга берилиш тўғри келмайди. Кенгашнинг мақсади Ҳиндистондаги барча тиллар ичидан энг яхши нарсаларни тўплаб, уларни мамлакатнинг катта қисми, юртдошларимиз тушунадиган ҳолга келтиришидир.

Шубҳасиз, урду тилида дуру гавҳарларга тўла шундай бир хазина борки, у барча юртдошларимиз учун умумий маданий бойлик бўлиб қолиши керак, ҳиндистонлик мусулмонлар дилини ёки Ҳиндистон нуктаи назаридан туриб қилинган ислом тафсирини билмоқчи бўлган киши урду тилига бефарқ қаролмайди. Агар ушбу кенгаш урду адабиёти хазинаси эшигини очиб, уни мувозанатга келтириб қўёлмас, унинг ҳаққини адо этолмас экан, у ўз олдидаги фарзу қарзни ҳеч қачон узолмайди. Хат йўллаган биродаримиз бир хатога йўл қўйганки, буни бартараф этмасам бўлмайди. Унда менга хатни Банорасда эмас, Оллоҳободда топширишганди. Унинг хатоси шундан иборат эдики, мен 22 қарор ҳиндийзабон деганимда бугунги кунда ҳиндий тилини “ўзиники” қилиб олганларни қўшиб айтганман. Бу гапни Виндхёчал штати шимолида истиқомат қилувчи аҳолини назарда тутиб айтганман, шундан етти қарори мусулмонлар бўлиб, асли брахмашадан келиб чиққан тилда сўзлашар ва тушунишар эди, бу тилнинг грамматик тузилиши ҳам брахмашадан олинган. Унинг ҳиндийча номи ҳам ўзиники эмас. Бу номни унга шимолда яшайдиган одамлар учун асар ёзадиган

мусулмон адиблар берган бўлиб, бу ҳам худди ҳинду оғайнилари ёзадиган тил каби эди. Шундан кейин у икки гуруҳга бўлиниб кетди – шимолдаги ҳиндуларнинг деванагарийда ёзиладиган тили “ҳиндий”, форсча ё арабча ёзувда ёзадиган мусулмонлар тили “урду” деб атала бошланди. Бутун мамлакатдаги мусулмонларнинг умумий тилини урду дейиш тўғри эмас. Эсимда, Али оғалар ва мен малабарлик мусулмонлар билан гаплашишда қийналиб қолган эдик. Бир малайлам тилмочни ёнимизга олишга мажбур бўлгандик. Шаркий Бенгалия мусулмонлари орасида ҳам худди шундай қийинчиликка дуч келгандим. Танданжий ва Ражендр бабуларнинг “ҳиндий” сўзини ишлатишларидан уларнинг маъноси тирноқча ҳам ўзгариб қолмайди.

Дўстимнинг шимолий Ҳиндистондагиларнинг озгина қисми тушунадиган “ҳиндий” да ёзувчи адиблардан нолиши бежиз эмасди. Хат йўлловчи жаноб сўраши мумкин: “ҳиндий” ё “ҳиндустоний” деган гапларни қўйиб, шунчаки “ҳиндустоний” деб қўя қолса бўлмайдами? Менда бунинг учун шунчаки бир исбот бор. Бу шундан иборатки, менга ўхшаган янги одам учун 25 йиллик эски иборанинг номини ўзгартириш бефаросатлик саналади, бунинг устига унинг номини ўзгартиришга ҳеч бир жўяли сабаб бўлмаган бир пайтда Янги Кенгаш эски муассасанинг ҳосиласи ва у Шимолий Ҳиндистонда истиқомат қилувчи ва битта она тилида гаплашувчи ҳинду-мусулмон иккаласининг эҳтиёжини қондирмоқчи экан, бунинг учун тилнинг нима деб аталиши аҳамиятли эмас, уни хоҳ “ҳиндий” деб атанг, хоҳ “ҳиндустоний” деб. Мен иккала номдан ҳам тўла қаноат ҳосил қиламан.

Башартики, тил менинг тилимдан бўлса, “ҳиндий” сўзини қўлловчилар билан асло сан-манга бормас эдим.

“Жумла ҳиндистонликлар” – бу сўзларнинг қўлланишига эътироз билдиришганини мен ҳеч тушуна олмаганман, бутун мамлакатдаги ҳиндулар буни албатта тушунадилар. Мен дангал шу гапни айта оламани, шимолда яшовчи мусулмонлар ҳам буни тушунадилар. Ҳозирги вақтда Ҳиндистон маданияти шаклланмоқда. Кўпчилик мусулмонлар ҳозир бир-бири билан низолаарга бориб турган барча маданиятлардан умумий, бир-бирига ўхшаш маданий киефа тайёрлашга бел боғлаганлар. Алоҳида яшашга ҳаракат қилувчи биронта ҳам маданият узокқа бормади. Шу кунларда Ҳиндистонда мутлоқ соф орий маданият деб айтиш мумкин бўлган биронта ҳам алоҳида яшаётган маданият қолмаган. Орийлар бу ердаги энг қадимий аҳоли ёки ажнабий босқинчилар бўлган, бу ҳақда баҳс қилишдан ҳеч қандай маъно йўқ деб биламан. Фақат бир нарсани айтмоқчиманки, менинг энг қадимги аждодларим тўла озодликлари билан бир-бирларига ўхшаб кетганлар, ҳозирги авлодлар бўлган бизлар эса ўша ўхшашлик мевалари бўламиз. Бу кенгашни ташкил этиб, биз ўз ватанимиз ёки мўъжазгина дунёимиз учун савоб ишлар қиляпмизми ёки унга ортиқча юк бўлаяпмизми, буни фақат келажак айта олади. Бироқ менинг шу нарсага иймоним комилки, Янги Кенгаш ва “ҳинд адабиёти” анжумани – иккаласи биргаликда Ҳиндистондаги барча тилларда мавжуд гўзалликларни бир-бирига чатиштиришда ажойиб ишлар қила олади. Бордию шундай қилишмаса, улар тарқаб кетади. Бироқ чатиштиришдан мақсад уни мана бу орий, мана бу араб, мана бу инглиз деб ажратиб қўйиш бўлмаслиги керак.

ҲИНДИЙМИ Ё ҲИНДУСТОНИЙМИ? – 2

Ўтган сондаги “Ҳиндийми ёки ҳиндустонийми?” номли мақоламда мен “ҳиндий” ҳамда “ҳиндустоний” сўзларини нима учун ва қай тариқа маънодош деб тушунишим ва нима учун “ҳиндий” сўзини қўллашда давом этиш кераклигини айтиб ўтган эдим.

Ўтган сонда шу билан боғлиқ бир мактуб чоп этилган эди, унда “ҳиндий” сўзини ишлатишга қарши эътироз билдирилганди.

Қадимда мусулмонлар ҳиндий тилини ўрганар эдилар, унга адабий тил мақомини беришда ҳинду биродарларидан ортиқ бўлса бордирки, кам ҳаракат қилмаганлар. Лекин адабий мақомдан ташқари ҳиндий тилининг диний ва маданий мақоми ҳам борки, уни мусулмонларнинг бутун жамоаси ўзлаштира олмайди. Боз устига у жуда кўп сўзларни ўзлаштириб оляптики, уларнинг барчаси соф ҳиндийчадир, урдузабон кишиларнинг кўпчилиги бу сўзларни тушуна олмайди.

Агар олдинги замон мусулмонлари ҳиндийни ўрганган ва унга адабий тил рутбасини берган экан, ҳозирги замон мусулмонлари нега ундан ўзларини олиб қочадилар? Бешак, ўша замондаги ҳиндий тили бугунги ҳиндий тилига қараганда кўпроқ диний ва маданий маънога эга бўлган. Унда бирон тил диний ва маданий мазмунга эга бўлар экан, фақат шу нуқтаи назар туфайли ўша тилдан узокроқ бўлиш керак экан-да? Агар мен ўзимни шу туфайли узок тутадиган бўлсам, бунга сабаб ўша тилларнинг диний ва маданий мазмунда бўлиши экан-да? Бордию мен улардан мутаассир бўлишни истамасам ёки кўнглимда уларга нисбатан нафрат ва ирганиш бўлса, улардан қандай қилиб мутаассир бўла олардим? Шубҳасиз, агар биз қондош ва жондошлар сингари бу ерда бирга яшашимизга тўғри келар экан, биз бир-биримизнинг динимиз ва маданиятимиздан чўчишимизга ҳожат не? Санскритча сўзлардан фойдаланишда адоватга бориб, ҳиндий тилининг ўзига қарши нега бош кўтариб чиқайлик? Тамилдаги оддийгина сўзлар ўрнига санскритча сўзларни қўйиш ёки жумлани атайлаб санскритча шаклга солиб, оҳангжамали, баландпарвоз тус бериш, албатта, яхши эмас. Бу эса тилнинг асл ширасини йўқотади. Бироқ миллат тараққий топа боргани сайин фақат санскритни биладиган ҳиндулар санскрит сўзларини маълум даражага етганча истеъмол қиладилар, буни табиий ҳол деб билмоқ керак, фақат арабча биладиган мусулмонлар ҳам шундай қиладилар, ҳолбуки иккаласи ҳам битта тилда ёзади ва бунда қай даражада ёктириш ёки ёктирмасликларининг аҳамияти йўқ. Уқимишли ҳиндулар ва мусулмонлар тилларининг ҳар иккала туридан бохабар бўлишга тўғри келади. Инглиз тили сингари тараққий этган тиллар борасида гап кетганда, бунинг ҳақиқат эканига ишонмасдан бўладими? Саводхон инглиз кишиси “sympathy” ва “falo-feelying”, ёки “fatherly” ва “paternal” ёки “early” ва “annual” сўзларининг ҳар иккаласини билади. Бизни қийнаётган нарса шуки, бугунги кунда бизлар яқдил эмасмиз ва биздан кўра эътиборлироқ одамларга ҳам ўзаро ишончсизлик бамисоли заҳардек ўз таъсирини ўтказмоқда.

“Ҳиндий”, “ҳиндустоний” ва “урду” биргина тилнинг турлича номланиши, холос. Бизнинг мақсадимиз бугун бир янги тил яшаш эмас, балки “ҳиндий”, “ҳиндустоний” ва “урду” деб аталадиган тилни штатлараро (элатлараро) тилга айлантиришдир. Жаноб Канҳейялаъл Мунший “Ҳанс” журнали тилини қўллаб-қувватлаган ҳолда билдирган фикрларини тўғри деб биламан. Тамил ё телугу тилидаги бирор нарсени ҳиндий ё ҳиндустонийга ағдарганингизда унда санскритча сўзлар бўлмаслиги мумкин эмас. Санскритча сўзлар, албатта, бўлади, чунки бу тилларда санскритча сўзлар тўлиб-тошиб ётибди. Араб тилида ҳам шу ҳолни кўрамиз. Агар арабчадан бирор нарсени ҳиндий ё ҳиндустонийга таржима қилмоқчи бўлсак, унда арабча сўзлар учрамай қолмайди. Агар Рабиндранат Тҳагорнинг “Гитанжали”сининг ҳиндий ё ҳиндустонийга таржимасида санскритча сўзлар (бундай сўзлар бенгал тилида ҳаддан ташқари кўп) атайлаб олиб ташланса, ундаги бадийлик ва жозибадан асар ҳам қолмайди. Мавлавий Абдул Ҳақ ё Оқил соҳибдек мусулмон адиблар айтганидай, умумий тилни фақат ҳиндулар гаплашадиган тил шаклини ихтиёр эттиришдан асраб қолинса, жуда катта иш қилинган бўлар эмиш. Агар қўлимдан келганида, урду фақат чин мусулмонлар тилидир, деган хаёлни уларнинг миясидан чиқариб ташлардим. Ҳиндий фақат ҳиндулар тили деган фикрни ҳинду адиблари фикрини ҳам батамом ўзгартирардим. Агар иккала томон адиблари кўнглидан шу фикрлар чиқариб ташланмас экан, Шимолий

Ҳиндистоннинг ҳинду ва мусулмон қабилалари ҳеч қачон умумий тилга эга бўла олмайдилар, кейин сиз унга қандай ном қўйсангиз, қўяверинг. Шунинг учун бу ерда, ҳеч бўлмаганда, ном устидаги жанжал-баҳсларга барҳам беришимиз керак. Агар сизлар виждонан битта тил бўлишини хоҳлар экансиз, унга қандай ном бериш ҳар кимнинг ўз ихтиёрида.

Энди ёзув муаммосига келсак. Мусулмонлар деванагарий ёзувида ёзишлари керак, деган фикрни бир четга қўйиб турайлик. Кўпчилиكنи ташкил этувчи ҳинду қавми араб ёзувини қабул қилишлари керак, деган фикр ҳам шунинг биттаси. Шунинг учун ҳиндий ё ҳиндустоний тили араб ёзувига ўтиши керак бўлади. Олдин айтиб ўтган эдимки, Шимолий Ҳиндистон ҳинду ва мусулмонлари гаплашадиган тил хоҳ деванагарий ёзувида, хоҳ урду ёзувида бўлсин, у ҳиндий ёки ҳиндустоний тили бўлиб қолаверади. Бунга қаршилар ҳам чиққан эди, аммо мен ўз фикримдан қайтганим йўқ. Бироқ деванагарий ёзувида қандайдир ислоҳлар бўлмоқда, мен буни чин дилдан қўллаб-қувватлайман. Бу ислоҳ шундан иборатки, турли штатларда, асосан санскритча сўзлар энг кўп ишлатиладиган штатларда гапириладиган барча тиллар учун деванагарий ёзуви таомилдаги ёзув деб қабул қилиниши лозим. Қандай қилиб бўлмасин, Ҳиндистоннинг барча тилларидаги дурдона бадиий асарларни деванагарий ёзувида ёзишга ҳаракат қилмоқдалар.

Ҳиндий (ҳиндустоний) ва урду ўртасидаги низо ва бунинг асосий сабаби ҳинду ва мусулмон қавмлари бир-бирини душман деб қарашганидандир. Жанубий Африкадан қайтиб келганимдан буён шу аҳволни кўряпман. Аслида низолашишга ҳеч қандай асос йўқ, чунки агар мусулмонлар ҳиндий тилидаги битта ҳам сўзни ишлатмасликка қасам ичганларида ҳам бунинг уддасидан чиқолмаган бўлар эдилар. Бунинг сабаби шундаки, иккаласининг сарфу наҳви бир хил. Шунга ўхшаб форсий ва урдунинг ашаддий мухлислари ҳам форсий ва урду сўзларини чиқариб ташлай олмайдилар. Бу нарсани Тулсидаснинг “Рамайна” асарида кўриш мумкин, унда форсча ва арабча сўзлар талайгина ишлатилган.

Ҳиндий ёки ҳиндустоний тили бугун Ҳиндистоннинг давлат тили бўла олади, чунки бу оммавий тилдир ва ташқи зарбаларга бардош бера олади, шу маънодаки, унда барча тиллардаги энг гўзал жиҳатлар тажассум топган. Ҳиндийни соддалаштириш керак, аммо уни санскритга яқинлаштириш учун қилинаётган саъй-ҳаракатлар тўғри эмас. Барча тилларда ишлатиб келинаётган мақол ва маталларни ҳиндий тилига ўзлаштириш керак.

Ҳиндий тилидаги китобларни аввал инглизчага, ундан кейин эса бангол ёки бошқа тилга таржима қилиш анъанаси яхши эмас. Бордию сизлар миллий тилимиз бўлишини хоҳласангиз ва кўзлаган мақсадингизга етмоқ истасангиз, Ҳиндистон халқ оммаси хоҳиш-иродасини ҳисобга олиб, инглиз тилини ўзингиздан ажратиб олишингиз керак бўлади. Инглиз тили жаҳон тилидир ва унинг халқаро миқёсдаги аҳамияти катта. Мен инглиз тилининг аҳамиятини камситмайман, аммо ҳиндустоний бутун Ҳиндистоннинг давлат тили бўлмоғи керак. Халқнинг онгида маҳкам ўрнашиб қолган “энг яхши асарлар инглиз тилида яратилади” деган фикрни илдизи билан суғуриб ташламоқ даркор. Ҳар ким ўз тили ва маданияти қобиғига пилла қуртидай ўралиб яшаётганидан хурсанд бўлса-ю (майли, хурсанд бўлаверсин), шундоқ ён қўшни-жон қўшни бўлиб яшаётган штатнинг тили ва адабиёти билан таниш бўлмаса, бу жуда ачинарли ҳол-ку. Бир ҳовуч адабиёт билимдонларимиз турли штатлар тилига таржималар қилишаётган бўлиши мумкиндир. Бироқ биз ишларни кўнгил тўқлиги учун номигагина қилмаслигимиз керак, балки бундан кўра жиддийроқ ва муҳимроқ ишларни бажаришимиз лозим бўлади.

Оммавий адабиётни оммавий тилдагина тарғиб ва ташвиқ қилиш мумкин. Бошқа тиллардан кўра ҳиндустоний тили бу талабга кўпроқ жавоб бера олади.”Ҳиндий”ни “ҳиндустоний” деб айтишдан мақсад шуки, бу тилда форсий ибораларнинг руҳи сақланиб қолиши мақсадга мувофиқдир.

Инглиз тили ҳеч қачон штатлар ўртасида боғловчи (ёки воситачи)лик вазифасини адо этолмайди. Бордию ростдан ҳам биз Ҳиндистон адабиётини ривожлантиришни истасак, турли тиллар қаърида яшириниб ётган дургавҳарларни Ҳиндистоннинг миллион-миллионлаб аҳолиси орасида намоён этмоқчи бўлсак, бу ишни муваффақиятли амалга ошира оламиз. Шунинг назарда тутиб, машҳур ёзувчи Мунший Премчанд ойлик “Ҳанс” (Оққуш) журналинини чиқарди. Уни ҳар томонлама ривожлантириш зарур.

ҲИНДИЙ ТИЛИ ТАРҒИБОТИ ҲАҚИДА

Фурсатдан фойдаланиб, давлат тили нима учун айнан ҳиндий ёки ҳиндустоний бўлиши керак деган саволга жавоб беришга ҳаракат қиламан. Сизлар Карнатакда яшайсизлар, Карнатакдан нарини кўриш имконига эга эмассизлар ва каннар тили бўйича билимингиз билан кифояланиб қолгансизлар. Бирок агар мамлакат кишлоқларига кўз ташлагудек бўлсангиз, нигоҳингиз ҳам, дунёқарашингиз ҳам кенгайиб кетади, энди сиз Карнатак эмас, бутун Ҳиндистонни назарда тутиб ўйлай бошлайсиз. Карнатакдан ташқаридаги воқеаларга қизиқишингиз ортади. Бордию агар тилнинг бирон-бир ҳаммабоб воситачиси ёки боғловчиси бўлмаса, сиздаги бу қизиқиш узокқа бормайди. Карнатакликлар синдхлар ёки бошқа штатларнинг одамлари билан қандай қилиб алоқа ўрнатадилар-у, бу алоқани қандай давом эттирадилар? Баъзи одамлар инглиз тили худди шундай вазифани адо эта олади, деб ўйлар эди ва ҳозир ҳам шу фикрда бўлсалар, ажаб эмас. Агар бу муаммо бизнинг мингтача ўқимишли одамларимиз борасидаги муаммо бўлганида эди, шундай бўлиши эҳтимолдан узок эмасди. Лекин менинг имоним комилки, бу сизлардан биронтангизни қаноатлантирмаган бўларди. Сиз билан биз шунинг истаймизки, миллионлаб одамлар штатлараро алоқаларни ўрнатсалар. Бундай алоқалар инглиз тили ёрдамида ўрнатилганда ҳам, шу нарса аниқки, ҳали неча авлодларгача бунга эришиб бўлмайди. Улар барчаси айнан инглиз тилини ўрганишларига ҳеч қандай асос йўқ. Қолаверса, инглиз тили зинҳор пул ишлаб топишнинг муқаррар ва муайян воситаси бўлолмайди. Қанча кўпроқ одамлар уни ўргана борган сайин (иш нуқтаи назаридан), унинг қиймати тобора йўқолиб бораверади. Боз устига инглиз тилини ўрганиш қанчалик қийин бўлса, ҳиндустонийни ўрганиш шунча осон. Инглиз тилини ўрганишга кетадиган вақт ҳиндий-ҳиндустонийни ўрганишга кетадиган вақтдан анча кўп. Имоним комилки, кунда бир неча соат кунт билан машғул олиб борилса, бир ойда ҳиндийни ўрганса бўлади. Ёшим олтмиш еттига бориб қолди. Умримнинг кўпи кетиб, ози қолган. Хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг, мен каннарча таржимага қулоқ солиб турганимда, шундай хулосага келдимки, агар кунда бир неча соатдан машқ қилиб борсам, каннарни ўрганиб олишимга бор-йўғи саккиз кун кетар экан. Ҳиндийни ўрганишнинг осонлиги шундаки, Ҳиндистонда хиндулар гаплашадиган тиллар ичида Жанубий Ҳиндистоннинг тўртта тили ҳам бор, уларнинг барчасида санскритча сўзлар жуда кўп. Тарихимиздан маълумки, қадимги замонда Шимол билан Жануб ўзаро муаммоларни санскрит тили ёрдамида ҳал этган. Бугунги кунда ҳам Жанубнинг олимлари Шимолнинг олимлари билан санскрит тили ёрдамида гаплашадилар. Ҳиндистоннинг турли тиллари асосан сарфу нахвлари билан фарқ қилади. Шимолий Ҳиндистон тилларининг сарфу нахви ҳам бир хил. Тўғри, Жанубий Ҳиндистон тилларининг сарфу нахви бир-биридан фарқ қилади. Санскрит жорий бўлишидан илгари уларнинг сўзлари ҳам турлича эди. Бирок энди улар ҳам кўплаб санскритча сўзларни ўзлаштириб олган. Улар санскритча сўзларни шунчалик ўзлаштириб олганки, мен Жанубни айланиб юрганимда бу ердаги тўртта тилда гапирилган нарсаларнинг маъносини англаб олиш мен учун қийинчилик туғдирмаганди.

Энди мусулмон биродарларимизга қайтайлик. Улар ўз худудлари тилини билиши табиий бир ҳол. Бундан ташқари, улар урдуни ҳам биладилар. Ҳиндий ва урду ёки ҳиндустонийда ҳеч қанақа фарқ йўқ, иккаласининг сарфу наҳви бир хил. Ёзув туфайли бир-биридан фарқ қилиши турган гап. Обдон ўйлаб кўрилса, шу нарса маълум бўладики, “ҳиндий”, “ҳиндустоний” ва “урду” – бу учала сўз бир тилнинг аломати. Бу тилларнинг луғатларини қарайдиган бўлсак, шу нарса аён бўладики, улардаги кўплаб сўзлар муштаракдир. Шу боис, биргина ёзув масаласи чиқариб ташланса, бунда мусулмон биродарларимиз учун ҳеч қандай қийинчилик қолмайди. Улар ёзув масаласи эса йўл-йўлакай ҳал бўлиб кетади.

Шу боис яна аввалги гапимга қайтиб айтаманки, агар шимолда Шринагардан тортиб, жанубда Канякумарийгача ва ғарбда Карачидан тортиб, шарқда Дибругархгача кўз югуртириб чиқилса, сизнинг ҳиндий тилини ўрганишдан бошқа чорангиз қолмайди. Инглиз тили бизнинг давлат тилимиз бўла олмаслигини сизларга тушунтириб бердим. Менинг инглиз тилига қарши адоватим йўқ. Баъзи олимлар учун инглиз тилини билиш зарурий. Халқаро алоқалар учун ва Ғарбнинг илму фанидан бохабар бўлмоқ учун инглиз тили керак бўлади. Лекин инглиз тилига у муносиб бўлмаган рутба тақдим этилишидан хафа бўлиб кетаман.

ҲИНДИЙ ТИЛИ – ДАВЛАТ ТИЛИ

Бундан буён бизга умумҳиндистон муносабатлари учун ҳинд оиласига тегишли шундай бир тил керак бўладики, у аҳолининг катта қисмига олдиндан таниш, ҳамма учун тушунарли бўлсин ва бошқалар уни осонлик билан ўргана олсин. Бу тил, ҳеч шубҳасиз, ҳиндий тилидир. Уни Шимолий Ҳиндистондаги ҳиндулар ва мусулмонлар яхши биладилар ва унда бемалол сўзлашадилар. Урду ёзувида ёзадиганлар уни урду тили, деб атайдилар. Миллий конгресс 1925 йилдаги Конпур конвенциясида тасдиқланган ўзининг машҳур резолюциясида уни “ҳиндустоний” деб номлади. Ўшандан буён, ҳеч бўлмаганда расмий равишда, “ҳиндустоний” бизнинг давлат тилимиз бўлиб қолганди. “Расмий равишда” дейишимнинг сабаби шундаки, конгрессчилар ҳам бунга керагича амал қилганлари йўқ. Оммавий – сиёсий таълим учун Ҳиндистон тилларининг аҳамиятини англаб етиш ва эътироф этиш учун 1920 йилда жиддий ҳаракатлар бошланиб кетди. Шу билан бирга сиёсий онглари ошган ҳиндистонликлар қийналмай гаплаша оладиган, Конгресснинг умумҳиндистон палаталарида турли штатлардан келган конгрессчилар тушунадиган умумҳиндистон тили аҳамиятини ҳам изохлашга ҳаракат қилинди. Бу давлат тилида биз ҳар иккала услубда тушуна ва гаплаша олишимиз ва ҳар иккала ёзувда ёза олишимиз лозим бўлади.

Афсус билан айтишга мажбурманки, кўплаб конгрессчилар бу резолюцияга амал қилмадилар. Бугунги кунда конгрессчилар инглизча гаплашишга даъват этмоқдалар ва ўзларига қўшиб, бошқаларни ҳам инглизча гаплашишга мажбур қилмоқдалар. Бунинг шармандали ҳол деб ўйлайман. Инглиз тили бизни шундай сеҳрлаб, қомига тортиб кетганки, бунинг асоратидан ҳамон халос бўлганимиз йўқ. биз унинг сеҳрига тушиб Ҳиндистонни тараққий топтириш йўлидаги мақсадимизга ўзимиз ғов бўлмоқдамиз. Бизлар инглиз тилини ўрганишга шунча йиллардан бери қимматли вақтимизни сарфлаб келяпмиз. Модомики, ҳиндустонийни ўрганиш учун бир неча ой вақт сарфлашга кўзимиз қиймас эканми, она халқимни севаман деган гапимиз бир пулга қиммат бўлиб қолаверади.

*Ҳинд тилидан
Замира ШОДИЕВА таржимаси*

“Гир айлантириб девор билан ўралган, эшик-деразалари зич ёпиқ уйнинг кераги йўқ менга. Барча халқлар маданияти хонадонимга эмин-эркин кира олиши лозим. Шу билан бирга, ҳеч ким мени ўз уйимда қисиниб-қимтиниб яшашига мажбур қилолмайди.” Ўзгалар хурматини жойига қўйиб, ўзининг ҳам қадрини билган ҳар қандай хонадон эгаси айнан шундай, Ҳиндистон озодлик ҳаракати раҳнамоси Махатма Ганди сингари фикр юритиши табиий. Тарихий пойдевори мустаҳкам элнинг келажаги ҳам мўрт бўлмайди. Кўзлаган мақсади аниқ давлат олдинга дадил қадам ташлайди. Бироқ ҳар қандай вазиятда ҳам ён-атрофига назар солишни унутмайди, ўрни келса, кимгадир намуна бўлиб, кези келганда кимдандир ибрат олишдан орланмайди. Айниқса, гап маънавият, маърифат, маданият ҳақида кетганда, умумбаширий тараққиёт якка халқ манфаатидан устун қўйлиши шубҳасиз.

Журналимизнинг маълум қисмини бирор мамлакатга бағишлаш, “Жаҳон маданияти ва санъати” бўлими саҳифаларига хорижий суҳбатдошларни чорлаб, дунё маданияти, санъати, адабиёти саҳналарида рўй бераётган жараёнлар билан танишиши наиримизнинг яхши бир анъанасига айланмоқда.

Аҳамият берган бўлсангиз, журналимизнинг ушбу сонида Ҳиндистонга алоҳида ўрин берилди. Муқовадан бошлаб, шеъриятгача, публицистикадан тортиб, биографик мақолаларгача – ҳар бир рукнда ҳинд диёрининг нафаси уфуриб турибди. Ўзбекларда “кўнгил яқин”, “юзини иссиқ қилган...” каби иборалар бор. Инсон кўнглининг кимгадир яқинлиги ўзаро меҳрдан, самимий ҳурматдан дарак беради. Бу ўй-фикрларнинг муштараклиги, орзу-ниятлар, ҳис-туйғуларнинг ҳамоҳанглигидан далолатдир. Не ажабки, диллар пайвандлиги наинки икки инсон ўртасида, балки бутун бир халқлар орасида ҳам юзага келиши мумкин. Ҳиндистон – ўзбекларнинг кўнглига яқин юртлар сирасига киради. Бу заминнинг тарихи ўтмишимиз билан чамбарчас боғлиқ, адабиёти бизга яхши таниш, санъати қалбимиз тўридан жой олган...

Эътиборингизга ҳавола этаётган мақолаларимиз қаҳрамонлари адабиёт, санъат, маданиятнинг турли йўналишларида, турли замон ва маконда ном қолдирган. Аммо уларнинг ҳар бири аввало ИНСОН бўлган! Ўз ҳаёти, ўз тақдири, рўёбга чиққан орзуларини ушналмаган армонлари билан... Ушбу мухтасаргина битиклар кимгадир янги нигоҳ билан қарашингизга ундаса, кимгадир ҳурматингизни оширсан, кўнглингизда кимгадир нисбатан меҳр уйғотса, ажаб эмас.

ҲИНДИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ

Мустақилликка

эришган санаси:

15 август 1947 йил.

Давлат тили: ҳиндий,
инглиз ва яна 20 та тил.

Пойтахти: Нью-Дехли.

Майдони: 3.3 млн. км²
(жаҳонда 7-ўрин).

Аҳолиси (2011 й.м.):

1 210 193 422 киши
(жаҳонда 2-ўрин).

Таникли давлат арбоби, Нерулар сулоласининг жаҳонга машҳур вакили Индира Ганди ўз нутқларидан бирида Ҳиндистон фуқароси ва унинг фидойи фарзанди ўлароқ ватанини ҳар жиҳатдан кўп ўрганганини, аммо шу мамлакатнинг давлат раҳбари лавозимида ишлаб туриб ҳам у ҳақда жуда оз билишини очик эътироф этган эди. Ҳиндистонни мўъжизалар юрти, алломалар юрти, эндиликда эса юқори технологиялар юрти... каби сифатлар билан таърифлаш одат тусига кирган. Бундан кўринадики, бу диёр ўзининг олис ва сирли ўтмиши билангина эмас, балки ҳодисаларга бой бугуни ҳамда истикболли келажаги билан жаҳон диккати-эътибори марказида бўлиб келмоқда.

* * *

Ҳиндистон мустамлакачилик жабрини чеккан мамлакатлардан бирidir. Бу ҳолат узок ўтмишдан бошланиб, 1947 йил 15 августга қадар давом этган. Худди шу куни Дехлидаги Қизил Қалъа минораси узра мустақил Ҳиндистон байроғи ҳилпираб, ушбу мамлакатда мустамлакачилик ва чет эл истибдодига абадий барҳам берилгани жаҳонга маълум қилинган. 1950 йил 26 январда эса Ҳиндистон давлатининг асосий қонуни – Конституцияси қабул қилинди ва бу мамлакат чинакам тараққиёт йўлига қадам қўйди.

* * *

Ҳиндистонда 200 дан ортик миллат ва элат вакиллари аҳиллик билан умргузaronлик қилиб келадилар. Улар турли тиллар, шеваларда гаплашиб, турли дин ва мазҳабларга эътиқод қиладилар. Мамлакатнинг асосий тили ҳиндий-орий оиласидан бўлиб, унда аҳолининг ярмидан кўпи сўзлашади. Мамлакат бўйича

асосан уч тилнинг устиворлиги кўзга ташланади, булар ҳиндий, урду ва инглиз тилларидир. Ҳар бир штатнинг расман ўз давлат тили мавжуд.

* * *

Замонавий илғор технологияларни муваффақиятли ўзлаштириш шарофати билан Ҳиндистон космик фазони тадқиқ этишда ажойиб ютуқларга эришмоқда. Компьютер ва электроника соҳасидаги кашфиётлар бутун дунё олимларини ҳайратга солмоқда. XXI асрнинг эллагинчи йилларига бориб Ҳиндистон бу соҳада дунёда етакчи мамлакатга айланиши башорат қилинмоқда. Ҳиндистон оғир саноат, фармацевтика, компьютер, юқори технологиялар соҳаларидаги энг сўнгги ютуқларни ўзлаштириш ва ҳаётга татбиқ этиш асносида ўзининг миллий тараққиёт йўлида олға қадам ташлаб кетмоқда.

“БИЗ ҲАМ ДЎСТ, ҲАМ ОҒА-ИНМИЗ!”

Ҳиндистоннинг Ўзбекистондаги Фавқулодда ва Мухтор элчиси Гитеш Сарма

Азалий ҳамкоримиз бўлган Ҳиндистонда бугунги кунда юз бераётган маданий-маърифий жараёнлар, икки халқ ўртасидаги муносабатлар, уларнинг ривожини ҳақида маълумот олиш учун Ҳиндистоннинг Ўзбекистондаги Фавқулодда ва Мухтор элчиси жаноб Гитеш Сармани ҳамда элчихонанинг Маданият маркази директори жаноб Ражеш Меҳтани суҳбатга чорладик.

Ҳинд маданияти маркази директори Ражеш Меҳта

Савол:

Ўзбек-ҳинд маданий алоқалари, уларни ривожлантириши йўлида олиб борилаётган ишлар ҳақида сўзлаб берсангиз.

Жавоб: Ҳиндистон ва Ўзбекистон ўртасидаги дўстлик, ҳамкорлик ришталари ҳақида сўз борар экан, кўз олдимиздан бир неча асрлик тарихга эга муносабатлар ўтади. Халқларимиз ўтмишида туташ нуқталар бисёр. Аммо, таъкидлаш жоизки, юртингиз мустақилликка эришгандан кейингина алоқаларимиз мустаҳкам асосга эга бўлди, янги босқичга кўтарилди. Ва бунда икки давлат раҳбарлари, хусусан бевосита Президент Ислоҳ Каримовнинг саъйи-ҳаракатлари катта аҳамиятга эгадир.

Ҳиндистонликлар азалдан юртингиз ҳақида кўп эшитган, ўқиган, Тошкент, Бухоро, Самарқанд каби кўҳна шаҳарлари билан доврўқ қозонган, гўзал тарихий обидаларга бой ўзбек диёрини сиртдан яхши танишар эди. Эндиликда озод Ўзбекистон дарвозалари хорижий сайёҳлар, жумладан, бизнинг ватандошлар учун ҳам кенг очилди. Ҳиндистонликлар ўзбек юртинигина эмас, унинг халқини ҳам яхшироқ таний бошладилар. Бевосита мулоқотга киришиш, мамлакатларимиз тараққиётига хизмат қилувчи омилларни ҳамкорликда яратиш имкони туғилди.

Бир гапни ҳеч иккиланмай эътироф этамиз: ҳар қандай бошқа мамлакат билан дўст бўлишимиз мумкин, лекин ўзбеклар билан чин маънода биродар – ака-укадекмиз. Бизнинг ўтмишимиз ҳам, бугунги кунимиз ҳам, умид қиламизки, эртамик ҳам муштаракдир.

Бевосита Ҳиндистон элчихонаси ва ундаги маданият маркази фаолиятига келсак, таълим, маданият, санъат соҳаларида ўзаро тажриба ва фикр алмашиш мақсадида кўплаб лойиҳалар амалга ошириб келинмоқда. Бир неча йилдан буён маълум дастурлар доирасида ўзбекистонлик турли соҳа вакиллари тажриба алмашиш, амалиётни ўташ учун Ҳиндистонга жўнатиб турамыз. Ном қозонган ҳиндистонлик мутахассисларни Ўзбекистонга таклиф этиб, учрашувлар, анжуманлар, кўргазмалар уюштириб туриш ҳам анъанага айланган. Маданият марказида мунтазам ишлаб турган тил, рақс, йога тўғрақларининг эшиклари барча талабгорлар учун доим очик. Ҳиндий ва инглиз тилидаги китобларга бой кутубхонамиз талаба ёшлар, мутахассислар, Ҳиндистон адабиёти шинавандалари хизматида. Ўзбек санъаткорлари бизнинг диёримизга бориб, санъатини тақдим қилса, ўз навбатида ҳиндистонликлар юртингиздаги санъат ихлосмандларига маҳоратларини намойиш этиб турадилар. Хусусан, сентябрь-октябрь ойларида таникли сураткашларимизнинг фотосуратлар кўргазмаси билан Тошкентга келиши режалаштирилган. Хуллас, икки халқ ўртасидаги ришталарни янада мустаҳкамлаш, муносабатларимиз камровини кенгайтириш йўлидаги ишлар мунтазам амалга ошириб турилади.

Савол:

Маълумки, юқори технологиялар ишлаб чиқариш ва татбиқ этиш борасида Ҳиндистон дунёда етакчи мамлакатлардан бири ҳисобланади. Азалий маданий қадриятлар ва замонавий тараққиёт – бу масалада мувозанатни сақлаш осон эмас. Ҳиндистонлик ёшлар кўпроқ қай томонга мойиллик билдирмоқда?

Жавоб: Ҳиндистон – неча юз йиллик тарихи давомида дунёнинг у ёки бу чеккасида келган турли миллат вакилларига ўз бағридан жой берган замин. Аммо эътиборлиси шундаки, ҳар қандай шароитда ҳам халқимиз ўзлигини йўқотмаган. Ўзгалар маданий бойлиги, мероси, қадриятларининг маълум жиҳатларини қабул қила туриб, ўзиникидан ҳам воз кечмаган. Буни тарихга назар ташлаб ҳам, бугунги вазиятга қараб ҳам илғаш мумкин. Азалий қадриятлари, маданиятига таянган, уларни авайлаб-ардоқлаган эл ҳеч қачон ўзлигини йўқотмайди.

Ҳиндистонлик замонавий йигит-қизларнинг жаҳондаги барча ёшларга ўхшаш томонлари бор, албатта. Уларнинг кундалик турмуши тезкор. Телевидение, интернет - ҳаётларининг ажралмас бир қисми. Яна ўзига хос бир жиҳат борки, шу сабаб уларнинг умумжаҳон тараққиёт оқимида сингиб кетиш эҳтимоли янада кўпаяди – бизнинг ёшлар инглиз тилини деярли ўз она тилидек яхши билади. Бундай имкониятдан улар ахборот олишда ҳам, билимларини бойитишда ҳам, ҳатто ғарбда янги урф бўлган либосларни танлашда ҳам фойдаланадилар. Лекин, айтиб ўтганимиздек, миллий анъаналарни ҳам асло четга суриб қўймайдилар. Бизда кеча ва бугун, ўтмиш ва замонавий ҳаётнинг ажиб уйғунлигини ҳар қадамда кўришингиз мумкин. Қизларимиз кундузи қулай жинсилар кийиб ўқишга борса, кечкурун мафтункор сарийларда базмга ташриф буюради; йигитларимиз бугун ғарб мусикасига ошно бўлса, эртага мумтоз кўшиқларимизни хиргойи қилиб юради. Таомномамизни олайлик: бутун дунё ёшлари “fast-food” – тезкор егуликларга ружу қўйганда, бизникилар ҳам бу “жараён”дан четда қолмаслиги табиий. Бироқ шу билан бирга, ер юзининг исталган бурчагида ҳинд миллий таомлари ресторанини учратишингиз мумкин. Дарвоқе, ана шундай халқаро миқёсида кенг тарқалган ресторанлар тармоғидан бири “Бухоро” деб номланади. Қаранг, ҳинд таомларига ихтисослашган ресторанимиз “Бухоро” номи билан доврўф қозонган. Мана сизга яқинлигимизнинг яна бир намунаси!

Демоқчимизки, Ҳиндистон бошқа халқлар маданияти билан тўқнаш келганда, фақат янада бойиши мумкин. Миллий анъаналарига завола етказмаган

ҳолда, бошқалардан нимадир олади. Ўзи ҳам умумжаҳон маданияти ривожига ҳиссасини кўшади.

Савол:

Қадим замонлардан буён кўплаб ҳинд адиблари, файласуфлари ўзларининг ажойиб асарлари билан жаҳон маданий ҳазинасини бойитганлар. Бугунги Ҳиндистонда содир бўлаётган адабий жараёнларни қандай изоҳлайсиз? Ёш ёзувчи ва шоирлар кўпроқ қайси жанрлар, адабий оқимларга эътибор қаратмоқдалар?

Жавоб: Ҳиндистон адабиёти деганда, муҳим бир ҳолатни инобатга олиш зарур. Ватанимиз аҳолиси кўплаб миллатлар ва элатлар вакиллари билан ташкил топган. Уларнинг ҳар бири ўз она тилига эга. Барча штатларнинг забони давлат тили мақомидадир. Юртимиз адабиёти яқдил халқнинг ҳаётини акс эттирувчи кўп тилли бир оламдир. Шундай экан, адабиётимиз нафақат аслиятда чоп этиладиган китоблар, балки кенг миқёсидаги таржима асарлардан ҳам иборат бўлиши табиий ҳол.

Техника, технологиялар ривожига замонавий адабиётнинг шаклига ҳам, тилига ҳам ўз таъсирини ўтказган. Дейлик, бугунги авлод янги асарлар билан китоб кўришида эмас, кўпроқ адабий журналлар саҳифаларида танишипти. Матбуотнинг китоб ноширлигига нисбатан тезкор ишлаши, қолаверса, журналларни ўқиш нисбатан енгилдек туюлиши бунга сабаб бўлмоқда, назаримизда.

Асарлар мавзусига келсак, адибларимиз асосан жамиятнинг ўртаҳол қатлами ва айниқса, ўрта ёшлилар тумуш тарзини ёритишга эътибор қаратмоқдалар. Оддий одамларнинг ўй-хаёллари, қувончу ташвишлари, оилавий муаммолари ва жамиятдаги ўрни акс этмоқда бугунги адабиётда. Бундай вазиятни кўплаб бошқа мамлакатлар адабиётида ҳам кузатиш мумкин.

Кейинги пайтда ҳинд адабиётида янги бир бурилишни кузатиш мумкин. Ҳиндий тилининг мавқеи янада ошган. Юртимиз озодликка эришган даврда аҳолининг каттагина қисми саводсиз эди. Табиийки, одамларнинг ўз она тилида ўқиш-ёзишни ўрганиб олиши ҳам катта ютуқ бўлган. Орадан ярим асрдан зиёд вақт ўтди. Бугунги ўғил-қизлар ота-онаси ё бува-бувиларидан фарқли ўлароқ, камида икки-уч тилда – ўз она тили, инглиз ва ҳиндий тилларида бемалол сўзлаша олади, ўқийди, ёзади. Бу эса ҳиндий тилида ёзилган жиддий, мумтоз асарларнинг мамлакатнинг барча ҳудудларига бирдек тарқалиши учун асос бўлмоқда.

Юртимизда инглиз тилининг ҳам кенг тарқалганини айтиб ўтдик. Ҳиндистон бадиий адабиёти намояндлари орасида инглиз тилида ижод қилиб, Европа давлатлари, Америкада ўз ўрни, нуфузини топган муаллифлар талайгина. Қолаверса, мутахассис олимларимиз томонидан олиб борилаётган аксарият тадқиқотлар натижалари инглиз тилидаги илмий-оммабоп нашрларда ўз аксини топмоқда. Бу эса уларнинг жаҳон миқёсида ўрганилиши учун катта қулайлик яратади.

Замонавий адабиёт ҳақида гап кетар экан, адибларимиз китобнинг “ашаддий рақобатчилари” – телевидение, интернет ва, айниқса, катта экран билан, қайсидир маънода, ҳисоблашиши зарурлигини тан оламиз. Муаллиф олдида халққа янада яқин бўлишдек жиддий вазифа туради. Бунинг учун нима қилинмоқда? Халқчил мавзулар танланмоқда, долзарб масалалар кўтарилмоқда, бадиий адабиётнинг тили бир қадар жўн, оғзаки сўзлашувга яқин бўлиб бормоқда. Асар янада оммабоп бўлиши учун кейинчалик унинг кинофильм ё телесериалга асос бўлиш эҳтимоли назарда тутилмоқда. Масалан, “Харобадан чиққан миллионер” фильмини олайлик. Ижодкор ва дипломат Викас Сваруп бир телекўрсатувдан илҳомланиб, “Савол-жавоб” новелласини ёзади. Ушбу асар асосида суратга олинган картинанинг дунёга танилиб, саккизта “Оскар”, тўртта “Олтин глобус” мукофотига сазовор бўлганидан хабарингиз бўлса керак. Тан

олиш керак, давр талаби билан келадиган ўзгаришлар кўп ҳолларда яхшиликка, тараққиётга хизмат қилади. Ортга ўгирилиб эмас, олдинга дадил қадам ташлаб яшаш керак!

Савол:

Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва унинг авлодлари жаҳон маданий ва адабий хазинасини бойитишига катта ҳисса қўшиб, ўзларидан ажойиб мерос қолдирганлар. Ҳиндистонда ушбу меросга бўлган муносабат ҳақида нима дейиши мумкин? Уни ўрганиш бўйича қандай ишлар амалга оширилмоқда?

Жавоб: Бобурийлар даври Ҳиндистон тарихининг муҳим бир палласи бўлган. Ўзбеклар Бобур ва унинг авлодларини ўзиники деб билса, ҳиндистонликлар ҳам асли келиб чиқиши андижонлик бўлган бу сулолани бегона ҳисобламайди. Бобур, унинг зурриёдлари Акбар шоҳ, Шоҳ Жаҳон, Баҳодир шоҳлар ҳинд диёрида маданият, илм-фан ривожига беқиёс ҳисса қўшганлар. Ҳиндистонда уларга муносабат қандай эканлигини билишни истаганлар Деҳли ва бошқа шаҳарларнинг марказий кўчалари номига назар ташласалар, бас. Қадимда Бобурийлар гўзал меъморий ёдгорликлар билан заминимизга кўрк бағишлаган бўлса, бугун ушбу сулола вакилларининг номи битилган ўнлаб шоҳкўчалар юртимизда чирой очиб турибди.

Албатта, Бобурийлар қолдирган бой маданий, илмий мерос мутахассислар, тадқиқотчилар томонидан хануз ўрганиб келинмоқда. Олий ўқув юртиларида мазкур давр учун махсус соатлар ажратилган.

Бир жиҳатга эътибор берганмисиз? Ҳиндлар ва ўзбеклар бир-бирини осон тушунади, ҳатто тил ўрганмаган тақдирда ҳам. Мана шундай яқдилликда ҳам Бобурийларнинг ҳиссаси катта. Модомики тил ҳақида гап кетган экан, ниҳоятда қувончли бир ҳолатни эътироф этсак. Бундан 20 йилча аввал, Ўзбекистонга биринчи марта ташриф буюрганимизда, барча расмий учрашувлар, кўплаб тадбирлар рус тилида олиб борилганини эслаймиз. Ўтган йили диёрингизга қадам қўйибок, ҳамма жойда қулоққа хушёқувчи ўзбек тили қўлланилаётганини кўриб, жуда суюндик. Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги мавқеи ўз ўрнига қўйилибди. Гап бир тилни камситиб, бошқасини улуғлашда эмас. Шунчаки, ҳар бир миллатнинг тили унинг юзи, қадри, обрўйдир! Шу маънода, мамлакатингиз Президенти Ислоҳ Каримовнинг давлат тилига, умуман маънавият, маданият, адабиётга бу қадар катта эътибор қаратиб, ушбу соҳалардаги ислохотларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаши ибратли ва ҳавас қилгуликдир. Мана, Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси фаолиятини олайлик. Ижодкорларни бир ерга жамлаб, фаолиятини мувофиқлаштирувчи, керак бўлса уларга далда бўлувчи ташкилотни ҳамма давлатда ҳам учратавермайсиз. Умуман, шўролар Иттифоқи парчалангандан сўнг баъзи миллий маданиятини тиклай олмаган, ўзлигини ўнглолмай қолган Республикалардаги ачинарли вазиятга ҳам гувоҳимиз. Ўзбекистонда эса, аксинча. Ўзбек заминида маданият, адабиёт, санъат ривожини учун барча шароитлар яратилган, бу борадаги саъйи-ҳаракатлар давлат томонидан қўллаб-қувватланади. Бу озодлик туфайли эришилган бебеҳо бир неъматдир.

**Амир ФАЙЗУЛЛА ва
Юлдуз ҲОШИМОВА суҳбатлашди**

УНУТИЛМАС СИЙМОЛАР

ЎЗБЕК НАСРИНИНГ ЧИНОРИ

Ўзбек адабиётининг ёрқин намояндаларидан бири, реалистик ҳикоялар устаси, бир қанча адибларимизнинг севимли устози, атоқли ёзувчи Абдулла Қаҳҳор 1907 йил 17 сентябрда Қўқон шаҳрида туғилди. Унинг отаси Абдуқаҳҳор ота темирчилик билан шугулланар эди. Абдулла Қаҳҳор дастлаб қўқонлик Муҳаммадjon қори қўлида, кейинчалик эса шу шаҳарда янги ташкил этилган “Истиқлол” мактаб-интернатида таҳсил олди. Бўлажак адиб қалбида 15-16 ёшлигидан адабиётга ҳавас уйғонди. Бу йилларда у Қўқон Педагогика билим юртида таҳсил олиб, мазкур даргоҳда Пушкин, Гоголь, Тургенев, Толстой асарларидан бохабар бўлди.

А.Қаҳҳорнинг биринчи фелъетони 1923 йилда “Муштум” журналида чоп қилинади. Шундан кейин ёш қаламкаш республика матбуотида “Гулёр”, “Ялангоёк”, “Мавлон куфур”, “Ниш” каби тахаллуслар билан тинимсиз фелъетон, сатирик шеърлар, кичик ҳикоялар эълон қила бошлади.

18 ёшга кирганда, яъни 1925 йили адибнинг ўткир истеъдод ва юкори илмий салоҳиятга эга эканлиги-

ни пайкаган “Қизил Ўзбекистон”, (ҳозирги “Ўзбекистон овози”) газетаси тахририяти ходимлари уни ишга таклиф қилишади. Шу тариқа адибнинг ижодий фаолияти бошланди. Унинг илк эълон қилинган китоби “Қишлоқ ҳукм остида” деб номланган эди.

1930 йилларнинг бошида А.Қаҳҳор САГУ (Ҳозирги ЎЗМУ)нинг педагогика факультетида ўқиди, сўнгра тил ва адабиёт институтининг аспирантурасига кирди. Шу билан бирга адиб қисқа муддат ичида Горкийнинг “Менинг университетларим”, Ф.Гладковнинг “Оловли от”, М.Шагиняннинг “Гидроцентрал”, И.Ленинг “Тоғлар орасида”, А.Серафимовичнинг “Темир оқим” каби йирик асарларини ўзбек тилига ўғирди. Ижодий фаолияти давомида орттирилган тажрибалар, янги жанрларнинг ўзлаштирилиши, дунё адабиётида мавжуд бўлган ижодий анъаналардан таъсирланиш асносида адиб 23 ёшида ўзининг “Сароб” романини ёзишга киришди. Роман 1934 йили дунё юзини кўрди. Шундан сўнг кетма-кет унинг “Ҳикоялар”, “Қўшчинор чироқлари”, “Синчалак”, “Ўтмишдан эртақлар”, “Муҳаббат” каби китоблари чоп этилдики, мазкур асарлар ўзбек насрининг тараққиётига муҳим ҳисса бўлиб кўшилди. Айниқса, адибнинг “Бемор”, “Анор”, “Ўғри”, “Адабиёт муаллими”, “Майиз емаган хотин” ҳикояларидаги қаҳрамонлар тақдири билан танишган ўқувчи ёзувчининг ҳаётни нақадар яхши билиши, жамиятда кечаётган турфа зиддиятларнинг ички моҳиятини чуқур ҳис қилишини англайди. Адиб яратган кўпгина қаҳрамонлар, улар тилидан айтилган турли иборалар бугун халқимизнинг тилида афоризмларга айланиб кетган, улар ўзбек насри, хусусан, ҳикоячилигида алоҳида босқични ташкил қилади.

Абдулла Қаҳҳор таваллудига бу йил 105 йил тўлди. Адиб асарлари

сал кам бир асрдан бери адабиётшунос ва танқидчиларимиз томонидан юксак баҳоланиб келмокда. А.Қаҳҳор қисса ва ҳикояларида воқеалар содда ифодаланади, кераксиз, олди-қочди баёнлардан чекинилиб, юксак бадий деталлар воситасида инсон қалби ва руҳиятини умумлаштирувчи, ҳаётнинг муҳим томонларини акс эттирадиган фавқуллодда хулосалар чиқарилади.

Адиб ижоди икки жиҳат билан алоҳида характерланади. Биринчи жиҳат адиб асарлари тилининг жозибасида кўринади. Адиб тилга жуда масъулият билан ёндашади. У сўзларни тежаш, тасвирда имкон қадар қисқаликка эътибор бериб, кам сўзда кўп маънони ифодалаш масъулиятини юксак санъаткорлик даражасида уддалайди. Ёзувчи ҳикояларининг тили шу қадар пухта ишланганки, у гўё сўздан тузилган олтин занжирга ўхшайди. Кимдир уни ўзгартирмоқчи бўлиб, қўл теккиза кўрса, олтин занжирнинг ҳалқалари сочилиб кетади гўё. Ёзувчи қурган сўз иморатининг ҳамма узви мукамал, пишиқ ишланган, унга дахл қилингудек бўлса, мазкур иморат кулаб тушади. Қаҳҳор асарлари сарлавҳаданок ўқувчига асарнинг мазмун-моҳияти, ғоя ва пафоси ҳақида маълумот етказади. Бунинг учун адиб, вақти келса, бир сўз устида неча кунлаб фикр юритган, бир ҳикояни қайта-қайта оққа кўчирган, таҳрир қилган, қаҳрамонлар, персонажлар, диалоглар устида тинимсиз ишлаган.

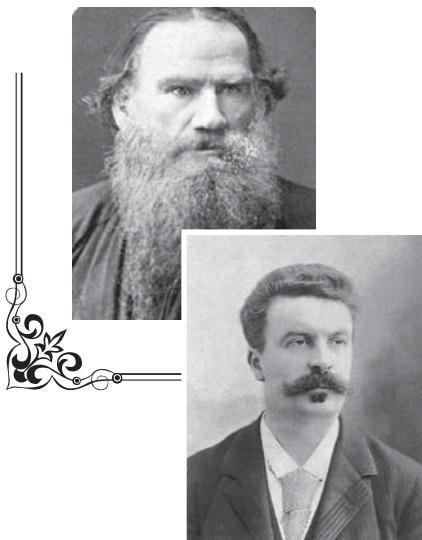
У Абдулла Қодирий, Чўлпон, Ғафур Ғулом, Ойбек каби ёзувчилар қаторида миллий насримизда реалистик тасвир принципларини ривожлантиришга муҳим ҳисса қўшди. Инсоннинг бор бахти ва фожеасини, турфа чигалликларга эга мураккаб қисматини қаҳрамонлар характерининг чуқур психологик таҳлили орқали кўрсатиб берди. Адиб ўз

асарларида асосий ғояни ифодалаш учун мистик-фантастик, романтик-ирреалистик унсурлардан фойдаланмайди. У барча адабий ашёни ҳаётдан олади, ҳамма қаҳрамонлари ўзида ўзбек миллати менталитетига хос бўлган умумий хусусиятларни ифодалайди. Ёзувчи инсонни беҳуда кўкларга кўтармайди, уни сунъий, сохта никоблар тўри билан чирмаб, ўқувчини ҳаёт ҳақиқатини бор ҳолича кўриш имкониятидан мосуво этмайди. У воқеа-ҳодисаларни содда ва раво тилда холис, шу билан бирга шафқатсизларча тасвирлайди. Эътибор берилса, адиб ҳикояларидаги қаҳрамонлар ичида ўз бахти ва тақдири билан мақтанадиган образлар кам учрайди. Чунки адиб яшаган муҳитда ижодкор ўзини чинакам маънода бахтли хис қилиши учун имкониятлар йўқ эди. Шу тариқа адиб ўзбек адабиётида реализм имкониятларини кенгайтирди ва бу борада ўзидан кейинги адибларга кенг йўл очиб берди.

Бундан ташқари, адиб, ўзбек китобхонини А.С. Пушкин, Л.Толстой, Н.В.Гогол, А.П.Чехов сингари буюк рус ёзувчиларининг маънавий олами билан ошно этди, чуқур масъулият ва ғоятда кунт билан қилинган юксак даражадаги таржималар ўзбек таржимонларининг барча авлодлари учун маҳорат ва тажриба мактаби бўлиб тарихда қолди.

Адиб 1968 йилда Москва шаҳрида вафот этди. Аммо унинг бой адабий мероси, кўплаб таржималари, ўзбек драматургиясининг ноёб дурдоналари бўлиб қолган пьесалари, шунингдек, ёш ижодкорларга бағишлаб ёзилган “Ёшлар билан суҳбат” китоби ва бошқа барча асарлардаги пурҳикмат фикрлари ўзбек адабий-маданий ҳаётининг узвий қисми ҳисобланади.

Алимурод ТОЖИЕВ

ТОЛСТОЙ ВА У СЕВГАН АДИБ

Толстой – жаҳон адабиётининг буюк сиймоси. Дунёда саводли инсон борки, ҳаммаси унинг асарларини ўқиган, номини эшитган. Обрули манбаларнинг эътироф этишича, бугунги кунга қадар жаҳонда Шекспир, Толстой ва Чингиз Айтматов асарлари энг кўп нашир этилган экан.

Толстой яратган “Уруш ва тинчлик”, “Анна Каренина”, “Тирилиш”, “Қазаклар”, “Ҳожимурод” каби роман ва қиссалар, ўнлаб мукаммал ҳикоялар, долзарб публицистик мақолалар, рисоалар янги-янги авлодларга эстетик завқ, маънавий озука бериб, миллионлаб ўқувчилар юрагини ҳаяжонга солиб, барҳаёт яшаб келмоқда. Улуғ адиб асарларини ўзбек ўқувчилари ҳам бир асрдан бери севиб ўқиб келмоқда. Уларни таржима қилишда Абдулла Қаҳҳор, Мирзакалон Исмоилий, Уйғун, Миркарим Осим, Кибриё Қаҳҳорова, Ваҳоб Рўзиматов каби устоз ёзувчи ва таржимонлар катта заҳмат чекканлар.

Даҳо санъаткор Лев Толстой Европа адабиётини, айниқса фран-

цуз адабиётини юксак даражада ўрганган ва ўзлаштирган эди. XVIII-XIX асрларда бу адабиёт ўзининг юқори босқичига кўтарилгани, жаҳондаги миллионлаб китобхонлар дилини забт этгани маълум.

Толстойнинг кундаликлари, хатлари, адабий-танқидий, фалсафий асарларида француз ёзувчиларининг асарлари ҳақида жуда кўп самимий фикрлар битилган. Буюк санъаткор, айниқса, Руссо ижодини юксак қадрлаган. Ўз асарларини ёзиш жараёнида ундан илҳом ва мадад олган.

“Мен 15 ёшимдан Руссонинг устозим деб билганман, – деб ёзган эди у 1905 йил 7 мартда битилган мактубида, – Руссо ва Инжил ҳаётимга жуда катта таъсир кўрсатди.”

Зехни ва хотираси ниҳоятда ўткир бўлган адиб ёшлик давридаёқ катта иштиёқ билан француз, немис, инглиз, итальян тилларини ўрганган, бу тилларда эркин гаплаша оларди. Кейинчалик у юнон тилини ҳам мустақил равишда мукаммал ўрганади ва Ҳомернинг “Илиада”, “Одиссея” дostonларини аслиятда ўқиб, улардан катта завқ олганини дўстларига ҳаяжон билан ёзади.

Адиб 1856 йилнинг охирида биринчи марта хориж сафарига чиқади. Франциянинг кўп шаҳарларида, Швейцарияда бўлади. Парижда, Женевада кўп вақтини ўтказади. Шу йилларда Францияда яшаётган И.С.Тургенев билан суҳбатлар қуради, кўпгина француз ёзувчилари билан танишади. Аммо Толстойнинг бу саёҳатдан кўзлаган асл мақсади Руссо кезган жойларни кўриш, буюк адиб ва файласуф юрган сўқмоқларда хаёлга толиб кезиш эди. Ёзувчи бу мақсадига тўла эршади. Женева қўли атрофидаги қишлоқларда, Альп тоғларида сайру саёҳатларда бўлади, Европа маданияти эришган ютуқлар билан танишиб, ўз ватанига катта таассуротлар олиб қайтади.

Адиб асарларида Гюго, Бальзак, Беранже, Бодлер, Жюль Верн, Вольтер, Дидро, Мопассан, Мюссе, Флобер ва бошқа кўплаб француз ёзувчи, шоирлари яратган асарлар тилга олинади ва баҳоланади. Бу сўз санъаткорлари орасида Толстой, айниқса Ги де Мопассан ижодини юксак қадрлагани ибратли ва ҳайратомуз ҳодисадир. Шекспирдек даҳонинг ижодини “кунпаякун” қилиб ташлаган Толстой унча-мунча роману ҳикоя ёки драмани ёктириши қийин, албатта. Унинг мақола, хатлари, кундаликларини синчиклаб кузатсак, Мопассан ижодига ҳаммавақт ижодий баҳо берганини, санъаткорлик фазилатларини юксак қадрлаганини кўраемиз.

Айни замонда француз адиби ҳам рус ёзувчилари ижодидан кўп нарсалар ўргангани, улардан илҳомлангани маълум. Француз мумтоз адиби Густав Флобернинг иқтидорли шогирди бўлган Мопассан (1850-1893) ҳам адабиёт оламига чакнаб кирган эди. У ўнлаб ҳикоялари, “Ҳаёт”, “Азизим”, “Монт-Ориоль”, “Ўлимдек кучли” сингари романларида ўз давридаги ҳаёт зиддиятларини шафқатсиз реалистик бўёқларда катта санъаткорлик билан тасвирлаб берган эди. Айниқса, унинг ҳикояларида турмушдаги ғамгин манзаралар, мурраккаб қисматли одамлар тақдирини чуқур психологик таҳлил, кескин воқеалар асосида катта ҳаққоният билан, санъаткорона чизиб берилгани замондошларида кучли таасурот қолдирди. Бу ҳикоялар жаҳон новеллистикасининг мумтоз намуналарига айланди. Ҳақиқий адабиётга хос бундай фазилатлар рус ёзувчиларини ҳам бефарқ қолдирмади. Ана шу хусусиятлар Толстойга ҳар жихатдан маъқул эди. Лев Николаевич Мопассан асарларининг русча нашрига 1894 йилда катта сўзбоши ёзган. Унда эътироф этилишича, адиб 1881 йилда И.С.Тургенев тав-

сиясига кўра, Мопассаннинг кичик ҳикоялар тўплами билан танишган ва ундан яхши таасурот олган. Ана шу китобдан кейин у француз адибининг қаламидан чиққан деярли ҳамма асарларни иштиёқ билан кузатган, улардаги ютуқлар ва камчиликларни қайд этиб борган. Толстой, айниқса Мопассан ижодидаги 3 та муҳим жихатга жиддий эътибор беради ва уларни бошқаларга ибрат қилиб кўрсатади:

1) муаллифнинг предметларга холис яъни ахлоқий жихатдан тўғри ёндашгани; 2) шакл гўзаллиги; 3) самимият, яъни муаллифнинг тасвирланаётган ҳодисаларга муҳаббати. Булар чинакам бадиий асарнинг ўзагидир. Мопассаннинг “Портда” ҳикоясидан каттиқ таъсирланиб, уни қайта ишлаган ва “Франсуаза” номли ҳикоясини ёзган. Ҳикоя дастлаб “Уларнинг ҳаммаси синглимиз” деб номланган. Бу ном адибга ёкмаган шекилли, “Ёш йигитларнинг ҳордиқ олиши”, сўнг “Қизлар хузурида” деб ўзгартирган. Ниҳоят, Н.С.Лесковнинг маслаҳатига кўра “Франсуаза” номи маъқул топилган. Ҳикоя шу номда 1891 йилда босилиб чиққан. Бироқ нашр этувчи Суворини “эҳтиёткорлик” қилиб, унга анча-мунча ўзгартиришлар киритган. Подшо маъмурларининг 1895 йил 15 майда чиқарган махсус буйруғи орқали ҳикояни қайта нашр этиш тақиқланган.

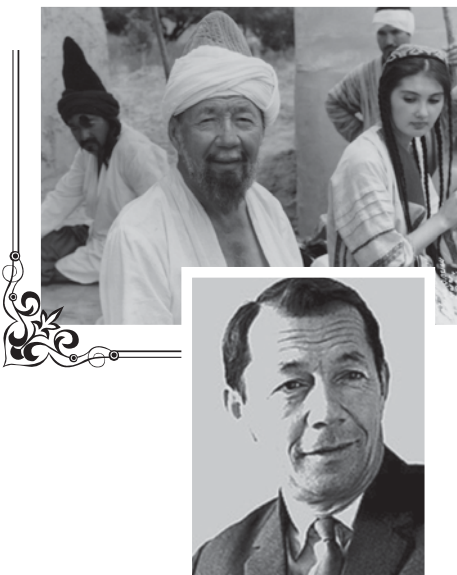
Мопассан ҳам Л.Н.Толстой ижодидан бир умр таъсирланиб яшаган. У адибнинг “Иван Ильичнинг ўлими” қиссасини ўқигандан кейин: “Менинг ўн томлик асарлар тўпламимдаги барча асарлар биргина “Иван Ильичнинг ўлими” қиссаси олдида ҳеч нарсага арзимайди” деб Тургеневга эътироф этган. Ҳар икки санъаткорнинг бундай дил сўзлари, бу қадар самимияти ўта ибратли ҳодисадир.

Толстой вафотидан бир неча кун олдин – уйдан қочиб кетаётганда

ёзган сўнги мактубида ёқтирган беш-олтита асарини ўзи билан олиб кетишни хоҳлайди. Бу рўйхатда Мопассаннинг “Ҳаёт” романи ҳам бор эди. Биргина шу далил Толстой Мопассан ижодини қай даражада севгани, ардоқлаганини кўрсатади. Икки санъаткор орасидаги бундай

хайратланарли муносабатга, юксак инсонпарварликка фақат таҳсин ўқиш, улардан бир умр ибрат олиш лозим.

Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ,
адабиётшунос олим

БУ ОЛАМДА ЁНМОҚ КЕРАК...

Рус адабиётининг энг ёруғ юлдузларидан бири М.Булгаковнинг “Театр ҳақида роман” асари қаҳрамони пардаларни оҳиста суриб, саҳнага чексиз меҳр билан термулар экан, беихтиёр: “...Бу менинг дунём...” деб сирли шивирлайди. Бу хилқатнинг оханрабоси не-не иқтидорларни кўринмас торлар ила бир умрга ўзига боғлаб олмади, дейсиз. Ўзбекистон халқ артисти Наби Раҳимов ҳам саҳнанинг ана шундай

“чин ошиқ”ларидан, мана шу сирли дунёнинг “чин фуқаро”ларидан бири эди.

Унинг истеъдодидан, яратган образларидан нафақат ўзбек томошабини, балки актёр қаҳрамонларини саҳнада ёки экранда бир бор бўлсада кўрган томошабин, қайси миллатга мансуб бўлмасин, имонимиз комилки, бетакрор образларидан чин маънода баҳра олди, бемисл иқтидорига тан берди.

Таниқли санъатшунос олим М.Қодиров ўзининг “Олмос истеъдод” номли мақоласида “Наби Раҳимов ижодининг моҳиятини биргина “халқчиллик” сўзи билан белгилаш мумкин”, – дейди. “Шуни айтишим керакки, ҳар бир образни, у хоҳ катта, хоҳ кичик бўлсин, саҳнага олиб чиқишдан олдин ҳаёт билан таққослайман. Қайси образни яратишда қандай воқеа ёки қандай одам туртки бўлганини аниқ айтолмаслиги мумкин, аммо ҳар бир образнинг муваффақиятида одамлар орасида кўп юришим, бўш вақтларимни турли касб эгалари даврасида ўтказишим муҳим аҳамият касб этгани шубҳасиз. Чунки бундай учрашувлар, турли тадбирларда характер ўрганаман, уларни эслаб қолишга, бирон-бир образ характерини очишда муҳим деталь сифатида ишлатишга ҳаракат қиламан”, – деган эди Наби Раҳимовнинг ўзи

сухбатлардан бирида. Ҳақиқатан ҳам санъаткорнинг таниқли, севимли, миллатнинг эрка актёрига айланиши айнан халқ ҳаётини чуқур ўрганиш, омманинг ичида бўлиш, унинг дарду қувончини ўзиники каби ҳис этиш орқали қўлга киритилган.

“Табассум устахонасидан гапирамиз!..” Наби Раҳимовнинг радио тўлқинлари орқали ҳар ҳафтада янграйдиган хитоби ҳали-ҳануз хотирамиздан кўтарилмайди, ҳозиргача кишилар тилидан отилиб чиқади. Бундай мисолларни истаганча келтириш мумкин. Масалан, унинг энг машҳур ролларидан бўлган Ягонинг: “Вино яхши нарса, лекин ундан ақлли фойдалана билиш керак” деган сўзлари балки бошқа актёрлар томонидан бу тарзда янграмагандир, эътиборни тортмагандир. Лекин Наби Раҳимов уларга шундай урғу берадики, томошабин бу оғунинг оқибати аянчли эканини албатта тушуниб етади. Наби Раҳимов актёрнинг тарбиячилик вазифасини ҳам унутмайди. Гоголнинг “Ревизор”идаги Хлестаков – Н.Раҳимов почта нозирининг кўзига тик боққан ҳолда “Шундан беш юз сўм сўрасаммикан?...” дея сурбетларча хитоб қилар экан, бундан таъсирланиб кулмаган киши қолмас эди. “Ревизор” спектаклини кўрганлардан кўпчилиги унинг бу сўзларини завқ билан гапириб юрганларини актёрнинг замондошлари кўп бор эслайдилар. Ўзингиз ўйлаб кўринг, ушбу жумлаларнинг халқ дилидан ва тилидан жой олмоғи учун актёр уни қандай талаффуз этмоғи, ана шу, бир қараганда ўта оддий, маиший турмушимизда учраб турадиган жумлаларнинг иборага айланиб кетмоғи учун, қанотини йиллар узра кенг ёзмоғи учун актёрдан қанчалар катта истеъдод, табиийлик, самимийлик талаб қилинади! Халқ артисти Наби Раҳимов чин маънода истеъдодли, табиийликни ўзига шиор билган, ҳам ҳаётда, ҳам

ижрода ўта самимий, меҳнаткаш актёр эди.

Наби Раҳимовнинг чин санъаткор бўлиб етишишида, унинг ижтимоий келиб чиқиши, ўраб турган муҳит ҳам алоҳида ўрин эгаллади. Фарғона водийсида бирор киши йўқки, аскияни тушунмаса, ҳис этмаса, умрида бир бор бўлса ҳам пайровга аралашмаган бўлса. Отаси – қўқонлик оддий чилангар Раҳим аканинг табиатида ҳам катта истеъдод мавжуд эди. Унинг бадихага, сўз ўйинларига бениҳоя усталлиги фарзандига қон орқали ўтган бўлса, ажаб эмас. Шунингдек, халқ томошалари, дорбоз ва масхарабозларнинг чиқишларини, ичакузди томошаларини кўргани сари ёш йигитчанинг ҳам қалбида санъатга бўлган муҳаббат кўз очгани аниқ. Агар бундай бўлмаганида навқирон Наби 15 ёшидан бошлаб драма тўғарақларига қатнамаган, 18 ёшида Қўқонни тарк этиб, устози Миршоҳид Мироқиловнинг қўлидан тутган ҳолда Самарқанддаги Ўзбек Давлат драма театри қошидаги театр студияси аъзосига айланмаган, Ҳамза номидаги академик театрнинг забардаст актёрлари билан елкамаелка туриб ижод қилишдек бахтга эришмаган бўлармиди?..

Наби Раҳимов М. Уйғур, Е.Бобожонов, М.Мироқилов каби устозларидан таълим ола бориши асносида, уларнинг нафақат касбий маҳоратлари, балки инсоний фазилатларини ҳам эгаллашга интилди. Ва йиллар ўтиб, ўзи ҳам ҳақли равишда устозлик мақомига эришди.

У умр бўйи ўзининг туйғуларини образлари орқали ифода этиб келди. Ижобий феъл-атворли қахрамонлари инсонларга муносиб яшаш, севиш, севилиш, ўзни фидо қилиш, иллатлар билан аёвсиз курашиш, ҳаттоки ўлимга ҳам мардонавор тик боқишни ўргатган бўлса, актёр ижро этган салбий қахрамонларда кўриш мумкин бўлган чиркин иллатлар

қандай яшамаслик кераклигидан сабоқ берди.

Н.Раҳимов ўткинчи, залвори йўқ образлардан воз кеча билди. Унинг образлари галереяси-ни кузатсак, бунга амин бўламиз. “Тарих тилга кирди”даги Рафиқ, “Меҳмонхона бекаси”даги Риппофратта, “Гамлет”даги Лаэрт, “Момақалдирик”даги Тихон, “Маликаи Турандот”даги Қалаф, “Отелло”даги Яго, “Сепсиз киз”даги Карандишев, “Алишер Навоий”даги Маждиддин, “Маскарад”даги Арбенин, “Уйланиш”даги Кочкарёв, “Айбсиз айбдорлар”даги Незнамов, “Ревизор”даги Хлестаков, “Оғриқ тишлар”даги Марасул, “Мирзо Улуғбек”даги Бобо Кайфий, “Қирол Лир”даги герцог Ольбени, “Мешчанлар”даги Нил каби 100 дан ортиқ сахнавий образлар... Ёки экран қаҳрамонларини назардан ўтказсак ҳам, Наби Раҳимовнинг буюк истеъдод соҳиби, нақадар серқирра саънаткор эканига заррача шубҳа қолмайди. У “Стадионда учрашамиз”, “Мафтунингман”, “Улуғбек юлдузи”, “Жўра” (Қирғизфильм), “Ватан ўғлонлари”, “Фавқуллода комиссар”, “Ўтган кунлар”, “Зулматни тарк этиб”, “Одамлар орасида танҳо”, “Оловли йўллар”, “Фавқуллода ҳодиса”, “41-йил олмалари”, “Саратон” каби жанр, мавзу ва шакл жиҳатдан хилма-хил фильмларда, “Диёнат”, “Қутлуғ қон” каби видеофильмларда ҳисобчи Алиев, режиссёр, Бобо Кайфий, Жодугар оға, Ваҳобов, Кўршермат, Уста Олим, Сафар бўзчи, Нажмиддин, Ҳаким табиб, Воисов, чойхоначи, Ёрмат ота, Шомуродов каби

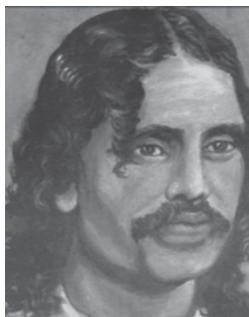
50 дан ошиқ тўлақонли, қуйма образлар яратди. Саънаткор яратган роллар рўйхатини яна узоқ давом эттириш мумкин. Бу образларнинг барчаси Н.Раҳимовнинг тинимсиз изланишлари, ўқиб-ўрганишлари, уйқусиз тунлари ва ҳаётдаги жуда кўп неъматлардан воз кечишлари маҳсули бўлди.

Бошқалар каби тўла ҳаққи бўлгани ҳолда, бойликка, ўткинчи ҳою ҳавасларга ружу қўймади. Балки, барча буюк инсонлар сингари бор кучи ва иқтидорини бутунича фақатгина севган касбига бағишлади. У қаҳрамони Саид Каримов каби бир умр ўз ижодини тафтиш қилиб ўтди, тарозига солди, касби олдида виждони доимо пок бўлишига, надоматга ўрин қолдирмасликка интилди ва бунга эришди ҳам.

Йиллар бир-бирини қувалаб, бугун улуғ саънаткоримизнинг таваллуд топганига 100 йил тўлибди. Наби Раҳимов ўзининг 83 йиллик умри давомида халқимизга беминнат хизмат қилди, унинг кечмишларини, орзумидларини, армонларини ўзиники деб билди, мухлислари юрагидан жой олди, бир сўз билан айтганда, эзгу амаллари билан ўзига ҳайқал қўйди.

Имонимиз комил, ўзбек томошабини қалбга яқин актёрининг халқчил, бетакрор образларини хотиралари қатида авайлаб сақлаб келмоқда ва бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолади.

Муқаддас АҲМАДЖОНОВА,
саънатшунослик
фанлари номзоди, театршунос

ҲИНДИСТОННИНГ ПОРЛОҚ ЮЛДУЗИ

XIX асрнинг қоқ ярмида ҳинд адабиёти осмонида яна бир порлоқ юлдуз пайдо бўлди. 1850 йилнинг 9 сентябрида Веллор шаҳрида ҳинд адабиётида новелла жанрига асос солган, шеърятда янги оқим яратган, драма жанрига шекспирона руҳни киритган жасоратли адиб Бхаратенду Ҳаришчандр дунёга келди.

Шу пайтгача ҳинд адабиёти-ни мумтозлик (классицизм)нинг ташқаридан қараганда сержилва, аммо замирида ўз умрини яшаб бўлган пинҳоний қобик маҳкам чулғаб олган эди. Ана шу асрий қобикни ёриб чиқиб, замонавийликка юз тута билган, ҳинд уйғониш адабиётини янги ва баланд поғоналарга кўтара олган оташин ижодкорлардан бири, шубҳасиз, Бхаратенду Ҳаришчандр бўлди. Шу боисдан ҳам у ўз даврининг энг сермахсул ёзувчиси сифатида жуда тез танилди. Мумтоз адабиётнинг асосий мазмуни олий табақа вакиллари, хусусан шоҳ ва унинг амалдорлари ҳаётини акс эттиришдан иборат бўлса, Б.Ҳаришчандр оддий одамлар, меҳнаткаш ва жабрдийда омманинг руҳий ва жисмоний азоб-укубатлари, ички кечинмалари, қашшоқлик туфайли тортган хўрликларини биринчилардан бўлиб адабиётга олиб кирди.

Мамлакат ижтимоий ва маънавий тараққиётини янги босқичларга кўтаришда биринчи галда оддий меҳнаткаш халқнинг, ўрта синф вакилларининг аҳамияти беқиёслигини юксак бадиий ифода воситалари орқали намоён этган адиб “Расо” тахаллуси остида ижод қилар эди.

Бхаратендунинг отаси Гопал Чандр Банорас (бу шаҳар Варанасий, Коший, Праёг деб ҳам аталади) да туғилиб ўсган бўлиб, таниқли шоир эди. У Гиридхар Дос тахаллуси остида ижод қиларди. Гарчи Бхаратендунинг ота-онаси у ҳали болалигидаёқ вафот этиб кетган бўлса-да, ижодкорнинг шаклланишида уларнинг таъсири кучли бўлган. Бхаратендунинг Пурийдаги Жиганнатх ибодатхонасига борганлари, 1865 йилда оиласи билан Орисса штатида қилган саёҳати ва у ердан олган хаяжонли таассуротлари тарихий маълумотларда ўз аксини топган. Бу вақтда бўлажак адиб атиги ўн беш ёшда бўлган. Ёш ижодкорнинг баъзилар фақат орзу қиладиган бундай табаррук қадамжоларга бориши унинг эътиқоди нақадар мустаҳкамлигидан дарак берар эди. Айнан шу йилларда у бенгал Уйғониш адабиётини қунт билан ўрганишга киришади. Шундан таъсирланиб, адиб ижтимоий, тарихий жанрларда қалам тебрата бошлади ҳамда бу борада хайратланарли даражада катта муваффақиятларга эришди. Неча минг йиллар давомида шаклланган мазкур жанрдаги асарларни ҳиндий тилига таржима қилиб, ёш ижодкорларнинг адабиётда ўз йўлларини топиб олишларида йўлчи юлдуз вазифасини адо этди.

Ҳаришчандр ҳинд адабиётининг тараққиёти йўлида ҳормай-толмай меҳнат қилди. Ана шу хизматлари учун афкор омма томонидан “Бхаратенду” (“Ҳиндистоннинг порлоқ юлдузи”) деган фахрий ун-

вонга сазовор бўлди. Бу воқеа 1880 йили Коший (Банорас)да бўлиб ўтган адабиётшунослар анжуманида юз берди. Таниқли адабий танқидчи Рамвилас Шарма: “Ҳинд адабиёти Бҳаратенду етакчилигида улкан адабий инқилобни бошидан кечирди, бу 1857 йилда Ҳиндистон бошидан ўтказган ва роса икки йил давом этган буюк сипоҳийлар кўзғолонидан кейин рўй берган иккинчи буюк воқеа, деб бемалол айтиш мумкин”, деган эди.

Бҳаратенду Ҳаришчандрнинг журналистика, драматургия ва албатта, шеърият соҳаларига қўшган ҳиссаси беқиёсдир. У 1868 йилда “Кави вачан судха” (“Шоир сўзи”) деган журнал нашр эттирди. Бундан ташқари болалар учун инглиз тилида “Ҳаришчандр Мегезин”, ҳиндий тилида “Ҳаришчандр патрика” (“Ҳаришчандр журнали”) ва “Баъл Вўдҳини” (“Болалар дунёси”) журналларига ҳам асос солди.

Бҳаратенду Ҳаришчандр келиб чиқиши жиҳатидан обрў-эътиборли, ўзига тўқ сулолага

мансуб бўлиб, озми-кўпми ер-сув мулкига эга бўлса-да, бу имкониятдан кўпда фойдалана олмади, бор вақтини адабиётга бағишлади. Мулк эгаси – заминдор бўлишига қарамай, ўзидан кейин олтин умушлар эмас, Бенгалияда истиқомат қилган таниқли сулолалар тарихи муфассал ёритилган асарлар қолдирди. Ижодкор ёшларни ҳиндий тилида ёзишга руҳлантиргани ва бу борада кўрсатган улкан ташаббусларини инобатга олиб, Ҳиндистон ҳукумати 1883 йилда адибни муносиб тақдирлади.

Бҳаратенду Ҳаришчандр, юқорида айтганимиздек, асосан шеърий асарлар муаллифи сифатида жаҳонга танилган. “Ҳинд билимдони”, “Муҳаббат” сирасидаги ўнлаб тўпламлари, “Ҳўлий”, “Гулғунча”, “Қўшиқлар тўплами” сингари асарлари ҳинд адабиёти хазинасининг мулки бўлиб қолган.

Бҳаратенду Ҳаришчандр 1885 йили 6 январда Банорасда, айни ижоди гуркираган бир паллада оламдан кўз юмди.

Амир ФАЙЗУЛЛА

О.ГЕНРИ – “ҲАҚИҚИЙ БЕКОРЧИ”

2012 йилнинг 11 сентябрида О.Генри таваллудига 150 йил тўлмоқда. Остин тарихи маркази, О.Генри музейи ҳамда “Capitol” сайёҳлар маркази ҳамкорлигида ушбу санани тантана билан нишонлаш кўзда тутилган. Бу тадбирда О.Генри музейи “О.Генри: ҳақиқий бекорчи” номли янги кўргазмани ҳавола этади.

О.Генри тахаллуси билан дунёга машхур бўлган Уильям Сидни Портер 1862 йили 11 сентябрда АҚШнинг Шимолий Каролина штати Гринсборо шаҳрида дунёга келади. Уильям уч ёшга кирганда онаси Мэри Джейн сил касалига чалиниб, вафот этади. Бола буви-си ҳамда бефарзанд холасининг қарамоғида қолади. Рафиқасининг вафотидан сўнг касби шифокорлик бўлган отаси ичкиликка берилиб кетади.

Меҳрибон, беозор Портер доим уйига ҳар хил жониворларни кўтариб келар, уларни парвариш қиларди. Эсини танигач, болаларга хос ўйинқароқлик ва шўхликлар уни ҳам четлаб ўтмади. Ёшлигидан яқинлари, дўстларининг кинояга бой карикатураларини чизишга мойиллик пайдо бўлди.

Ўн уч ёшидан Билл китоб оламига шўнғиб кетади. У ковбойлар, денгиз қароқчилари ҳақидаги енгил-елпи романлар, детектив китобларни, айниқса завқ билан мутолаа қилади. Кейинчалик жиддий адабиётга ҳам қизиқиши уйғонган бўлса-да, ўсмирлигида қўлидан тушмаган китобларининг мавзуи унинг ижодкор сифатида шаклланишида муҳим роль ўйнади.

Мактабни тамомлагач, Портер доришуносликка ўқиб, амакиси қўл остида дори савдоси билан шуғулланади. Кутилмаганда онасидан ўтган сил аломатлари юзага чиқа бошлайди. Йигирма ёшли йигит соғлиғини тиклаш учун Техасга жўнаб кетади. 1884 йилда Портер Техаснинг Остин шаҳрида яшовчи Жозеф Хорелл деган кишининг уйига жойлашади. Уч йил давомида турли соҳаларда ўзини синаб кўради. Дастлаб ранчога, кейин ер бошқармасида, сўнгра шаҳардаги банкда ҳисобчи бўлиб ишлайди. Америкага келганидан кейинги 1910 йилгача бўлган даврда ёш адибнинг 300 та ихчам ҳикояси

нашр этилади. Портер кичик новелла жанрида ижод қилувчи Американинг энг машхур ёзувчисига айланади.

1885 йилда ўн етти ёшли соҳибжамол қиз Этол Эстес билан танишади. Талайгина қаршиликларга қарамай, улар 1887 йилда оила қуришади. Орадан икки йил ўтиб, оилада фарзанд – Маргарет исмли қизалоқ дунёга келади. Туғруқдан кейин Этол жиддий касалга чалинади. Ҳам бемор рафиқаси парвариши, ҳам рўзғор ташвишларини бўйнига олишга мажбур бўлган Портер ишсиз қолиб, эркин ижодкор сифатида ҳикоялар ёза бошлайди. 1894 йили унинг ижод намуналари Остиндаги “Роллинг Стоун” ҳажвий газетасининг ҳар бир сонидан нашр этилади. Аммо бир йилдан сўнг журнал ёпилади. Орадан ҳеч қанча ўтмай, Уильям ишлаган банкда молиявий муаммолар келиб чиқади. Техник сабабларга кўра юзага келган моддий танқисликни банк раҳбарияти собиқ ходими Портернинг бўйнига илишни лозим топади. Ушбу айбловдан хабар топган ёзувчи қонун идоралари ходимлари қўлига тушмаслик учун Жанубий Америкада бекиниб юради. Шу даврда унинг хотини ҳам сил касалидан вафот этади.

Ярим йил жосусона ҳаёт кечирган Уильям ортиқ тоқат қилолмайди. Ўз хоҳиши билан қонун ҳимоячилари ҳузурига келган “айбдор” Огайо штатидаги Колумбус қамоқхонасига жўнатилади. Тиббий билимга эга эканлиги унга тутқунлик азоблардан қутулишига ёрдам беради. Қамоқхонадаги дорихонада меҳнат қилгани, намунали хулқи учун муддатидан икки йил олдин озодликка чиқарилади. Маҳбуслик даврида Портер “бекорчиликдан” саргузаштларга бой ҳикоялар ёзади. Ёзувчи қисматдошлари – бошқа маҳбуслардан эшитган, уларнинг ҳаётидан олинган турли воқеаларни асарларининг сюжетида асос қилиб

олади. Шу тариқа “Қироллар ва карам” номли романига ҳам замин тайёрлайди.

Озодликка чиққач, Портер Нью-Йоркка йўл олади. Узлуксиз равишда ўнлаб, юзлаб новеллаларини матбуот нашрларига жўната бошлайди.

...Нью-Йорк газета ва журналларига О.Генри тахаллусли номаълум адибнинг ҳикоялари муттасил келиб тушмоқда. Муҳаррирларнинг боши қотган – ким ўзи бу, қаердан пайдо бўлди?! Ижод намуналари ҳавас қилгулик, кўплаб нашрларнинг саҳифаларини безамоқда. Бирок нотаниш муаллифнинг шахси ҳақидаги савол ҳали ҳам очиқ...

Ёзувчининг ўзини бундай сирли тутиши, ими-жимиди ижод қилишини тушунса бўларди. Сабаби оддий – Портер мудҳиш ўтмиши, яъни “ўтириб чиққан”лиги овоза бўлиб кетишидан кўрқарди.

Одатда таникли инсонларнинг шахсий ҳаётига оид миш-мишлар ҳақида гап кетганда, Уильямнинг “О.Генри” тахаллуси борасида ҳам турли тахминлар айтилади. Портер қамоқхона лазаретида ёзган ҳикоялари учун тахаллус қидириб, “О.Генри” вариантыда тўхтади. Нега айнан шу шакл танлангани ҳақида аниқ маълумотлар йўқ. Баъзи манбаларда “О” ҳарфи Olivier (французча Оливье) исмининг билдиради, деган мулоҳаза билдирилади. Дарҳақиқат, ёзувчи

бир неча ҳикоясини Olivier Henry тахаллуси остида ҳам нашрдан чиқарган. Яна бир тахминни ёзувчи ва олим Гай Дэвенпорт илгари суради. Унинг фикрича, О. Генри ўзи маҳбус бўлган Огайо (Ohio Penitentiary) қамоқхонаси номининг қисқартирилган шаклига мурожаат этган.

Умрининг сўнгги йилларида Портер ичкиликка берилиб кетди. Табиийки, бундай ҳаёт тарзи нафақат унинг ижодий фаолияти, қолаверса соғлиғига ҳам салбий таъсир кўрсатади, жигар циррози ва қанд касаллигини келтириб чиқаради. О.Генри 1910 йил 5 июнда Нью-Йоркда вафот этади.

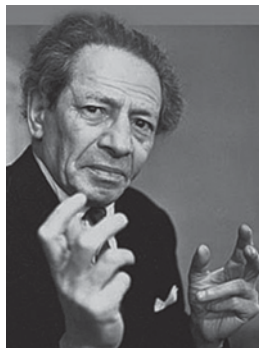
Ёзувчининг умумий ижод намуналари 18 жилддан иборат. “Қироллар ва карам” (1904), “Тўрт миллион” (1906), “Жануб юраги”, “Кесилган чироклар” (1907), “Нафис порахўр”, “Шаҳар овози” (1908), “Ўлчовлар” (1909) каби асарлар жаҳоннинг кўплаб тилларига таржима қилинган. О.Генри ҳикоялари асосида 1952 йили суратга олинган “Қизилтанлилар сардори ва бошқалар” фильми жаҳон кинематографиясининг олтин фондидан муносиб ўрин эгаллаган.

Ёзувчи вафотидан 8 йил ўтгач, О.Генри мукофоти таъсис этилган.

Зилола ФОЗИЛОВА
тайёрлади

ҚИСМАТДАН ҲИКМАТ

Вольф Мессингнинг фавқулодда иқтидори кимларни ҳайратга солиб, кимларни танг қолдирмаган дейсиз?! Улар орасида оддий фуқародан тортиб, дунёдаги энг катта империя раҳбаригача – турли тоифадаги инсонлар бор. Вольф Мессинг бировнинг фикрини ўқий олиши, воқеликни олдиндан башорат қилиши, хаёл кучи ила одамларни измига солиши каби қобилияти сабаб афсонавий ҳаёт кечирди. Бироқ бу унинг ҳаёти бир текис кечган, деган маънони англатмайди.

Вольф Григорьевич Мессинг 1899 йил 10 сентябрда Польшанинг Гура-Кальвария шаҳрида оддий оилада туғилди. У болалигида ойпарастлик касалига чалинганди. Тунда уйқусираб, беихтиёр ўрнidan туриб, ой томон талпинарди. Бундан хавотирга тушган отаси ҳар тунда катта идишга сув солиб, ой шуъласи тушадиган дераза тагига кўяр, “дарди тутган” болакай сувга тегиб сескангач, ўзига келарди.

Олти ёшида Вольфни бошланғич диний таълим мактабига берадилар. Мессинг мактаб пайтиёқ мураккаб матнларни бир зумда ёдлаб олиши билан эътиборга тушади. Ўғлидаги фавқулодда иқтидорни илғаган от-

аси унинг руҳоний бўлишни хоҳлаб қолади. Аммо табиатан ўта ўжар болакай падарининг раъйига қарши чиқиб, уйдан қочиб кетади. Ўшанда ҳали ўн ёшга тўлмаган Вольф Берлин томон йўл олаётган поездга чиптасиз (болакайда чиптага пул нима қилсин?!) бир амаллаб илиниб олади. Қаттиққўл вагон нозиридан яширинишга уриниб, ўриндик остига жойлашиб олган “ҳуқуқбузар йўловчи” барибир қўлга тушади. Шунга қарамай, вазиятдан силликина чиқиб кетганига нима дейсиз?! Гап шундаки, назоратчининг “Чиптанг қани, болакай?” деган саволига жавобан Мессинг унга шундай тикиладики, нигоҳи назоратчини сеҳрлайди чоғи, ердан олиб берилган оддий қоғознинг чипта эканлигига у ишонади. Бу – Вольф Мессинг мўъжизакор ҳаётининг ибтидоси эди гўё...

Берлиндаги ҳаётнинг дастлабки паллалари бағоят оғир кечади. Вольф вокзалда оғир юк ташийди, пойабзал тозалайди, қаҳвахоналарда идиш ювади. Ҳориб-толиб ишлашига қарамай, топгани қорин тўйғазишга ҳам етмайди. Кунларнинг бирида очликдан силласи қуриган ўспирин ҳушидан кетади. Уни текширувдан ўтказган тиббиёт ходимлари жони узилган, деган хулоса билан ўликхонага элтиб ташлайдилар. Уч кундан сўнг.. ўликхона хизматчиси кўз ўнгида юз берган манзарадан нақ эси оғиб қолади: “мурда”нинг оёқлари кимирлай бошлайди! Зудлик билан етиб келган шифокорлар бир неча кун аввал ўликлар қаторига қўшиб қўйилган йигитчанинг юраги уриб турганини аниқлайдилар. Нариги дунё остонасидан қайтган Вольфнинг келажакда буюк гипнозчи бўлиши ўша вақтда кимнинг ҳаёлига келибди дейсиз?! Шу воқелик сабаб Мессинг мутахассис психолог, телепатия сирларига оид тадқиқотлар олиб борувчи доктор Абель билан танишади. Унинг ёрдами билан Мессинг паноптикум (мумдан ясалган

жисмлар кўргазмаси)да қатнашиб, пул топа бошлайди. Унинг вазифаси оддийгина – белгиланган жойда қимирламасдан суткалаб ухлаш эди, холос!

Шу тариқа Вольф Мессинг ўзининг турли имкониятларини ишга сола бошлайди. Айниқса, ўзгаларнинг фикрини ўқий олиш қобилияти туфайли кўпгина машҳур инсонлар билан танишади. Улар орасида жаҳонга донғи кетган Альберт Эйнштейн ҳамда машҳур психолог Зигмунд Фрейд ҳам бор эди. Бу танишувлар Мессинг ҳаётида туб бурилиш ясади. Эйнштейн ҳамда Фрейд Мессингнинг қобилияти юзага чиқишида ўз ёрдамларини аямайдилар.

Бу орада Мессинг Вилен университетининг психология факультетига ўқишга киради. Таҳсил даврида кўпгина мамлакатларда бўлади. Ўзининг сирли намоишлари вақтида Гитлер шарққа юриш қилса, немисларни ҳалокат қутаётганини башорат қилади. Бундан хабар топган фашизм тарафдорлари уни тезроқ гумдон қилиш пайига тушадилар. Уларнинг қутқуси билан Мессинг карцер (бир кишилиқ қамоқхона)га ташланади. Бундан ҳам қутилган натижа чиқмайди, Мессинг қамоқхона кўриқчиларининг кўзини шамғалат қилиб, жуфтакни ростлаб қолади. Гипнознинг кучи унга, айниқса, шу ерда қўл келади.

Қамоқдан қочганидан сўнг, у Фарбий Буг дарёси орқали собиқ шўролар Иттифоқи худудига ўтиб олади. Ноёб иқтидори ёрдамида рус тилини тезда ўзлаштириб олган Мессинг сайёр эстрада жамоасига қўшилиб, Брест кўчалари бўйлаб уюштирилган концерт томошаларида қатнашади, кўзбойлоғичлик санъати намуналарини намоиш қилади. Тез орада унинг доврўғи нафақат бутун Белоруссияга тарқайди, балки Москвага, яна кимсан Сталиннинг қулоғигача етиб боради.

“Афсунгар”ни Кремлга келтириш ҳақида буйруқ берилади.

Сталиннинг эътиборини қозониш Мессинг учун мураккаб кечмайди. Давлат раҳбари “топшириғига” кўра, у ҳеч қандай хужжатсиз банкдан 100 минг рубль олиб чиқиб кетиб, синовдан ўтиши керак эди. Аллақачон ўз ишининг устаси бўлиб кетган Мессингга бундай вазифа чўт бўлмайди. Шу тариқа Мессинг нафақат нуфузли мукофотлар, балки “раҳнамо”нинг муҳаббатига ҳам сазовор бўлади. Энди у Сталиннинг “эркатойи” сифатида бемалол, истаган вақтида, хоҳлаган манзилида ўз чиқишларини омма эътиборига ҳавола этиш ҳуқуқини қўлга киритади.

Ўта ҳақиқатпараст Мессинг мулоҳазаларини тортинмасдан, очикойдин баён этгани учун кўпинча ноқулай аҳволга тушиб қоларди. Шундай воқеалардан бири 1939 йилда, Германия ҳамда собиқ Иттифоқ ҳукуматлари ўртасида 10 йиллик муддатга имзоланган ўзаро хужум қилмаслик тўғрисидаги битим эълон қилинганда рўй беради. Ундан: “Бу битим ҳақида фикрингиз қандай?” деб сўрашганида, ҳеч иккиланмай: “Мен Берлин кўчаларида қизил юлдуз белгили танкларни кўряпман”, дейди. “Сиёсатчилар мана шу бир оғизгина гапга эътиборлироқ бўлишганида, дунёни ағдар-гўнтар қилган Иккинчи Жаҳон урушининг олди олинармиди...” деган надомат қийнаган эди тарихчиларни кейинчалик. Бироқ Сталин керакли чораларни кўриш ўрнига, арқонни узун ташлаб, рақиб томондан бирор хатти-ҳаракат чиқишини кутади. Аксинча, Вольф Мессинг учун барча эшиклар тақа-тақ ёпилиб, унинг номи битилган афишалар ҳамма жойдан олиб ташланади. Орадан вақт ўтиб, Мессингнинг айтганлари ўз тасдиғини топади: 1941 йилнинг 22 июнида немис армияси келишилган битимни бузган ҳолда Иттифоқ худудига бостириб киради...

Иккинчи жаҳон уруши пайтида Мессинг яна сахнага қайтади, тез-тез фронтга қатнайди. Концертларидан тушган маблағлар ҳисобига иккита самолёт харид қилиб, ҳарбийларга тақдим қилади. Эмишки, Новосибирскдаги намоишларидан бирида урушнинг қачон тугаши ҳақидаги ҳаммани ўйлантирган саволга “саккизинчи майда” дея жавоб бериб, фақатгина йилини аниқ айта олмаган экан. Ниҳоят, Иккинчи жаҳон уруши Германиянинг шармандали мағлубияти билан якун топгач, Сталин Мессингга у тилга олган сана мутлақо тўғри чиқанини эътироф этиб, махсус телеграмма ҳам юборган эмиш.

Инсон нечоғли иктидорли бўлмасин, барибир чархи кажрафтор олдида ожиз қолади. Бунга мисоллар кўп. Мессинг тақдири ҳам бундан мустасно эмас. Йўқса, не-не воқеликларга оид хулосаларни оммага тақдим қилиб, башоратчилик

даъвосида бўлган, одамларнинг хаёлидан ўтганларни ўқий олган, фикр кучи билан атрофдагиларни измига бўйсундирган Вольф Мессинг умрининг охирида аҳволи не кечишини билмасмиди?!

...Москвадаги “Октябрь” кинотеатрида уюштирилган навбатдаги концертда унинг кайфияти аъло даражада бўлади, томоша ажойиб якун топади. Аммо кутилмаганда Мессингнинг тоби қочиб, оёқларини идора қилолмай қолади. Вольф Мессинг 1974 йил 8 ноябрь куни ҳаётдан кўз юмади. Тақдири азални қарангки, умрининг сўнгги лаҳзаларида унинг олдида бирорта меҳрибони бўлмайди. Бундай қисмат инсон онгу шуурининг тақдир ҳукми олдида барибир ожиз эканига яна бир далил бўлса, не ажаб...

Гулҳаё АБДУГАФФОРОВА
тайёрлади

ХОҲ ИШОНИНГ, ХОҲ ИШОНМАНГ...

Ҳуқуқишунос Николай Китаев “Вольф Мессинг: ҳақиқат ва уйдирма” китобида Мессингнинг “хотиралари” таниқли журналист Михаил Хвастунов томонидан сохталаштирилган деган фикрни илгари суради. Кўпчилик Мессингнинг таржимаи ҳоли сифатида қабул қиладиган “Мен телепатман” китоби чиндан ҳам М.Хвастунов томонидан ёзилганлиги ва ундаги маълумотлар тўқима эканлигини “Комсомольская правда” газетасининг собиқ илмий муҳаррири, ёзувчи ва журналист Владимир Губарев ҳам тасдиқлаган.

“БУ РОМАННИ ЁЗУВЧИ ЁЗМАГАН...”

Вақт – олий ҳакам, деб бежиз айтилмаган. Шафқатсиз йиллар нафақат олис, балки яқин ўтмиш воқеликларини, инсонлар кечмишию қолдирган катта-кичик меросларини баъзан янгича қараиш ва қаричлар билан ўлчашни тақозо қилади. Натижада, кеча юлдуз мисол порлаб турган маёқ бугунга келиб шамдай хира тортиб қолганига гувоҳ бўлиш ҳеч гап эмас.

Рус ёзувчиси Николай Алексеевич Островскийнинг чакмоқдек чакнаб, ўшандай эрта сўнган ҳаёти ва ижодига назар солинса, юқоридаги фикрлар хаёлдан ўтади...

Николай 16 сентябрь 1904 йилда Россия империясининг Волин губерниясига қарашли Вилия қишлоғи (ҳозирги Украина ҳудуди) да унтер-офицер Алексей Островский оиласида туғилган.

Ўтган аср бошлари. Империядаги вазият, ижтимоий аҳволнинг мураккаблиги боис Николай ўн икки ёшидан оғир меҳнатга бўйин эгишга мажбур бўлади: вокзал ошхонасида дастёр, омборхонада ишчи, электростанцияда гўлаҳилик қилади. Ўн тўртга тўлиб-тўлмамай маҳаллий партизанларга қўшилиб, немисларга қарши яширин фаолият олиб боради, инқилобий қўмита алоқачиси сифатида ўзини кўрсатади. Ҳолбуки, у ёшига хос бўлмаган иқтидори боис диний мактабга барвақт қабул қилиниб, таҳсилни тўққиз ёшида мактов ёрлиғи билан тамомлаганди!

1919 йилда кўнгиллилар сафида фронтга отланган Николай ҳали ўн олтидан ҳатламаган бўз ўспирин эди. Г.И.Котовский бошлиқ отлик бригада таркибида аёвсиз жанглarda иштирок этган йигитча оғир яраланганлиги туфайли армия сафидан қайтарилади. Фронтдан келгач, Киевда электромонтёр ёрдамчиси бўлиб иш бошлайди, шунинг баробарида электротехникумда таҳсил олади. Билим юртида ўқиб юрган кезлари ташкилотчи сифатида ўзини намоён қилади. Айниқса, темир йўл қурилишида алоҳида жонбозлик кўрсатади. Унинг бундай фидойилиги ўзига жуда-жуда қимматга тушади: темир йўл қурилишда иштирок этаркан, қаттиқ шамоллайди, ҳеч қанча ўтмай, ичтерламага чалинади. Боз устига, фронтда олган жароҳати

ҳам асоратини кўрсатади. Устма-уст касалликлар, оғир меҳнат шароити натижасида Островский кўриш қобилиятини батамом йўқотиб, тўшакка миҳланиб қолади. Бу вақтга келиб, у эндигина йигирма тўртни қаршилаган эди...

Н.Островский қисматнинг бу оғир синови олдида бош эгмайди, аксинча, уни мардонавор қарши олади. Ёруғ дунёни кўриш бахтидан мосуво бўлган қаҳрамонимиз “«Котовчи»лар ҳақида қисса” автобиографик асари устида иш бошлайди. Аммо асар дунё юзини кўрмайди – кўлэзма йўқолганди! Бироқ адиб барибир руҳини туширмайди, аксинча, ўзи кашф қилган маҳсус ёзув мосламаси – трафарет ёрдамида “Пўлат қандай тобланди” романини қоғозга туширишни бошлайди...

Минг бир машаққат билан юзага келган мазкур асар ноширлар томонидан совуққина кутиб олинганини алоҳида қайд этиш жоиз. “Молодая гвардия” журнаliga юборилган кўлэзма “асосий қаҳрамонлар тақдири ишонарли чикмаган, персонажлар ўта сунъий” мазмунидаги аёвсиз тақриз билан муаллифга қайтарилади. Бироқ Островский бу ерда ҳам бўш келмайди, асарни қайта кўриб чиқишни талаб қилади. Роман журнал бош муҳаррир ўринбосари ва масъул муҳаррир томонидан таҳрир қилиниб, 1932 йилнинг баҳорида чоп этилади. Кўп ўтмай алоҳида китоб ҳолида нашр қилинади. “Пўлат қандай тобланди” асари тез орада бутун собиқ Иттифоқ ҳудудида машҳур бўлиб кетади. Островский давлат мукофотига сазовор бўлади, Сочида алоҳида уй, Москвада квартира билан тақдирланади. Кейинроқ Николай Островский “Бўронларда туғилганлар” номли трилогияга қўл уради. Асарнинг биринчи қисми якунига етгандан сўнг муаллиф бу роман аввалгисидан анча бўш ёзилганини англайди, бунини ошқо-

ра тан олади ҳам. Бироқ асарни қайта ишлаш ва якунига етказишга на фурсат, на имконият бор эди. Кўлэзма ниҳоятда қисқа фурсатда чоп этилади ва... 1936 йилнинг 22 декабрида ёзувчининг мотам маросимида келганларга тарқатилади.

Ўтган асрда “Пўлат қандай тобланди” романига катта аҳамият берилган, асар ҳатто ўрта мактаблар ўқув дастурига киритилганди. Бош қаҳрамон Павел Корчагин ўқувчилар тасавурида гўёки энг ибратли баркамол инсон сифатида гавдалантирилганди. Бироқ давр ўзгарди, ёшлар эргашадиган замона қаҳрамонлари ҳам... Саксонинчи йиллар охирида асар бадиий савияси анчайин паст ва ўта сиёсийлаштирилган деб топилиб, дастурлардан олиб ташланади. Ҳозирги авлод Корчагинни деярли танимайди ҳам. Шундай бўлса-да, адибнинг ниҳоясига етган яккаю ягона романи дунёнинг кўплаб тилларида 200дан ортиқ мартаба нашрдан чиққанлиги билан тарихда қолган.

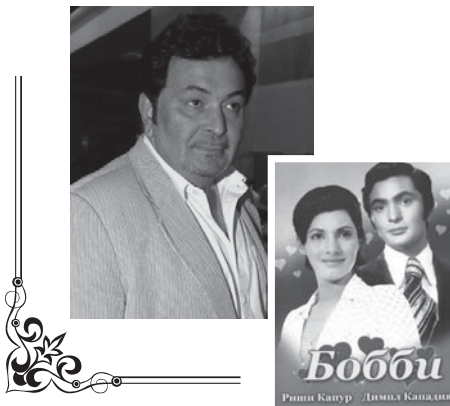
Николай Островскийнинг сиёсий қарашлари, ёзувчилик маҳорати, романининг бадиий савиясини истаганча таҳлил ва танқид қилиш мумкин. Лекин бир ҳолатни эътироф этмаслик мумкин эмас. Бу инсон оташда тобланган, метин иродали шахснинг ёрқин намунасидир. Қолаверса, адиб вафотидан икки ойча аввал Британиянинг “Ньюс кроникл” газетаси мухбири С.Родманга берган интервьюсида ёзувчиликка даъво қилмаслигини ошқора билдиради, асаридаги камчиликлари хусусида рўйи-рост гапиради. Бундай очик иқдор замирида ҳам мард инсоннинг қиёфаси кўриниб тургандай. Эътибор беринг-а:

“Илгарилари “Пўлат қандай тобланди”да таржимаи ҳолим акс этган дейишса, инкор қилишга уринардим. Энди бунинг бефойда

эканлигини тушундим. Асарда ҳаёт ҳақиқати борича, воқеликлар ҳеч огишмай баён этилган. Ахир, уни ёзувчи ёзмаган-да! Менинг нафақат ёзувчилик, балки адабиётга ҳам умуман алоқам бўлмаган. Китобни бир гўлахи қозғозга туширган, деяверинг. Мақсад битта эди — ҳақиқатдан чекинмаслик. Китобда кўрган-кечирганларим ҳақида сўз юритарканман, уни чоп эттириши хаёлимга ҳам келмаганди. Ёшлар ва бошқа турли ташкилотлар тарихи, фуқаролар уруши, ишчи жамоат бирлашмаларининг ташкил этилишига оид мулоҳазаларни билдириши учун қозғоз қоралаганман, холос. Атрофдагилар эса ёзганларимни бадиий қийматга эга асар деб топишди. “Пўлат қандай тобланди”ни роман сифатида кўриб чиқадиган бўлсак, унда таллайгина камчиликлар бор. Масалан, бир-икки эпизоддан кейин зойиб бўладиган персонажлар учрайди. Бироқ тақдир мени бу одамлар билан тўқнаштирган, ҳаётимда уларнинг ўзига хос ўрни бор-да.

Романга шу кунларда қўл урганимда мукамалроқ, силлиқроқ ёзган бўлармидим, балки. Аммо бу билан унинг жозибаси йўқолиши мумкин эди, назаримда. Китоб аччиқ ҳақиқатга тик қараган нигоҳни акс эттиради. Унинг ўзига хослиги ҳам шунда бўлса, эҳтимол...

...Балки тан-сиҳатим жойида бўлганида кучимни, ўзимни аяган бўлармидим? Бироқ менинг ҳаётим қил устида, жарлик ёқасидан юраётгандекман, зўё. Ҳарлаҳзада йўқликка қулаб кетишим мумкин. Буни аниқ биламан. Баъзан хасталик устун келяпти, лекин ўзимни озгина яхши ҳис қилдим дегунча, яна ишга киришяпман. Ёзаётган китобимни ниҳоясига етказолмай қолишдан қўрқаман...”

“МЕ ШАИР ТО НАҲИ...”

*Раж шоирликка даъво қилмайди.
У ишқдан илҳом олади, холос.*

Риши эса Ҳиндистон ва дунёнинг турли чеккаларидаги мухлислари меҳридан, Капурлар сулоласига бўлган эътибордан илҳомланади...

Риши Капур ҳинд киноси афсонаси Раж Капурнинг ўғли бўлгани учунгина машҳурликка эришган эмас. Тўғри, оилавий муҳит, отасининг мавқеи унинг тақдирида ўзига хос ўрин тутаяди, бироқ Капурлар сулоласининг муносиб давомчиси бўлиш учун бу омиллар камлик қилади. Иқтидор, иштиёқ ва фидойилик бўлмас экан, кимнинг зурриёди эканидан қатъи назар, инсон узокқа боролмайди. Бу масъулиятни теран ҳис этган Капурлар бир неча ўн йилдан буён аждодларига муносиб бўлишдек бурчни шараф билан адо этиб келмоқдалар. Риши ана шу сулоланинг ёрқин вакилларида бири. Ушбу нисбат Ришининг акаси Рандхир, укаси Ражив, икки амакиси — Шамми ва Шашилар, қолаверса, жиянлари Каришма ва Каринага ҳам тегишли. Зеро, уларнинг ҳар бири ҳинд киносининг машҳур намоёндаларидан ҳисобланади.

Чинту (Ришини болалигида эркалаб шундай аташарди) илк бор отасининг “Менинг исмим масха-

рабоз” картинасида кўриниш береди. Ўшанда у эндигина 18 ёшга кирган эди. Шунга қарамай, ўзига топширилган ролни моҳирона адо этадики, натижада ёш актёрларга бериладиган миллий мукофотга лойиқ кўрилади. Бу эътирофдан аввало Раж Капурнинг боши осмонга етгани аниқ, ахир, ота учун фарзандининг ютуғидан афзалроқ нима бўлиши мумкин?! Бунга фильм муваффақияти қўшиладиган бўлса, “Менинг исмим масхарабоз” Капурлар хонадонига қанчалик хурсандчилик олиб келганини англаш мумкин.

Орадан уч йил ўтиб, Риши отасининг “Бобби” фильмида бош ролни ижро этади. Раж исмли бадавлат йигитнинг 16 ёшли балиқчи қиз (актриса Димпл Кападия)га бўлган оташин муҳаббати баланд пардаларда, бироқ жуда самимий ифода этилган мазкур картина нафақат Ҳиндистон, балки бошқа давлатларда (хусусан, Ўзбекистонда) ҳам катта шуҳрат қозонди, томошабинларнинг мислсиз олқишига сазовор бўлди. Риши билан Димпл эса 1973 йилнинг энг яхши актёрлари сифатида эътироф этилди. “Бобби”даги романтик ошиқ йигит сиймоси Риши Капурнинг “ташриф қоғозига” айланиб қолди гўё. Ўтган асрнинг етмишинчи-саксонинчи йилларида тасвирга олинган “Қасоскор”, “Муҳаббат денгизи”, “Чандни”, “Ғирт ёлғончи”, “Бешафқат дунё” фильмларда ҳам Риши айнан шундай образларда намоён бўлди. Таъкидлаш жоизки, унинг иштирокидаги бирорта фильм томошабин эътиборидан четга қолгани йўқ. Собиқ иттифок ва ҳиндистонлик кино ижодкорлар ҳамкорлигида суратга олинган «Қора шахзода Ажуба» фильми хусусида ҳам шу гапни айтиш мумкин. Ушбу картинада суратга тушганидан сўнг Риши Капур анча вақт катта экранларда кўриниш бермади.

Негаки, бу пайтга келиб санъаткор продюсерлик ва режиссёрлик ишларига астойдил киришиб кетганди. Бироқ “Кел, энди қайтайлик”, “Севги китоби” фильмларидан кейин бу йўналишдаги фаолиятини давом эттирмайди. Буни санъаткорнинг ўзи қалбини ҳаяжонга соладиган сценарий қўлига келиб тушмаётгани, шу боис бутун диққат-этиборини яна актёрликка қаратгани билан изоҳлаганди.

2006 йилда Риши Капур Маврикияда ўтказилган Zee Cine Awards халқаро кино анжуманида соҳадаги узоқ йиллик фаолият учун берилган Lifetime Achievement мукофотига сазовор бўлган.

Р.Капур ҳозир ҳам экранларда тез-тез кўриниб туради. Шу кунларда таваллудининг 60 йиллигини нишонлаётган актёр вазмин, оқил, бой ҳаётий тажрибага эга отахонлару акахонлар сиймоларини қойилмақом ижро этмоқда. “Қизлар билан етаклашиб қўшиқ хиргойи қиладиган пайтларим ўтиб кетди. Мана энди мухлислар Риши Капурнинг асл қиёфасини кўряптилар”, дейди санъаткор бугунги ижодига изоҳ бераркан. Бу гапда муболаға йўқ. Жаноб Капур ҳаётда ҳам айнан шундай “роль” билан банд. 1980 йилда актриса Ниту Сингхга уйлангач, тақдир уни икки нафар фарзанд билан сийлади. Вақти келиб, ўғли Ранбир, кутилганидек, ота-бобоси изидан кетди, ҳозирда кино оламининг юксак марраларини забт этиш учун тинимсиз изланмоқда. Қизи Ридхима эса профессионал модельер бўлишни ихтиёр қилди...

Серкүёш диёримиз Капурлар учун бегона эмас. Сулола вакиллари бир неча марта Тошкент кинофестиваллари, турли санъат анжуманларининг азиз меҳмони бўлганлар. Жумладан, Риши Капур 2007 йилда

пойтахтимизга ташриф буюрганди. Мухтасар ҳикоямиз ниҳоясида ҳинд киноси юлдузининг ўзбекистонлик тележурналист Севдо Ниёзовага берган интервьюсидан парча илова қилишни лозим топдик.

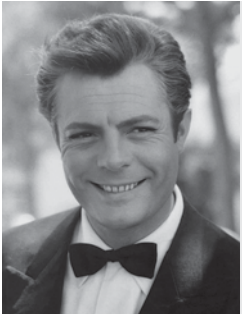
– Ўзбекистон халқи Капурлар сулоласига ўзгача меҳр билан қарайди. Ташриф давомида сизда қандай таассуротлар тугилди?

– Отамдан Ўзбекистон ҳақида кўп эшитганман. Ташрифлаганича бор экан: халқингиз жуда меҳмондўст, кўнгли, феъли кенг. Ҳайратимга ҳайрат қўшган яна бир ҳолат – ҳамюртларингиз менинг иштирокимдаги деярли барча фильмларни билишаркан. Концерт давомида “Бобби” фильмидаги “Ме шаир то нахи...” (“Мен-ку шоир эмасман...”) деб бошланувчи қўшиқни ўзбек мухлислари билан жўр бўлиб кўйладик. Ўзга диёрда сени, ижодингни шунчалик яхши билишларини кўриш, мухлислар муҳаббатини ҳис этиш қандай бахт!

– Ҳинд матбуотида ўзгингиз Ранбир Капурнинг кинодаги илк қадамлари ҳақида кўп ёзишяпти...

– Ранбир катта имтиҳон бўсағасида турибди. Яқинда у суратга тушган илк фильм – таниқли режиссёр Санжай Лила Бхансалнинг “Маҳбубам” картинаси тақдимоти ўтказилади. Шу боис ҳам мен жуда ҳаяжондаман. Фарзандим ҳам Капурлар сулоласининг муносиб давомчиси бўлишни истайман...

(Дарвоқе, ҳозир Ранбир Капур Болливуд юлдузига айланиб улгурган. 2007 йилдаги дебютдан буён ўтган қиска вақт ичида катта муваффақиятга эришди: 2012 йилнинг энг яхши актёри деб топилди.)

“ШИРИН ҲАЁТ”ГАЧА ВА УНДАН КЕЙИНГИ ҲАЁТ

Машҳур итальян актёри Марчелло Мастолянининг том маънодаги ширин ҳаёти унинг “Ширин ҳаёт” фильмидаги ролдан кейин бошланди: шон-шухрат, бойлик, аёллар... Унгача муҳтожликнинг минг бир кўчасига кириб чиққан Марчининг (яқинлари уни шундай аташарди) ҳаёти ҳавас қилгулик эмасди.

Марчелло Мастоляни 1924 йил 28 сентябрда тоғли Апенниндаги Фонтана-Лири қишлоғида дурадгорлик билан кун кўрувчи Урбано хонадонида учинчи фарзанд бўлиб дунёга келди. Оиласи жуда қашшоқ кун кечиргани боис Марчи ўн ёшида, ҳунармандлик билим юртини тугатиши ҳамано, акалари қатори рўзғор ташвишларига кўмилади. Суяги қотмай қурилишда ишлайди, ҳисобчилик билан шуғулланиб кўради. Бироқ рўзғорга барака кирса, қани?! Бундай танг ҳолат Марчелло ёш актриса, машҳур бастакор Эцио Корабеланинг кизи Флора билан топишгунга қадар давом этади. Бу пайтда Марчелло эндигина театрга ишга келган,

номи ҳам, ўзи ҳам танилиб улгурмаган оддий йигит эди. Қиз кўпинча оч-наҳор юрадиган Марчини уйдан олиб келган ул-бул егуликлар билан меҳмон қилиб турарди. Кунларнинг бирида Флора йигитни уйига таклиф этади. Корабела хонадонидagi тўкин-сочинликдан, уй соҳибларининг амрига мунтазир турган хизматкорларнинг мулозаматидан Марчеллонинг оғзи ланг очилиб қолади. Бу мутлақо табиий эди. Рост-да, жўжабирдай оила аъзолари билан бир хонали уйда, ҳар тонгни онасининг дийдиёсию бунга жавобан отасининг аёвсиз дўппослаши билан қарши олиб вояга етган Марчи учун Корабела хонадонидagi шароит нақ эртак бўлиб кўринади! Хуллас, қизнинг меҳрибонлиги, эътибори сабабми ёки меҳмонда кўрганлари таъсириданми, Марчелло Флорага уйланишга қарор қилади. Бу ўриндан йигит кўнглида самимий муҳаббат куртак отгани хусусида гапириш ортиқча. Негаки, Мастоляни ҳаёти давомида рафиқаси ҳақида хўп илиқ фикрлар айтади, уни вафодор умр йўлдош, ғамхўр дўст, меҳрибон сингил сифатида улуғлайди, қизалоғи Барбаранинг онаси ҳурматини доим жойига кўяди, илло бирор маротаба Флорани суюкли ёр сифатида тилга олмайди...

Ҳаваскорлар театрида ўралашибгина юрган Марчеллонинг машҳур режиссёр Лукино Висконти назарига тушиши мўъжиза билан баробар эди. Висконти тавсиясига кўра, у “Элизео” профессионал театрига таклиф этилади. Унинг дебют роли шундай муваффақиятли чиқдики, бу ҳол Мастолянини ўз келажаги ҳақида жиддий ўйлашга мажбур этади. Нега деганда, у пайтда Марчи актёрлик соҳасига шунчаки ҳавас билан қарар, асосий мақсади архитектор бўлиш эди. Ушбу касбни эгаллаш учун ҳатто

университетга ўқишга кирган, тўртинчи босқичда таҳсил оларди. Қисқаси, Марчелло оила-аъзоларининг ҳай-ҳайлашига қармай, ўқишни келган жойидан ташлаб, ҳаётидаги энг тўғри қарорни қабул қилади. Бутун вужуди билан ўзини санъатга бағишлаган Мastroянини омад ҳам “суйиб қарши олади”.

Аввалига актёр сахнада ҳам, катта экранларда ҳам оддий итальян йигитларининг сиймоларини гавдалантириш билан чекланиб юради. Бирок донғи кетган режиссёр Федерико Феллини билан ҳамкорлик унинг ижоди-ю шахсий ҳаётини кескин ўзгартириб юборади. Мазкур ҳамкорликнинг илк ҳосиласи сифатида юзага келган “Ширин ҳаёт” фильми Марчелло Мastroянини бутун Европага танитади. Ундан кейинги “Тун” фильмидаги ижроси учун кино тақризчиларнинг кўпдан-кўп эътирофларига сазовор бўлади. Навбатдаги икки картина – “Итальянча ажрим” ва “Шахсий ҳаёт” қахрамонимиз мухлислари сонини мисли кўрилмаган даражада кўпайтирган бўлса, “Итальянча никоҳ”, “Кеча, бугун, эрта” фильмларидаги роллари учун Мastroянини қатор мукофотлар, хусусан, Британия кино академияси соврини соҳибига айланади. 1970–1980 йилларда актёр янада сермахсул ижод қилади. Гарчанд у суратга тушган барча фильмлар ҳам муваффақиятли чиқмаса-да, мутахассислар Мastroяни ижросидаги ҳар бир образни юқори баҳолайдилар. Бунинг натижаси ўлароқ, актёр Канн кинофестивали совриндори бўлади, номзоди уч маротаба “Оскар” мукофотига қўйилади.

Ижодидаги бундай омадли парвоз Марчелло Мastroянини табиати, ҳаёт тарзига таъсир этмай қолмайди, албатта. Энди у ўзига алоҳида эътибор билан қараб, шунинг баробаридан ўзгаларнинг

(айниқса, аёлларнинг) эътибор марказида бўлишни хоҳларди. Шу боис ташқи кўриниши ҳақида ҳаддан зиёд қайғулар, бу ҳолат кўпинча яқинларининг ҳазил-мутуйибасига сабаб бўларди. Аёлларни-ку, асти кўяверинг. Улар Марчеллони жондан ортиқ суйишар, вақти келса, кино юлдузининг нақ оёғи остига ўзини ташлашга тайёрлари ҳам учрарди. Ёши ўтиб қолган америкалик аёлларга тўла автобус ҳар ҳафта Мastroянини вилласи тагига келиб тўхтар, мухлисалар севимли актёрларини бир бора кўриш илинжида деразаларга термулишарди. Очик айвонга чиққан актёрнинг “лутф қилиб” қўл силкиб қўйиши аёллар учун бебаҳо совғанинг ўзгинаси эди. “Аёлларнинг менга муносабатидан росмана ҳайрон бўлардим, – деган эди ташқи кўринишидан доим коникмайдиган Марчелло, – кўзгуда билаклари нимжон, оёқлари ингичка, лаблари дўрдоқ бир эркакнинг аксини кўрганда ўзим хижолат тортаман-у, бунақа “қахрамон”ни аёллар бошига урармиди?!”. Бирок Марчеллонинг бу гапи ортиқча камтарлик экани шубҳасиз. Агар унинг айтганлари чин бўлганида, Жаклин Биссет, Катрин Денев, Настасья Кински, Роми Шнайдер, Софи Лорен каби кўплаб хурлиқо актрисаларнинг кўнглини экранда ҳам, ҳаётда ҳам бирдай олишни уддаламаган бўларди.

Гарчанд Мastroянининг кўйида Европалик сон-саноксиз аёллар ҳушини йўқотаёзган бўлса-да, унинг бир умрлик елкадоши – рафиқаси Флора Корабела бўлиб қолади. “Авваллари эрим ҳақида турли миш-мишлар қулоғимга чалинса, ўзимни қўйишга жой тополмасдим, дунё кўзимга қоронғу кўринарди, – ошқора тан олганди Мastroяни хоним. – Аммо оқил бир инсоннинг насихати муносабатларимизни сақлаб қолишга ёрдам берди: эркак кишини кишанлашга

уринма, ўзини қанча эркин хис қилса, шунча сенга боғланаверади, деганди у.”

Аммо Флоранинг турмушга бўлган бундай “оқилона” муносабати ҳам Марчеллони кўп бора ишқий саргузаштлар гирдобига шўнғишдан, Катрин Денёв билан ҳатто аҳду паймонгача боришдан тўхтатиб қололмайди.

...Ўшанда Надин Трентиньянининг “Бунақаси фақат ўзгаларнинг бошига тушиши мумкин” фильми суратга олинаётган эди. Бош роль ижрочилари Марчелло Мastroяни ва Катрин Денёв. Яккаю ягона фарзандини йўқотган эр-хотин образини яратиш тараддудиди бўлган иккала санъаткорнинг “дарди ичида”. Иккиси ҳам шахсий ҳаётидаги муаммолар исканжасида, кайфияти тушкун, ҳаммадан ҳафсаласи пир. Режиссёр фильмининг янада ҳаққоний чиқиши, бош қахрамонлар кўнгили кечинмаларининг уйғунлигига эришиш учун Марчелло ва Катринни бир ҳафтага на телевизор, на телефон бўлмаган бир уйга қамаб, оламдан узиб қўяди. Кўнгли ярим бўлиб турган икки одамнинг бир бутун бўлиши учун бундан ортиқ нима керак?! Қисқаси, шу воқелик сабаб, фаранг соҳибжамоли итальян актёрининг ақлини буткул ўғирлаб қўяди. Оқибатда Марчелло Флорадан ажрашишга қарор қилади. Бироқ... аввалига қанчадан-қанча гўзалларнинг юрагини чил-парчин қилган Мastroянига мойилдай бўлиб турган Денёв кутилмаганда актёр билан турмуш қуришдан бош тортади! Нега?! Мastroянинининг ҳайрати чексиз. Гап улар ўртасида пайдо бўлган муҳаббатда ҳам эмас, гап шундаки, ўшанда Катрин Марчеллодан фарзанд кутаётган эди. Ҳатто жажжи Кьяранинг (ҳозир у Европада кўзга кўринган актриса) туғилиши ҳам Денёвнинг қарорини ўзгартира олмайди. Чор-ночор

Флоранинг остонасига бош уриб қайтган актёрнинг вақти-вақти билан Парижга келиб, севган аёли ва қизалоғини соғинч тўла нигоҳ билан зимдан кузатиб юришини кўпчилик билмасди...

Мastroяни ўзига қанчалик эътиборли бўлмасин, шафқатсиз йиллар барибир ҳукмини ўтказди. Етмиш-ни қоралаб қолган санъаткор дарди бедавога – ошқозон ости беши саратонига чалинади. Бироқ оғир хасталик ҳам уни саҳнани тарк этишига мажбур қилолмайди. Марчелло Мastroяни умрининг интиҳосида “Сўнаётган ойлари” спектаклида яққаланиб қолган кекса бева ролини ижро этади. Томошабин қаршисига чиқишдан олдин актёр азобли кимёвий муолажаларни ўтказар эди. Шунда ҳам руҳини чўктирмасди.

1996 йилнинг 19 октябри. Тонг саҳарда 72 ёшли Марчелло Мastroянининг юраги уришдан тўхтади. Умрининг охирида омадли актёрни тақдир сўнгги марта сийлайди: кетар чоғи унинг ёнида суюкли аёли Катрин Денёв ва қизи Кьяра бўлади.

Юлдуз ҲОШИМОВА
тайёрлади

МУҚОВАМИЗДА...

Ража Рави ВАРМА

XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошларида яшаб ижод қилган ҳиндистонлик мусаввир. Кўплаб асарлари, жумладан, “Маҳабҳорат” ва “Рамаяна” эпосларига ишланган картиналари билан танилган.

Килиманур султонлиги (ҳозирги Керала штати ҳудуди) да зиёли оилада туғилган Рави болалигиданоқ тасвирий санъат борасидаги маҳоратини намоиш этган. 14 ёшидан миллий рангасвир йўналишида таҳсил олган, кейинчалик британиялик муйқалам устаси Теодор Йенсендан Европа рассомчилик санъати сирларини ўрганган. 1873 йилда Венада ўтказилган халқаро кўرғазмада Рави Варма картиналари олий мукофотга лойиқ деб топилиб, мусаввирнинг халқаро миқёсда шухрат қозонишига сабаб бўлди.

Варма асосан рамзий, абстракт, геометрик шакллардан иборат бўлган ҳинд тасвирий санъатига мойбўёқларда ишлаш анъанасини, реалистик тасвирларни олиб кирди. Нафақат моҳир портретчи, балки кўплаб асарларида қадим афсона ва ривоятлар сюжетларини акс эттирган тарихий жанр устаси Рави Варма 1906 йил 2 октябрда вафот этган.

Чингиз Габдраҳманович АҲМАРОВ

Яқиндагина санъат, маданият аҳли, тасвирий санъат ихлосмандлари Ўзбекистон ҳамда Татаристон халқ рассоми, Ўзбекистонда шарқона миллий рассомчилик санъатини ривожлантиришга улкан ҳисса қўшган йирик мусаввир Чингиз Аҳмаров таваллудининг 100 йиллигини нишонладилар.

Портрет, миниатюра, монументал рассомчилик жанрларида ижод қилган машҳур санъаткор 1912 йили 18 августда Жанубий Уралнинг Троицк шаҳрида туғилган.

1931 йилда Пермь бадиий билим юртини тамомлаб, шу кезлари оиласи билан Ўзбекистонга кўчиб келади. Ижодий фаолиятини портрет жанри ва китоб сураткашлиги йўналишларидан бошлайди. Рассомнинг “Алпомиш ва Ойбарчин”, “Ширин”, “Қизлар”, “Муқаррама Турғунбоева портрети”, “Шоира Зулфия портрети”, “Раққоса” каби кўплаб асарларида замонавий услуб ила йўғрилган шарқона рух хукм суради.

Чингиз Аҳмаров монументал деворий рассомчилик соҳасида тенгсиз асарлар яратди, сермахсул ижод килди. Юртимиздаги ўнлаб кўркем бинолар унинг мўйқаламига мансуб монументал деворий суратлар билан безалган. Хусусан, Алишер Навоий номидаги Ўзбек Давлат академик Катта театри, ЎзФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, Тошкент метрополитенининг Алишер Навоий бекати ва бошқа иншоотлар шулар жумласидан. Мусаввир қадимги миниатюра анъаналарига мурожаат этаркан, картиналарини ўзига хос замонавий чизгилар билан бойитишни унутмайди. Унинг Алишер Навоий лирикасига бағишланган расмлар туркуми – “Мушоира”, “Бехзод ҳузурда” каби картиналарида, “Хамса” асаридаги “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун”, “Сабъий сайёр” дostonлари асосида яратилган монументал деворий суратларида буни яққол кўриш мумкин.

Аҳмаровнинг бетакрор санъати билан жило топган монументал асарларни чин маънода тошга битилган Муҳаббат дostonлари дейиш мумкин. Муҳаббатки, бир умрлик ҳаммаслак елкадоши, вафодор ёрига бўлган туйғулар. Мусаввирнинг кўплаб асарларида акс этган аёллар қиёфаларида унинг рафикаси Шамсируй Ҳасанова сиймосини илғаш қийин эмас...

Қатор Давлат мукофотлари билан тақдирланган, кўплаб ёш истеъдодли рассомларга устоз-мураббийлик қилган профессор, педагог, йирик санъаткор Чингиз Аҳмаров 1995 йил 13 мартда Тошкент шаҳрида вафот этган.

УЛАР ҲАМ ШУ ОЙДА ТУҒИЛГАН ЭДИЛАР...

1 СЕНТЯБРЬ

1875 йил. **Эдгар Райс Берроуз**, инглиз ёзувчиси, Тарзан ҳақидаги туркум романлар муаллифи.

4 СЕНТЯБРЬ

973 йил. **Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад Беруний**, ўрта асрларнинг юртимиздан етишиб чиққан буюк қомусий олими. 160 дан ортиқ асари билан умумжаҳон илмий меросига, хусусан, астрономия, астрология, математика, геодезия, геология, минералогия, география, арифметика, таъбаъат, тарих, филология ва бошқа фанлар ривожига бебаҳо ҳисса қўшган мутафаккир.

7 СЕНТЯБРЬ

1945 йил. **Баҳодир Йўлдошев**, Ўзбекистон халқ артисти, санъат арбоби, таниқли режиссёр. “Майсаранинг иши”, “Искандар”, “Нодирабегим”, “Келинлар кўзғолони”, “Зебунисо”, “Юлдузли тунлар”, “Қора камар” каби кўплаб пьесаларни юксак маҳорат билан сахналаштириб, мутахассислар эътирофи ва томошабинлар олқишига сазовор бўлган ижодкор. Кўп йиллардан буён “Шарқ тароналари” халқаро мусиқий фестивали ва бошқа йирик маданий тадбирлар ҳамда оммавий томошаларнинг бош режиссёри сифатида фаолият кўрсатиб келмоқда.

8 СЕНТЯБРЬ

1923 йил. **Расул Ҳамзатов**, машҳур авар шоири ва ёзувчиси. Инсонпарварлик ғоялари, ҳаёт, она замин, одамларга бўлган беқиёс меҳри акс этган асарлари билан Доғистон адабиётини жаҳонга олиб чиққан ижодкор. “Қалбим менинг тоғларда”, “Битиклар” каби тўпламлари, “Отам билан суҳбат”, “Тоғ қизи” дostonлари, “Менинг Доғистоним” лирик қиссаси жаҳон адабиётининг олтин бисотидан муносиб ўрин эгаллаган.

12 СЕНТЯБРЬ

1921 йил. **Станислав Лем**, поляк ёзувчиси, ҳажвчи, файласуф. “Солярис”, “Самодан садо”, “Ердаги ҳаёт” каби фантастик асарлар муаллифи.

1950 йил. **Шавкат Раҳмон**, истеъдодли ўзбек шоири. Ўтган асрнинг 80-йилларида ўзбек адабиётида кучли оқимни ташкил этган лирик-фалсафий, исёнкорлик руҳидаги асарлари билан танилган. “Юрак қирралари”, “Очиқ кунлар”, “Гуллаётган тош”, “Уйғоқ тоғлар” тўпламлари мухлислар қалбида шоир хотираси каби ўчмас из қолдирган. Испан адабиётининг ёрқин намояндаси Гарсиа Лорканинг гўзал шеърларини рус ва испан тилларидан таржима қилиб, ўзбек китобхонлари маънавий дунёсини бойитишга ҳисса қўшган ижодкор.

13 СЕНТЯБРЬ

1894 йил. **Жон Бойнтон Пристли**, инглиз ёзувчиси ва драматурги. “Хавфли бурилиш”, “Жаннат бурчаги”, “Чархпалак” каби асарлари китобхонлар эътиборини қозонган.

15 СЕНТЯБРЬ

1789 йил. **Жеймс Фенимор Купер**, америкалик адиб, саргузашт жанри устаси. “Сўнгги Могикан”, “Изқувар” каби асарлари билан машҳур бўлган.

1890 йил. **Агата Кристи** (асл исми шарифи Агата Мэри Кларисса Маллоуэн), британиялик адиба, ўткир сюжетли детектив асарлари билан дунёга танилган ижодкор.

18 СЕНТЯБРЬ

1905 йил. **Грета Гарбо**, ўтган аср жаҳон киносининг ёрқин юлдузларидан бири, Швеция ва Америкада ижод қилган актриса. “Сирли хоним”, “Мунофиқ аёл” ва бошқа кўплаб картиналарда ёрқин образлар яратган.

20 СЕНТЯБРЬ

1934 йил. **Софи Лорен** (асл исми шарифи София Виллане Шиколоне), машҳур итальян актрисаси, кўплаб халқаро ва миллий мукофотлар совриндори. “Бокчачо”, “Тонконглик гра-

фия”, “Аида” сингари картиналарда ўйнаган роллари орқали томошабинлар меҳрини қозонган.

21 СЕНТЯБРЬ

1866 йил. **Герберт Жорж Уэллс**, инглиз фантаст ёзувчиси, “Вақт машинаси”, “Кўринмас одам”, “Оламлар жанги” каби асарлар муаллифи.

25 СЕНТЯБРЬ

1906 йил. **Дмитрий Шостакович**, россиялик композитор, дирижёр, педагог. “Ўрмон кўшиғи”, “Жилвакор сой” каби мусиқий асарлари, “Сўна”, “Қирол Лир” сингари қатор фильмларга басталаган куйлари билан мусиқа ихлосмандлари назарига тушган.

27 СЕНТЯБРЬ

1943 йил. **Рауф Парфи**, Ўзбекистон халқ шоири. XX аср ўзбек шеърини мавқеини кўтаришга, уни тил ва услуб, жанр жиҳатдан бойитишга катта ҳисса қўшган ижодкор. “Қарвон йўли”, “Акс садо”, “Қайтиш”, “Сабр дарахти”, “Сукунат” каби шеърини тўпламлари чоп этилган. Байроннинг “Манфред”, А.Твардовскийнинг “Хотира ҳукуки” достонларини, Нозим Ҳикматнинг “Инсон манзаралари”, шунингдек, Пабло Неруда, Геворг Эмин, Карло Каладзе ва Вокиф Самат ўғли каби жаҳон адабиёти намояндлари ижодидан қилган таржималари билан миллий адабиётимиз равнақиға хизмат қилган.

28 СЕНТЯБРЬ

1573 йил. **Микеланжело да Караваж**о, италиялик мусаввир, европада реалистик рангташвир жанри асосчиси. Унинг “Давид ва Голиаф”, “Мария Магдалина” сингари картиналари тасвирий санъатнинг ноёб намуналаридан ҳисобланади.

1803 йил. **Проспер Мериме**, таниқли француз адиби. “Карл IX салтанатининг йилномаси”, “Таманго”, “Кўш хато” ва бошқа асарлари билан ўқувчилар қалбидан жой олган.

1934 йил. **Брижитт Анн-Мари Бардо**, француз актрисаси. “Парижлик қиз”, “Троялик Елена” ва бошқа фильмларда яратган образлари билан танилган.

ТАРИХДА БУ КУН ...**2 сентябрь –
Интернетнинг “таваллуд куни”.**

Замонавий ҳаётни интернет тармоғисиз тасаввур этиш мумкин эмас. Чек-чегарасиз маълумот олиш имконини берувчи қидирув тизими, минг-минглаб чақирим наридаги яқинларимиз билан бир зумда боғланиш имконияти, ахборотни масофадан туриб узатиш ва қабул қилиш, йиллаб кўришмаган инсонларимизни излаб топиш, электрон тармоқ орқали савдо-сотик ишларини амалга ошириш, меҳнат фаолиятини оsonлаштирадиган дастурлардан фойдаланиш, бордингки, исмимизни ошкор қилмай, дардимизни тўқиб-солиш, ёлғизликка барҳам бериш... яна узок давом эттириш мумкин бу рўйхатни. Хуллас, ана шу беминнат ва безабон воситанинг “таваллуд куни” 2 сентябрь санасига тўғри келар экан.

1969 йил, кузнинг илк кунлари. АҚШнинг Калифорния университетига йиғилган 20 чоғли тадқиқотчи кўз кўриб, қулоқ эшитмаган ажойиб мўъжизанинг гувоҳи бўлдилар: тарихда илк бор икки компьютер уч метрли қалин кабель орқали бир-бири билан мулоқотга киришади – белгиланган маълумотни узатади...

Жорий йил бошида дунё бўйлаб интернетдан фойдаланувчилар сони 2 миллиарддан ошганлиги эълон қилинди. Статистик тадқиқотлар шуни кўрсатадики, бутунжаҳон “ўргимчак ини”га “илинганлар”нинг деярли ярмини 25 ёшга тўлмаганлар, айнан шунча қисмини Осиё давлатлари аҳолиси ташкил этади. Маълумотларга кўра, бугунги кунда 9 миллиондан зиёд юртдошларимиз ҳам интернет билан ошно бўлиб улгурган.

15-23 сентябрь –

1992 йилдан бошлаб ҳар йили Россиянинг Анапа шаҳрида “Киношок” фестивали ўтказилади.

МДХ ва Болтикбўйи давлатлари киноижодкорлари ўртасида бўлиб ўтадиган мазкур нуфузли халқаро танловда ўзбек иждоқорларининг ҳам асарлари иштирок этади.

23 сентябрь куни ўз ишини яқунлаган навбатдаги “Киношок-2012” XXI фестивали ўзбек киноусталари, юртимиздаги барча санъат ихлосмандлари учун, айниқса, катта қувонч олиб келди. Танловнинг Олий мукофоти – “Олтин новда”га “Ўзбекфильм” киностудиясида суратга олинган режиссёр Аюб Шаҳобиддиновнинг “Паризод” фильми муносиб деб топилди.

... Одам боласими у, тупроқдан яралганми ёки ҳаводан, аниқ айтиш қийин. Чунки у бошқаларга ўхшамайди. На нигоҳини илғайсиз, на овозини эшитасиз. Бироқ шу туришида ҳам ён-атрофдагиларга кўзгудек гўё. Унинг сукутида ҳам таъна бордек. Нафс, зулм ва жаҳолатга исён...

Таниқли ёзувчи ва кинодраматург Эркин Аъзамнинг “Фаришта” қиссаси асосида “Ўзбеккино” Миллий агентлиги буюртмасига биноан суратга олинган, миллий колоритга бой мазкур картина ҳақиқий санъат асари чек-чегара билмаслиги, инсонлар қалбига йўл топиб кетишининг яна бир исботидир.

20 сентябрь –

1946 йилда биринчи Канн ҳалқаро кинофестивалининг очилиш маросими бўлиб ўтди.

Жаҳон кинематография оламида энг нуфузли анжуманлардан бири сифатида эътироф этилган Канн кинофестивали ҳар йили Франциянинг курорт соҳилларига санъат ихлосмандларини жамлайди. Ушбу тантанали маросимга дунёнинг турли минтақаларидан кино ижодкорлари, экран юлдузлари, санъатшунос мутахассислар ва албатта, кўплаб мухлислар йиғилади. Тарихга назар ташлайдиган бўлсак, аслида, биринчи Канн халқаро кинофестивалининг очилиш маросими 1939 йил 1 сентябрга мўлжалланган эди. Тадбир дастури тайёр, танлов ҳайъатининг фахрий раиси этиб кинематографнинг “отаси”, кашфиётчи Луи Люмьер тайинланган. Айнан шу куни инсоният тарихидаги энг машҳур воқеа юз берди – Иккинчи жаҳон уруши бошланди. Шу сабабли мазкур маросим роппа-роса 7 йилга кечикди. Дастлаб, 1946 йил 20 сентябрда ўз ишини бошлаган илк танловга 46 та фильм тақдим этилган эди, ушбу картиналарнинг 11 таси кинофестивалнинг Гран-при мукофотига лойиқ деб топилди. Фестивалнинг олий соврини – “Олтин пальма новдаси” эса 1955 йилда жорий этилди. Ўтган асрнинг олтмишинчи йиллари ниҳоясида Канн кинофестивали санъат оламидаги энг йирик, кенг тармоқли, обрўли лойиҳалардан бирига айланди. Ҳозирда кино соҳаси усталари мазкур анжуманда ғолиб бўлиш тугул, унда иштирок этиш имкониятини ҳам ўзлари учун шараф деб биладилар.

24 сентябрь –

1999 йилда Лондонда Шерлок Холмс ҳайкали қад ростлади.

Гарчи ҳеч қачон тўқнашмаган, бир заминга қадам қўймаган, бир ҳаводан нафас олмаган бўлсак-да, биз уларни яхши таниймиз. Улар на ўтмишда яшган, на бизга замондош, на келажакда туғилади. Ижодкорнинг тафаккур маҳсули улар, китобхон хаёлининг меваси. Бироқ бизга шу қадар яқинки, баъзан энг вафодор сирдошимиз, оқил маслақдошимиз, бир умрлик ҳамроҳимизга айланади. Адабий қаҳрамонларнинг ҳам одамлар дунёсида ўз ўрни бор. Нафақат китоб жавонларидан жой ажратамиз

уларга, балки майдонлар тўрини ҳам бўшатиб берамиз.

Бухорода Хўжа Насриддин, Мадридда Дон Кихот, Копенгагенда Сув Париси, Лондонда Шерлок Холмс... Гиннеснинг “Рекордлар китоби”га мурожат қиладиган бўлсак, айнан жаноб Холмснинг жаҳондаги энг машҳур адабий қаҳрамон эканлиги маълум бўлади. Инглиз ёзувчиси Артур Конан Дойлнинг лондонлик изкувар Шерлок Холмс саргузаштларига бағишланган туркум асарлари детектив жанрининг мумтоз намунаси дея эътироф этилади.

...Эгнида ёмғирпўш, бошида ихчам шляпа, қўлида одатдагидек тамаки трубкаси, синчков нигоҳи узо-о-оқларга тикилган. Инглиз ҳайкалтароши Жон Даблдей муаллифлигида яратилган машҳур бу сиймо бронзадан қуйилиб, Лондонда, Бейкер-стрит метроси яқинида қад кўтарган. Унга, умуман бадий қаҳрамонларга атаб ўрнатилган ҳар қандай ҳайкалда акс этган таниш сиймога назар ташлар эканмиз, сўзнинг кучига, адабиёт аталмиш мўъжизанинг қудратига яна бир қарра тасанно айтамыз.

Resume

■ A lecture by Indian political leader Mohandas Karamchand Gandhi “On the state language” is about the role of the hindi language in state politics and young people’s attitude to this language. Actually, thoughts of indian people which are considered as a numerous and multi-nation was required to connect under the one idea. Gandhi elaborated the idea of national language and widely spread it through Indian youth.

■ In the column “Poetry zones”, new translations from rich Indian literature, especially from classical and modern poetry, have been published. Also, you may read the translation of poems by English classical poet P.B. Shelley.

■ “Puankare”, a short-story by well-known Uzbek writer Abdukayum Yuldashev, was written using a pure traditional-realistic method. The main hero of this story is a mathematician, who wants to solve the hypothesis of mathematician Anri Puankare. This job gives him enormous happiness. Unfortunately, his dreams did not come true. Though he was a talented and knowledgeable person, he didn’t reach his goal. While reading the story you will become aware of his failure.

■ The article called “Eternity and Life” by outstanding thinker Abdulla Sher describes death, people’s opinion about death and its types. Views of western and eastern scientists about this natural phenomenon are also deeply analyzed in the article.

Резюме

■ В статье великого лидера освободительного движения Индии Мо-хандаса Карамчанда Ганди «Государственный язык» речь идёт о значении языка хинди в политике государства, об отношении к нему молодёжи. Статья отображает период, когда возникла острая необходимость объединения взглядов многонационального народа Индии вокруг единой идеи. Ганди разработал идею национального языка и активно пропагандировал её среди широких масс, в особенности молодёжи.

■ В рубрике «Шеърят минтакалари» («На поэтических меридианах») представлены образцы наследия индийской литературы с 4000 летней историей - классической и современной индийской поэзии. Также, вы можете насладиться удивительной лирикой представителя классической английской поэзии П.Б. Шелли.

■ Рассказ известного узбекско-го писателя Абдукаюма Юлдашева «Пуанкаре» написан в стиле традиционного реализма. Главный герой произведения – учёный математик. Он полон желания посвятить свою жизнь решению гипотезы известного математика Пуанкаре. Герой наш математик до крови и костей, данная цель для него смысл жизни, превыше всех званий и наград. Но, к сожалению реалии жизни жестоки и бескомпромиссны. Имея незаурядный талант и знания, он так и не достигает своей мечты. В чём же причина? Ответ на этот вопрос в рассказе.

■ В статье поэта-философа Абдуллы Шера «Вечность и жизнь» представлены размышления о неизменном конце человеческой жизни – смерти, представления о самом процессе и видах кончины. Приводится анализ взглядов и раздумий мыслителей Запада и Востока о сущности понятия смерти.